M.F. Kpl. II R. 31: 1988. Nr 1–4.
cd 431267 III U
BIBLIOTEKA UNIWERSYTECKA Poznań
1989-09-4.

АРХЕОЛОГИЯ

КНИГА
1
1989

Редакцията на „Археология“ приема за обсъждане материалите, представени **на български език** в 2 екз. (текст и научен апарат) на машина (страница от 30 реда по 66 удара) с качествени за отпечатване образи, списък на образите (2 екз.) и резюме (3 екз.). Преводи на материали от чужд на български език и преписване на машина редакцията не извършва.

La rédaction d'Археология accepte les matériaux pour être examinés présentés **en langue bulgare** en 2 ex. (texte et appareil scientifique) dactylographiés (page de 30 lignes — 66 frappes), accompagnés de figures propres à être imprimées, liste des figures (2 ex.) et résumé (3 ex.). La traduction en bulgare et les textes dactylographiés doivent être assurés par l'auteur.

Biblioteka Uniwersytecka Poznań

На корицата

Византийски търговски знак-печат от Преслав. X в. Музей „Велики Преслав“

Снимка Н. Карагьозян

Sur la couverture

Signe-sceau commercial byzantin à Preslav. Xe s. Musée „Veliki Preslav“

Photo N. Karagjozjan

© Археологически институт и музей при БАН
1989
c/o Jusautor, Sofia

Bibl. UAM
W 83

АРХЕОЛОГИЯ

ISSN 0324—1203

ОРГАН НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ И МУЗЕЙ
ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Год. XXXI
1
1989

Н31267 III, 31/1988

Проблеми на кьснобронзовата култура Разкопаница-Асеновец в Южна България

ЛАМ ТХИ МИ ЗУНГ

В морфографията на Южна България на преден план изпъква огромното разнообразие на релефа — мозайка от блоково-разломни планини, хълмове и котловини. В обособените от географска гледна точка Средногорско-Подбалканска, Горнотракийско-Среднотунджанска, Сакарско-Странджанска, Рило-Родопска и Черноморска подобласти[1] късната бронзова епоха е неравномерно проучена. Най-добре е изследвана Горнотракийско-Среднотунджанската морфографска подобласт, заета от низините и хълмистите земи по средните и горните течения на р. Марица и Тунджа. Проведените през последните години разкопки на някои некрополи в Родопите[2] и на някои селища и светилища в Благоевградски окръг[3] допринесоха съществено за увеличаване на материалите от късната бронзова епоха и в Рило-Родопската подобласт, докато за останалите райони разполагаме все още с оскъдни данни[4].

Кьснобронзовата култура на територията на Южна България е известна под различни наименования. Някои автори свързват откритите материали с тези от Долнодунавската област, обединявайки ги в културна група Пловдив-Зимнич-Разкопаница-Черковна[5] или в култура Пловдив-Зимнич (Зимнич-Пловдив)[6]. Според нас тези наименования не са подходящи за изясняване на развитието, съдържанието и характера на културата от последния период на бронзовата епоха в Южна България, тъй като авторите използват при определянето на една археологическа култура предимно формите и типовете керамични съдове. Културата, определена от тях, включва в себе си обекти и археологически находки от обширен ареал, в рамките на който само някои керамични форми са сходни и близки помежду си и в същото време се срещат в целия Югоизточноевропейски макрорайон.

Засега материали, типични за късната бронзова епоха в Южна България, са придобити от редовните разкопки на селищната могила Разкопаница при с. Маноле, Пловдивско, и от праисторическото селище при с. Асеновец, Сливенско. Поради тази причина считаме, че до този момент със сигурност в Южна България може да се разграничи кьснобронзовата археологическа култура Разкопаница-Асеновец, чието ядро е Горнотракийската подобласт. В настоящата статия вземаме под внимание и проучванията от останалите области, тъй като те са важни пунктове за изясняване характера на кьснобронзовата епоха в Южна България, която хронологически обхваща периода от 1500 до 1200 г. пр. н. е.[7]

Един от критериите при определянето и изследването на дадена археологическа култура е развитието на селищния живот. В случая от топографска гледна точка селищата от култура Разкопаница-Асеновец се намират най-често в близост до реки или извори. В някои случаи селищата от късния период на брозновата епоха продължават да се изграждат върху селищни могили, възникнали през средната бронзова епоха (Разкопаница) или дори през ранната бронзова епоха (с. Огняново, Пазарджишко). Необходимо е да направим едно кратко пояснение. Разкопвачите на праисторическото селище при с. Огняново го датират към късната и ранната желязна епоха[8]. Публикуваните материали обаче дават основание да смятаме, че най-горният хоризонт се отнася към късната бронзова епоха, а предишните — към ранната и средната[9].

Характерна особеност за селищата от Южна България е, че в редица случаи те са възникнали върху стерилна почва. При тях няма топографска приемственост с предишните епохи, но в повечето селища животът е продължил и през ранножелязната, и през по-късните епохи. Такива са селищата при с. Асеновец, Сливенско, при с. Марикостиново, Благоевградско, и при с. Плазище, Кърджалийско[10].

През късната бронзова епоха (с малки изключения) прекъсва практиката на образуване на селищни могили, която е широко разпространена през ранния и средния период на бронзовата епоха. Причините за промяната в селищната структура според нас са комплексни. Една от тях е закономерността на екстензивното историческо развитие[11]. Другата се крие в интензивното развитие на производствения процес, свързан с утвърждаването на калаения бронз при производството на оръдия на труда и оръжия. Главното следствие е радикалната промяна на икономическата структура на населението, живяло тук през последния период на бронзовата епоха — с нарастване на производителността се засилва и необходимостта от нови земи за обитаване и земеделие. Всичко това води до напускането на старите селищни могили и възникването на нови селища с по-големи площи. Тази промяна се дължи и на прогресивните изменения, и на социалната структура, основа на която е поляризацията на патриархално-родовата община[12]. Разбира се, тук трябва да изтъкнем и значението на вътрешноплеменната еволюция и миграциите, твърде типични за древността.

Гореказаното според нас обяснява различния характер на селищата от култура Разкопаница-Асеновец — върху селищни могили, открити селища, селища, изградени върху труднодостъпни възвишения (Небеттепе и хълма на Младежта в Пловдив). Според някои автори останките от крепостта върху височината на „Градището“, недалеч от с. Таваличево, Кюстендилско, се отнася към края на бронзовата епоха[13]. Направените разкопки през последните години от Ал. Бонев обаче не потвърждават това заключение[14].

Селищата са били укрепени и неукрепени. Укрепителната система се е състояла от вал и ров — начин на укрепяване, познат още от халколита. През късната бронзова епоха и в тази част на България разстоянията между селищата са сравнително по-големи, както и в Северозападна България. Селищата заемат доста голяма площ и са изграждани вероятно по предварително установен план.

Съдейки по останките от основи на жилища в тези селища, установяваме, че разстоянията между тях не са големи и те имат лека конструкция. По начин на изграждане могат да бъдат разграничени два вида. Към първия вид се отнасят жилищата от селищните могили Разкопаница при с. Маноле, Пловдивско, и при с. Огняново, Пазарджишко. Липсата на каквито и да било късове от стенна мазилка показва, че стените на жилищата в тези селища не са били изплетени от колове и пръти, измазани с дебел слой от глина, примесена със слама. По всяка вероятност те са били от растителен материал, който е изгорял по време на опожаряването на жилищата или е изгнил и от него не са останали следи[15]. Този начин на жилищно строителство е продиктуван от климатичните условия и природните ресурси, с които са разполагали обитателите на тези две селища.

Вторият вид жилища са били изграждани като тези от по-ранните периоди на бронзовата епоха. Те са подобни на жилищата от култура Балей-Орсоя в Северозападна България. Изграждани са от забити в земята дървени колове, преплетени с пръти и измазани с дебел слой глина, примесена със слама. На някои места и преди всичко в ъглите основите им са укрепени с ломени камъни. Жилищата са имали двускатен покрив, покрит отгоре със слама или други блатни растения.

Планировката на жилищата от късно-бронзовата култура Разкопаница-Асеновец продължава старите традиции от по-ранните периоди на бронзовата епоха. Пещите имат най-често подковообразна форма, както тези от ранната и средната бронзова епоха[16]. Огнищата са с кръгла, полукръгла или овална форма, без или със перваз. В някои случаи са открити следи от навес. Срещат се пещи и огнища извън жилищата.

Почти всички селища, проучени досега, имат доста дебел културен пласт, който се състои от няколко строителни хоризонта. По намерените в сметта и по подовете на жилищата оръдия на труда, материалите от растителен произход и изгоряло зърно се установява, че населението се е занимавало със земеделие. Върху подовете на жилищата са правени и използувани два вида зърнохранилища — с правоъгълна или цилиндрична основа. За съхранение на зърнени храни са използувани и големи керамични съдове (питоси). Трябва да отбележим, че ръчните мелници-хромели имат доста големи размери. Диаметърът на зърнохранилищата достига до 1,50 m. В някои от тях е намерено овъглено зърно. Всичко това ни дава основание да допуснем, че земеделието е било доста развито.

Малкият брой овъглени зърна и други растителни храни и отсъствието на каквито и да е специални изследвания по този проблем не ни позволяват да установим точно какви зърнени видове са култивирали обитателите на селищата от този период. Но имайки предвид континюитетното развитие на трите периода на бронзовата епоха в тази част на България във всички области на материалната и духовната култура, можем да смятаме, че видовете зърнени храни и растения от ранния и средния период на бронзовата епоха продължават своето съществуване и през късната бронзова епоха. Такива са еднозърнестият и двузърнестият лимец, ечемикът, някои бобови растения, като грах, леща, фий и бакла, обикновената мека пшеница, покритите пшеници и др.[17]

Скотовъдството през последния период на бронзовата епоха се оформя като напълно самостоятелен и важен отрасъл в стопанството на населението. Големият брой животински кости, открити в проучените досега селища на тази култура, показват, че през този период са били отглеждани различни видове домашни животни — говедо, овца, коза, свиня и куче. Според някои изследвачи в селищната могила при с. Огняново най-разпространени са останките от късороговите говеда, а много по-рядко — от дългорогови говеда[18]. Съществуването на орното земеделие и глинените модели на колело свидетелстват, че говедата са се отглеждали не само за тяхното месо, а са използувани и като теглова сила. Подобна функция вероятно са изпълнявали и опитомените коне, копита от които са открити в Разкопаница.

В ареала на култура Разкопаница-Асеновец доминиращата роля на земеделието или скотовъдството е зависела от конкретните природни ресурси. В същото време — в боклучените ями, укрепителния ров и сметта на селищата, са намерени челюсти и рога от благородни елени. Може да се предположи следователно, че ловът на диви животни е играл немалка роля в живота на населението. За съществуването на риболов свидетелстват глинените прешлени за рибарски мрежи. Налице са археологически доказателства и за предачество, тъкачество и обработването на кожи от диви и домашни животни.

В селищата, в които е застъпена тази култура, е установен един факт, който е валиден и за другите култури от късната бронзова епоха. Броят на кремъчните, каменните, костните и рогови оръдия на труда и оръжия намалява постепенно. От друга страна, те не се отличават по форма и по начин на изработка от неолитните, халколитните и от тези от ранния и средния период на бронзовата епоха.

В проучените досега селища са открити само няколко предмета и калъпи за отливане на плоски брадви. Но това съвсем не означава, че населението на тези селища не е произвеждало и използвало метални оръдия на труда и оръжия. Представа както за развитието и разпространението на различните типове бронзови оръдия на труда и оръжия, така и за начина на изработване и техническото равнище на металургичното производство ни дават случайно откритите единични и колективни находки от ареала на тази култура[19].

През късния период на бронзовата епоха се усвоява сложната технология с вмъкване на „сърцевина“ за получаване на т. нар. сляпа втулка на кухите брадви и върхове на копия. Благодарение на новата техника сега се изливала цяла серия предмети, която осигурявала възможност за изработване на сложни форми сечива, като кухи брадви, които заедно със сърповете са нови форми, появили се през късния период на бронзовата епоха. По същото време се появяват и нови, непознати дотогава бронзови оръжия (мечове, рапири, мечове-кинжали).

Грънчарството е един важен отрасъл в стопанския живот на носителите на култура Разкопаница-Асеновец. Появяват се нови форми глинени съдове, детайли и украса. Основните керамични форми от късната бронзова епоха обаче са тясно свързани и обусловени от развитието на местната материална култура от по-ранните периоди на същата епоха. Въпреки това грънчарството през последния период на бронзовата епоха има редица отличителни белези, които стават основа за развитието на керамичното производство през раннożeлязната епоха.

През къснобронзовата епоха в ареала на култура Разкопаница-Асеновец наред с продължаването на производството и употребата на глинени съдове, характерни за средния период на бронзовата епоха, се появяват и дълбоки съдове със сферично тяло, снабдени с две високи дръжки. Тези кантаросовидни съдове са развита форма на съдовете с две дръжки от ранната и средната бронзова епоха.

Отличителни черти на керамиката на тази култура са бедната украса и разнообразието на формите и дръжките.

За изясняване характера на керамичното производство на тази култура голямо значение имат материалите от селищните могили Разкопаница, с. Огняново, от праисторическото селище при с. Асеновец и намерената в Пловдив колективна находка от глинени съдове, в която са застъпени голям брой съдове с различна форма и предназначение. Тези глинени съдове намират много по-близки аналогии със съдовете, открити на север от Стара планина и Дунав[20].

Керамичните съдове са от две групи — дебелостенни и фини. Първите са по-грубо моделирани и без украса или ако имат украса, тя е вдлъбната, или релефна. Те са изработени на ръка от непречистена глина с много примеси. Фините съдове са моделирани от много добре пречистена глина и са добре загладени и излъскани. Някои от тях са украсени. Украсата се състои от вдлъбнати точки, букели, канелюри и релефен орнамент с вдлъбвания с пръсти или острие.

По-рядко са инкрустирани.

Репертоарът на глинените съдове от тази култура е богат и се състои от чаши, кани, кантароси, амфори, аскоси, плитки и дълбоки паници и други по-редки форми.

Анализът на керамичните форми, изработвани и използувани в ареала на култура Разкопаница-Асеновец, показват местното, самостоятелно развитие и връзките със синхронни култури в съседните области. Повечето украсени съдове са намерени в некрополите. Може би това говори за определен погребален обичай.

В ареала на разглежданата култура досега преобладаващият начин на погребване е в свито положение — хокери. В Рило-Родопската област разпространеният погребален обред е трупоизгаряне, като останките от кремацията са поставени в урни или ями[21]. Почти всички гробове са единични и са разположени в един или два пласта под могили от камъни и пръст[22]. Могилните насипи са до три метра високи. Култовите погребални конструкции са изключения — натрупвания на камъни в центъра и една глинена „пещ", свързана от разкопвачите с погребалния култ в могилата Малка Детелина[23]. Гробните дарове са редки и бедни, главно глинени съдове.

Както вече беше посочено, в Рило-Родопската област трупоизгарянето е характерен начин на погребване. Много трудно е да се проследи произходът на този погребален обред поради отсъствието на конкретни данни и каквато и да е информация за по-ранните погребения в същия район. Според някои автори откриването на фрагменти от глинени съдове, характерни за култура Балей-Орсоя в могила №7 до Сатовча и интензивните контакти, поддържани от населението от Югозападна Тракия с областите северно от Дунав, дават основание да се предполага, че този начин на погребване се е развил не без влияние или дори с участието на севернотракийските етнокултурни елементи[24]. Трябва обаче да се изтъкне, че погребенията с трупоизгаряне носят своя специфика — могилен насип от камъни, пръст и глинена замазка, които не се срещат в некрополите от култура Балей-Орсоя. От друга страна, през последните години в Благоевградско са проучени и раннотракийски светилища, чиято начална култова дейност започва през късната бронзова епоха[25]. В същото време с основание откритите монументални скулптурни паметници от Разлог са предатирани[26] на основата на аналогии с Критско-Микенската култура. Самата керамика от Югозападна България показва повече сходства със съдовете от Беломорието[27]. Следователно бъдещите проучвания ще дават отговор на изключително важния въпрос за връзката на Рило-Родопската област с култура Разкопаница-Асеновец в Южна България.

Безспорно култура Разкопаница-Асеновец има местен произход. Местните традиции играят най-силна роля при нейното формиране. Заедно с тях при създаването на тази култура и в процеса на нейното развитие без съмнение са участвали и други фактори. Установен е фактът, че тези обекти, които се намират в Тракийската низина, имат редица сходни черти с материалната култура от Северна България и с къснобронзовите на север от Дунав — Тей, Зимнич и др. Редица данни сочат и за връзки с култура Балей-Орсоя. Взаимното културно проникване между отделните области през разглеждания период е и един от основните динамични фактори в етнокултурните процеси, свързани с най-ранната история на тракийските племена в Карпато-Балканския басейн.

---

[1] География на България. Т. 1. Физическа география. С., 1982, с. 24 сл.

[2] Хр. Вълчанова. Къснобронзовото могилно погребение от Средните Родопи. — Известия на музеите на Южна България, X, 1984, 43—45; К. Кисьов. Разкопки от тракийския могилен некропол в землището на с. Борино, Смолянски окръг. — АОР през 1982 г., Плевен, 1983, с. 54; D. Gergova. Culture in The Late Bronze and Early Iron Age in South-West Thracia (Upper Mesta and Middle Struma Valleys). IV международен конгрес по балканистика. Белград, 1984 (под печат).

[3] Д. Гергова и Лам Тхи Ми Зунг. Тракийска крепост в м. Марена при с. Марикостиново, Благоевградски окръг. — АОР през 1984 г., Сливен, 1985, 86—87; М. Домарадски. Сондажни проучвания на тракийското светилище в м. Бабяшка могила, с. Бабяк, Благоевградски окръг. — АОР през 1983 г., Смолян, 1984, с. 46; М. Домарадски, Д. Гергова, М. Петрова. Проучвания на тракийски селища и светилища по долината на р. Струма — м. Скалата, с. Левуново. — АОР през 1982 г., Плевен, 1983, с. 34, 35.

[4] А. Радунчева. Праисторически селища (V—II хил. пр. н. е.) — В: Перник. Т. 1. С., 1981, с. 41 сл.

[5] Ал. Бонев. Някои характерни черти на духовния и обществения живот на тракийските племена през късната бронзова епоха. — Thracia Antiqua, 9, 1980, с. 151.

[6] S. Morintz. Contributii archeologice la istoria tracilor timpurii, I, Epoca bronzului in spatiul Carpato-Balcanic. Bucureşti, 1978, p. 55.

[7] За хронологията на бронзовата епоха в България вж. Р. Катинчаров. Бронзовата епоха в България. — В: Троя и Тракия. С., 1982, с. 61.

[8] П. Детев, В. Мацанова. Праисторическото селище при с. Огняново, Пазарджишки окръг. — ИМЮБ, III, 1977, 45—86.

[9] Сред керамичните форми се срещат много характерни за ранния и средния период на бронзовата епоха, известни от селищни могили в Нова Загора, при с. Езеро, Сливенско, и при с. Юнаците. Но се срещат и съдове, специфични за късната бронзова епоха — кантароси, съдове-солници и др.

[10] М. Кънчев. Поселение эпохи поздней бронзы у с. Асеновец, Сливенского округа. — Pulpudeva. Supplementum, 3, 1978, 259—269. Селища и находки от късната бронзова и ранножелязната епоха в Новозагорско. — Thracia, 6, 1984, 134—159; M. Kănčev. Matériaux du site préhistorique de l'ăge du bronze récent et du Hallstatt ancien près d'Asenovec, départ. de Sliven. — Thracia, 3, 1974, 65—76; Р. Георгиева. Селище от късната бронзова епоха от с. Плазище, Кърджалийски окръг. — АОР през 1984 г., Сливен, 1985, с. 66.

[11] Ал. Фол. Политическа история на траките (края на II хил. пр. н. е.). С., 1972, с. 158.

[12] Пак там, с. 161.

[13] V. Mikov. La Bulgarie à l'Age du bronze. — Studia Balcanica, 5, 1971, p. 59.

[14] Ал. Бонев. Разкопки на крепостта в м. Градището край с. Тавaличево, Кюстендилски окръг. — АОР през 1975 г., Смолян, 1976, с. 28.

[15] П. Детев, В. Мацанова. Цит. съч., с. 77.

[16] Р. Катинчаров. Селища и жилища от бронзовата епоха в Югоизточна България. — МПК, 1975, кн. 4, 4—12.

[17] Р. Катинчаров. Проучвания на бронзовата епоха в България. — Археология, XVII, 1975, кн. 2, с. 6.

[18] П. Детев, В. Мацанова. Цит. съч., с. 79.

[19] Н. Койчев. Колективна находка на калъпи на бронзови брадавички и върхове в землището на с. Сокол, Новозагорско. — ИАИ, XVII, 1950, 218—221. Бронзовите оръдия на труда и оръжия показват в голяма степен спецификата на едно самостоятелно развитие в металургичното производство на култура Разкопаница-Асеновец. В същото време показват и отразяват активните взаимоотношения с другите райони на България и съседните страни.

[20] A. D. Alexandrescu. La necropole du bronze récent de Zimnicea (Départ. de Teleorman). — Dacia, N. S., XVIII, 1973, 77—97, Pl. VIII—IX; Autour des fouilles de Zimnica. — Thracia, 3, 1974, fig. 2, p. 49; B. Hänsel. Beiträge zur regionalen and chronologischen Gliederung der alteren Hallstattzeit an der Donau. Bonn, 1976, Teil II, Taf. 9, 10, 11.

Различни интерпретации на колективната находка от Пловдив вж. у: П. Детев. Колективна находка от глинени съдове от Пловдив. — Археология, VI, 1964, кн. 4, 66—70; Ал. Бонев. Някои характерни черти..., с. 152; Д. Гергова. Съкровищата в Тракия и хипербoрейски мит. С., 1986 (под печат).

[21] Хр. Вълчанова. Цит. съч., 43—45; К. Кисьов. Цит. съч., с. 53.

[22] М. Кънчев. Селища и находки..., с. 151 сл. Тук авторът съобщава и за случайно открито погребение в източната част на Нова Загора на жена и дете, а впоследствие и три хокерни погребения в близост до дървото. Тъй като скелетът е бил частично разрушен, не е ясно дали налице е плосък некропол, или разрушена могила.

[23] Д. Николов, М. Кънчев, Б. Борисов. Разкопки на надгробни могили в Енергийния комплекс „Марица-изток". — АОР през 1977 г., Пазарджик, 1978, с. 43.

[24] D. Gergova. Thracian Burial Rites of Late Bronze and Early Iron Age. — IV конгрес по тракология. Ротердам (под печат).

[25] M. Domaradski. Sanctuaires thraces du IIe — Ier millénaires av. n. è. — AAC, XXV, 1986. М. Домарадски. Раннотракийска керамика от култов обект в м. Скалето при с. Църнча, Благоевградски окръг. — Археология, XXVIII, кн. 2, с. 10 сл.

[26] Г. Тончева. Монументални скулптурни паметници от късната бронзова епоха и ранножелязната епоха в България. — Thracia 6, 1984, 71—103.

[27] A. Hochstetter. Kastanas (Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, 3). Berlin, Taf. 268, 269; Ch. Koukouli-Chrysanthaki. Late Bronze Age in Eastern Makedonia. — Thracia Praehistorica, Suppl. Pulpudeva, 3, 231—258.

Problèmes de la Culture de l'âge du Bronze tardif Razkopanica-Asenovec dans la Bulgarie du Sud

LAM THI ZUNG

(Résumé)

Le présent article porte sur les problèmes liés à l'origine et au développement de la culture de |Age du bronse tardif Razkopanica-Asenovec dans la Bulgarie du Sud L'auteur critique l'unification mécanique des monuments de la Bulgarie du Sud avec ceux de la région du Bas Danube par certains auteurs sous la dénomination Plovdiv-Zimnič-Razkopanica-Čerkovna, étant donné qu'ils utilisent lors de la détermination d'une culture archéologique avant tout les formes et les types de vases cérmiques. L'auteur étudie la structure d'habitat économique et sociale des porteurs de la culture Razkopanica-Asenovec. Ilsouligne que les traditions locales jouent le rôle le plus important dans sa formation. L'auteur analyse les particularités spécifiques de la culture, conditionnées par l'évolution intérieure et l'action réciproque efficace les région voisines. Une attention speciale est reservée à la specificitè du développement de la sous-région de Rila-Rhodopes. L'auteur souligne que l'interpretation entre les différentes régions pendant l'Age du bronze tardif est un des facteurs dynamiques fondamentaux dans les processus ethnoculturels liéa à l'histoire la plus ancienne des tribus thraces dans le bassin Karpato-Balkanique.

Датировка на каменните котви с отвори от Българското Черноморие — постижения и проблеми

КАЛИН ПОРОЖАНОВ

Както е известно, днес черноморските музеи на България притежават една от най-големите в света колекции на каменни котви, каменни и оловни щокове — общо над 300 екземпляра[1]. Голямото количество само по себе си е вече проблем, защото то недвусмислено показва, че по тези брегове е имало изключително развито древно корабоплаване. Въпросът е кога трябва да се датира то.

Тъй като най-напред[2] биваха откривани и изваждани от морето само оловни щокове, то съпоставянето им с подобните от Средиземно море очерта представата, че те са останали на дъното от корабите на древните елини и римляни — било при тяхното заселване тук, било от провежданата след това в техните селища търговия. За оловните щокове тази представа господствува и в наши дни, въпреки че се оказва, че полисите по европейския тракийски бряг на Черно море не са се занимавали само и толкова с посредническа търговия, колкото и с други стопански дейности[3]. Това безспорно се отнася и за римските градски центрове в Тракия.

През 70-те години подводни археологически експедиции, провеждани по цялото Българско Черноморие (най-вече Южното), извадиха на бял свят по-голяма част от внушителното количество каменни котви[4]. Продължи, разбира се, откриването и изваждането и на оловни щокове. През това десетилетие бяха открити и извадени за музеите на страната и каменни щокове — цели и половинки.

Датирането на каменните котви от Средиземно море XVI—XII/XI в. пр. н. е.[5] даде основания на българските археолози да сметнат, че и каменните котви от Българското Черноморие вероятно са били използувани по същото време[6]. Така първоначално те бяха приписвани на критски, египетски, финикийски и други средиземноморски народи. Петрографските изследвания, които български геолози направиха през 1980 и 1981 г. на всички открити дотогава котви, без съмнение установиха, че 90 % от каменните котви са изработени от седиментни скали на българския черноморски бряг, като се посочиха и районите на работилниците им[7]. Останалите 10 % от каменните котви се оказаха произведени от магмени и метаморфни скали с неизвестен чужд произход. Този научен факт внесе коренна промяна в нашите разбирания и постави под съмнение постановката единствено за чуждо корабоплаване по древнотракийските брегове. Така местните каменни котви вече говореха за местно корабоплаване. Сега въпросът за неговата датировка стана още по-актуален — дали XVI—XII/XI в. пр. н. е., дали каменните котви не са били използувани и по-рано през IV и III хил. пр. н. е., или са били използувани и през I хил. пр. н. е.

На отговора на този въпрос е посветена настоящата работа. Той ще бъде хипотетичен, тъй като преки свидетелства за датирането на каменните котви и на изразеното чрез тях активно корабоплаване все още няма. Това налага използуването на всички възможни косвени данни и аргументирани съображения.

Каменните котви с отвори са намирани в близост до следните селища и местности на Българското Черноморие[8]: Шабла, м. Яйлата, н. Калиакра, Каварна, Несебър, Поморие, Созопол, м. Коренята (Райски залив), залива при устието на р. Ропотамо, н. Маслен нос, н. Урдовиза (Китен).

Шабла[9]. Брегът при Шабла представлява една относително права ивица, разположена в посока север — юг. Днес видими удобства за пристанище няма, защото мястото, където са намирани каменни котви, е открито за северните, източните и южните ветрове и е съвсем близо до брега (обр. 1а). Под вода обаче това място се загражда от един риф, приблизително успореден на брега. Дали този риф е бил над повърхността, и ако е бил — кога, засега не е известно. Много вероятно е, той да е бил над повърхността и да е предпазвал от североизточните ветрове корабите, ползували намерените там котви. Оловни щокове са откривани в друг район, намиращ се източно от този с каменните котви. Тук през 1979 г. са открити 4 каменни котви на дълбочина от 1,50 до 3,50 м. На брега, в непосредствена близост до находището на каменните котви, се разкопават останки от антично селище. Съществува мнение, че днешната Шабла трябва да се отъждестви с „Карон лимен" у Ариан и други антични автори. Ако това се потвърди с по-голяма сигурност, ще се окаже, че тук действително

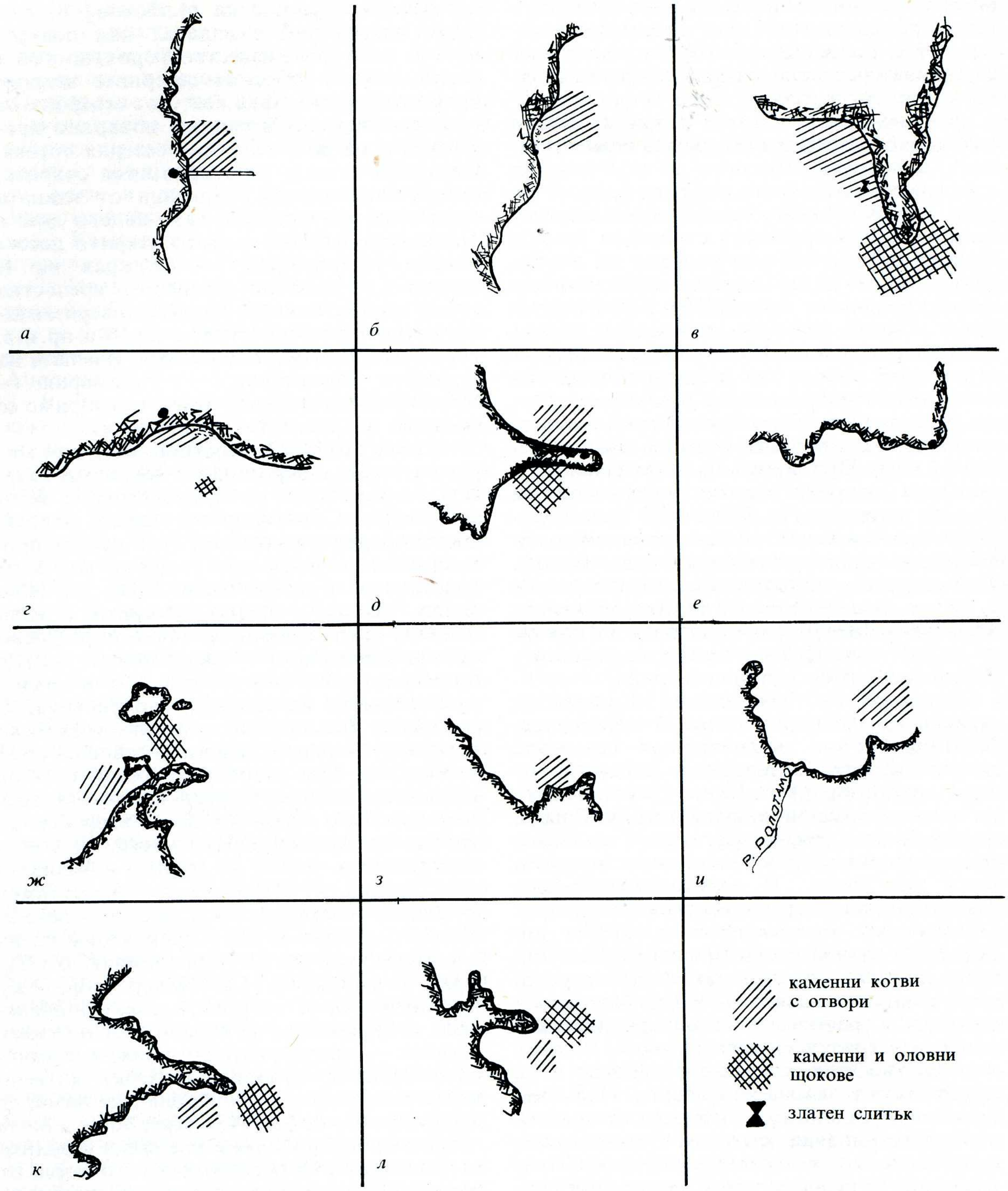

1

● Обр. 1. Пристанища от Българското Черноморие с районите на намиране: а) Шабла; б) Яйлата; в) Калиакра; г) Каварна; д) Несебър; е) Поморие; ж) Созопол; з) Райски залив; и) Ропотамо; к) Маслен нос; л) Урдовиза. Fig. 1. Ports du littoral bulgare de la Mer Noire avec les régions où se trouvent: а) Šabla; б) Jajlata; в) Kaliakra; г) Kavarna; д) Nesebăr; е) Pomorie; ж) Sozopol; з) Rajski zaliv; и) Ropotamo; к) Maslen nos; л) Urdoviza

е имало пристанище, което са използували карите — жители от островите и западното крайбрежие на Мала Азия.

Яйлата[10]. Представлява голяма тераса, разположена на 10—15 м над морското равнище и приблизително толкова под континенталното ниво (обр. 1б). Разположена е североизток — югозапад. Акваторията тук е открита за североизточните, източните и южните ветрове и днес не предлага почти никакви условия за пристанище. В северната част има оформено малко заливче. Навътре от него, в посока към морето, на дълбочина 10—14 м през 1979 г. са открити 2 каменни котви. Керамика няма. На брега — на терасата, в нейната източна част (към морето) са вкопани в земята два камъка с по един провъртян приблизително хоризонтален отвор (каменни котви?). На терасата се извършват разкопки на късноантично селище с крепостна стена откъм морето.

Калиакра[11]. Дълъг и висок скален масив, забележителен със своята величественост и красота. Носът е разположен от континента към морето в посока север — юг (обр. 1в). Каменните котви определят котвено място от западната страна на носа, в близост до брега. Те се намират на дълбочина 5 до 8—10 м. Открити са 39 каменни котви, предимно през 1979, 1980, 1981 и 1984 г. Около тях няма запазена и строго датирана керамика. Пак от същата западна страна (в района на местонамиране на каменните котви) е открит известният златно-сребърно-меден слитък с форма на опъната волска или овча кожа на дълбочина около 4 м. При върха на носа (южно от него) са открити множество каменни и оловни щокове. На брега (на носа-полуостров) освен византийска и средновековна българска крепост има и антично селище. Най-старите материали (засега) са от IV в. пр. н. е., включително и местна тракийска керамика. Древното име на носа е Тиризис — по името на траките теризи, споменати у Хеланик и други антични автори.

Каварна[12]. Заливът на Каварна е разположен на запад от н. Калиакра. Континентът го защитава от северните ветрове, а нос Калиакра — донякъде от източните (обр. 1г). През 1979 г. тук са намерени 2 каменни котви с отвори. Едната на дълбочина 2 м, а другата — на самия бряг, там, където бе изкуствено направен плаж на града. В залива има много фрагментирана средновековна керамика. Оловен щок бе открит през 1985 г. по-навътре в залива на дълбочина 6—7 м. Над пристанището (в западната му страна) внушително се издига н. Чиракман. Освен антични и средновековни материали тук е открита и тракийска керамика от I хил. пр. н. е. Тракийска керамика е откривана и на други места в района на Каварна. Наименованието на селището се извежда от средновековното Карвуна, като има и етимологии, свързващи го с тракийския език. През античността селището се е казвало Бизоне.

Несебър[13]. Представлява полуостров, разположен на запад — североизток и свързан с континента с тънък провлак (обр. 1д). Голяма част от североизточния му край е потънала, потъва и днес. Големият масив на н. Емине предпазва от северните ветрове, от запад е континентът, а от юг — полуостровът. Каменните котви с отвори определят котвено място северно от западната част на полуострова. Намерени са 23 каменни котви с отвори на дълбочина 8—14 м. Находището на каменните котви се разполага между полуострова и един подводен „остров"-риф, с издължение запад — изток, който днес е на дълбочина 6—8 м. Дали някога той е излизал над повърхността, засега не е известно. Вероятно той е защитавал по-добре от северните ветрове котвеното място, така както от североизток го е предпазвало днешното подводно продължение на полуострова в северна посока. Керамика от тази акватория няма открита. Оловни щокове са откривани от южната страна на полуострова, там, където днес е пристанището. Най-старото открито досега селище е тракийско — от края на II хил. пр. н. е. То било укрепено с крепостна стена, част от която се вижда в северозападната страна на полуострова. От VI в. пр. н. е. тук се заселили дорийски елини. Имената на селището Месамбриа — Месемврия — Несебър със съставката -бриа неоспоримо се включва в тракийската топонимия.

Поморие[14]. Полуостров, вдаден в морето с посока северозапад — югоизток (обр. 1е). Голяма част от полуострова е била разрушена и отнемана от морето в древността и средновековието. Този процес продължава и в наши дни. Удобни места за пристанище в съвремието няма, но очевидно такова е имало. Открита е една каменна котва с немного точно определено местонахождение — акваторията между Морския клуб и Мигалката, т. е. в югоизточните води на днешния полуостров. В района на Поморие намираната тракийска керамика маркира няколко селища от I хил. пр. н. е. Тук са открити останки и от античното селище. Според античната традиция то било основано през V в. пр. н. е. от жители на Аполония Понтийска, от които ни е известно името на града — Анхиало.

Созопол[15]. Полуостров, разположен югозапад — североизток. Северно от него се намира малкият о. Св. Кирик, а още по̀ на север-североизток — по-големият о. Св. Иван с малкия о. Св. Петър (обр. 1ж). Полуостровът и островите дават възможност за прикриване на корабите от опасните ветрове — северни, източни и южни. Каменните котви с отвори определят котвено място западно от о. Св. Кирик и се намират на дълбочина от 6 до 14 м. През 70-те и 80-те години многобройните експедиции извадиха от тези води 54 каменни котви с отвори, от които 4 са намерени от южната страна на о. Св. Иван. Особеното тук е, че при намирането им основното количество каменни котви се намираше върху долната част на едно каменно струпване и по дъното на залива западно от него. Това каменно образувание, което е разположено на североизток — югозапад, е считано за древен пристан — система от вълнолом и кейови стени. Дали това е изкуствено съоръжение, или естествено продължение на острова, използувано от древните като пристан, ще решат бъдещите геолого-петрографски изследвания. Археолозите приемат (засега), че то е дело на човешка ръка. Ако това е така, сигурни данни за датировката му все още няма. Съществуват две мнения — едното разполага неговия строеж в V—III в. пр. н. е., а другото в епохата на късния бронз. Югоизточно от района на каменните котви, в акваторията на днешното пристанище, е открита керамика от IV, III и II хил. пр. н. е. Заедно с придружаващите я оръдия на труда от рога и др. тя недвусмислено сочи раннотракийско селище с твърде стар произход. Каменните и оловните щокове се откриват предимно в друг район — между о. Св. Иван и северната страна на Созополския полуостров. От края на VII в. пр. н. е. тук се заселват йонийски елини, от които ни е известно античното име на града — Аполония.

Райски залив[16]. Намира се на 3 км южно от Созопол. Добре скътан и красив залив, предпазващ от северните и южните ветрове хвърлящите в него котва кораби (обр. 1з). През 1981 г. в южната част на залива (сравнително близо до брега) на дълбочина 12—15 м бяха открити 2 каменни котви с отвори. Керамика по дъното няма открита. Народното име на залива е Корената. В непосредствена близост не са открити останки от селище, но южната страна на залива се затваря от н. Колокита и н. Св. Стефан, където се разкопава тракийски могилен некропол от I хил. пр. н. е.

Ропотамо[17]. Устието на реката се влива в добре защитен от източните и североизточните ветрове залив (обр. 1и). В неговата югоизточна част при малкия н. Св. Димитър през 1979 и 1985 г. са намерени 7 каменни котви с отвори на дълбочина 15 до 22 м. Над устието на реката стратегическа позиция заема тракийската крепост при Вълчаново кале. В нея е намирана керамика от ранножелязната епоха. Освен това има сведения, че по скалите около устието и в близост до морето е имало мегалитни паметници — долмени, скални кръгове и др., които се свързват с тракийската древност.

Маслен нос[18]. Масивът на Маслен нос е разположен на запад — изток и закрива много добре един голям залив от северните, североизточните и западните ветрове (обр. 1к). В северозападния край на залива (към основата на носа) се намира находището на каменните котви с отвори. През 1978, 1979 и 1980 г. тук бяха открити 10 каменни котви на дълбочина 17—19 м. Керамика в района на котвите няма открита. Източно от това място (към върха на носа) се откриват каменни и оловни щокове. На носа има тракийска крепостна стена от ранножелязната епоха.

Урдовиза[19]. Неголям полуостров, разположен на запад — изток, който има продължение под вода в посока югоизток. На юг полуостровът закрива залив от северните и отчасти от североизточните ветрове (обр. 1л). В него през 1967 г. бе открита една каменна котва. Северно от полуострова се намира заливът Атлиман, който е закътан от западните, южните и югоизточните ветрове. През 1978 г. в него бе намерена 1 каменна котва на дълбочина 10 м; същата година 1 каменна котва се откри и в южния залив на дълбочина 11 м. През 1982 г. на дълбочина между 5 и 11 м се откриха 2 каменни котви. През 1986 г. пак в южния залив на дълбочина 11 м бе открита още 1 каменна котва. Вероятно продължението на полуострова като риф е предпазвало някога южния залив от източните ветрове. Пò на запад от това място, на по-малка дълбочина (4—6 м) бяха открити множество половинки от каменни щокове. Оловни щокове са откривани върху и на изток от рифа-продължение. На полуострова е откривана тракийска керамика от III—II хил. пр. н. е., намирана е и антична и средновековна българска керамика. Под вода, в южния залив е откривана керамика от късния бронз. Пак в този залив, северно от местонамирането на каменните котви под вода се разкопава раннотракийско селище, което се датира според керамиката в раннобронзовата епоха (краят на IV — краят на III хил. пр. н. е.). Дали двете каменни котви, открити на дълбочина 11 м, са от пристанището на това селище, все още е рано да се каже, но това съвсем не е изключено. В селището бе намерена половинка от каменен щок, който едва ли е синхронен на селището; по-скоро може да се предположи, че е попаднал там, когато селището вече е било не на брега, а под водата. Името Урдовиза, познато сред населението и като Орудиза, е безспорно от тракийски произход.

От изброените 11 пристанища при днешни селища и местности е видно, че в повечето селища (Шабла, Яйлата, Калиакра, Каварна, Несебър, Созопол, Маслен нос и Урдовиза) каменните котви се намират в отделни райони от каменните и оловните щокове. С останалите положението вероятно е подобно, но не е изрично документирано. Това наблюдение сочи, че котвените места, ползувани от кораби с дървени котви (с каменни и оловни щокове), са различни от котвените места, ползувани от корабите с каменни котви. Котвените места за корабите с каменни котви се намират близо до брега. Те са сигурни и сравнително добре защитени от опасните ветрове в района. Котвените места за корабите с каменни и оловни щокове на котвите са открити за всякакви ветрове — това са акваториите на носовете или отдалечени от брега и сравнително открити води. Този извод, извлечен от местоположението на намиране на котвите и щоковете, показва, че корабите с каменни котви са влизали в заливите и са акостирали почти до самия бряг. Това е било възможно само ако те са били гребно-ветроходни. За разлика от тях корабите с дървени котви (които са имали каменни и оловни щокове) задължително е трябвало да хвърлят котва на открити места, сравнително далеко от пристана — от брега. Това те са правели, защото са били ветроходни (или ветроходно-гребни), защото са разчитали основно на силата на вятъра, а не на греблата. За тях е било необходимо да хвърлят котва на такова място, от което ще могат да се измъкнат при всякакъв вятър — това са били акваториите на носовете.

Следователно каменните котви са били притежание на един вид кораби — гребно-ветроходни, а каменните и оловните щокове — на друг вид кораби — ветроходни (или ветроходно-гребни).

Известно е, че гребно-ветроходни са корабите от времето на Крито-Микенската цивилизация. Те са имали четвъртито платно, но основната движеща сила са били множеството гребци. Тези кораби са се използували и за търговия, и за война[20]. Счита се, че техните котви са били каменни.

Оловните щокове се датират (засега) от VII или IV в. пр. н. е. до III в. сл. н. е.[21] Каменните щокове (засега) се датират VI—IV в. пр. н. е.[22] Очевидно и едните, и другите са обслужвали ветроходни (или ветроходно-гребни) кораби. Тоест новият тип котва се е породил, за да обслужва нуждите на този нов тип кораб — ветрохода. Кога точно е станало това, ние не знаем, но със сигурност знаем, че от края на VII в. пр. н. е. по западния бряг на Черно море се заселват древни елини. Това впрочем съвпада с началната датировка на котвата с каменен или оловен щок, което ще рече, че древните елини са се заселвали по тракийския бряг с ветроходни кораби.

Известно е, че с гребла са се движели малки и средни съдове, които са имали платна, а също и елинските военни кораби[23]. Това поставя въпроса — дали елините не са ползували каменните котви с отвори от днешното Българско Черноморие? Тази възможност се подсилва от факта, че от водите на антична Аполония (дн. Созопол) е извадена каменна котва с надпис, изписан със старогръцки букви ΝΗΑΣΚΟϒ[24]. Петрографските изследвания определят котвата като местна[25]. Издателят на надписи го датира след създаването на елинското селище Аполония, т. е. VI—V в. пр. н. е. Така на пръв поглед изглежда, че каменните котви с отвори от Българското Черноморие са били притежание на древноелинските военни кораби. Да проверим тази възможност.

Количеството на каменните котви от Българското Черноморие е много голямо. Трябва да се има предвид, че под вода лежат още десетки или стотици. Кому е бил нужен такъв голям военен флот, срещу кого? Та нали древните елини са дошли тук, за да живеят в мир по своя полисен начин на живот. Това е било възможно за тях само чрез общуване с населението на богатите тракийски земи. При това за отбелязване е, че каменни котви са открити не само в няколко пристанища (четири) на елински селища, но и в останалите 7 регистрирани пристанища по тракийския бряг на Черно море. Освен това, след като през VII в. пр. н. е. се използувала новата двулапа котва с щок, дали елинските военни нямало първи да се възползуват от нея? Трудно ще се намерят котвите на тези военни кораби, защото те са стоели изкарани на сушата — на брега, и са били пускани на вода само за бойни действия[26]. ΝΗΑΣΚΟϒ означава на ΝΗΑΣΚΟΣ в родителен падеж, т. е. котвата е притежание, тя е на собственика ΝΗΑΣΚΟΣ. А това изключва възможността корабът, който я е носил, да е бил военен. Очевидно тази котва е обслужвала частен търговски кораб от това време (VI—IV в. пр. н. е.). Защо тогава котвата е каменна? Изглежда, това е изключение — продължаване използуването на каменна котва, след като е въведена двулапата дървена котва с каменен или оловен щок. Дали ΝΗΑΣΚΟΣ не е бил богат елинизиран трак от Аполония, който да е притежавал кораб, и като собственик да е използувал не новите, а традиционните плавателни съдове по тракийското крайбрежие — гребно-ветроходните? Ние не знаем. Ако се появят нови надписи, ще се хвърли светлина по този въпрос. Но засега трябва да се приеме, че точно като изключение този случай потвърждава правилото, а именно, че гребно-ветроходните кораби с каменни котви от Българското Черноморие са от по-стара епоха, т. е. преди VII в. пр. н. е.

Така голямото количество каменни котви с отвори (около 150) от Българското Черноморие и техният петрографски анализ недвусмислено показват, че тук е имало едно много добре развито местно корабоплаване. Както стана дума по-горе, 90 % от каменните котви са местни, а 10 % са чужди. Очевидно това местно корабоплаване предхожда по време заселването на древните елини тук. Но в какви хронологически рамки може да бъде поставено то?

Известно е, че след Троянската война[27] в Югоизточна Европа и Източното Средиземноморие настъпват размирни векове на войни и стълкновения, на движения на народи по суша и по море. Тогава се появяват и „морските народи“ за египтяните. Всъщност от XII в. пр. н. е. започва по-масово въвеждане в този район на света на новия метал *желязото*. Именно този факт предизвиква прегрупирането, местенето и движението на общините към и за железни руди, именно това е причината (от техническо естество), заради която тези размирни векове биват наричани и „тъмни векове“ — краят на II — началото на I хил. пр. н. е. Това показва, че през тези векове едва ли се е водила регулярна търговия по море. А голямото количество каменни котви и металните слитъци говорят именно за спокойни и системни търговски връзки. Тоест по-голяма част от каменните котви, ние не знаем сега точно колко, трябва да се изключи от края на II — началото на I хил. пр. н. е. и да се отнесе още по-назад във времето.

Каменните котви от Източното Средиземноморие се датират III—II хил. пр. н. е.[28], но повечето автори са склонни да приемат времето между XVI и XII/XI/X в. пр. н. е.[29] Корабите от Крито-Микенската епоха били гребно-ветроходни и ползували каменни котви с отвори. Металните слитъци с форма на опънатата волска или овча кожа от Източното Средиземноморие се датират XVI—XII в. пр. н. е.[30] Златно-сребърно-медният слитък от Калиакра е открит под вода в района на местонамиране на каменните котви с отвори. Кръстът е буквен знак, който се използувал в минойското писмо от втората половина на II хил. пр. н. е. Знаци с форма на кръст от Българското Черноморие има върху една котва от Созопол, една котва от Шабла и върху медния слитък от с. Черково, Бургаска област[31]. Разбира се, кръстът се използува и в други писмени системи и в по-късно време, но ние сме длъжни все пак да отбележим това сходство, защото ни позволява да вървим към едно от възможните, и то най-вероятното решение на проблема за датировката на каменните котви.

Така местоположението и средата на намиране на каменните котви (обр. 2) и археологическите паралели и сходства с Източното Средиземноморие позволяват да отнесем каменните котви от Българското Черноморие във времето на III—II хил. пр. н. е. или поне (засега) най-вече XVI—XII/XI в. пр. н. е. Има ли основания за такава датировка такова старо корабоплаване, упражнявано от тракийското общество?

III—II хил. пр. н. е. е времето на бронзовата епоха в тракийските земи. През III хил. пр. н. е. се използувал арсенов бронз, а през II хил. пр. н. е. започнало произвеждането на същински бронз — сплав от мед и калай. За производството на бронз основната суровина била медта. Въпреки че през III хил. пр. н. е. бронзът не се използувал масово в производството на оръдия на труда и оръжия и все още преобладавали тези, изработени от камък, кост, рог или дърво, то неговата ценност била изключително висока. През II хил. пр. н. е. и особено с настъпването на късния бронз от XVI в. пр. н. е. производството на същински бронз се усъвършенствувало и увеличило и довело до интензивното му внедряване при производството на оръдия на труда и което е особено важно — на оръжия. През тази епоха[32] се появила колесницата, теглена от коне, появили се мечовете-рапири, двуострите мечове и други оръжия, всички те свързани с производството на същински бронз. От тази епоха се откриват и метални съкровища, каквото е например Вълчитрънското.

Видно е, че металът на III—II хил. пр. н. е. бил медта. Неговото значение през тези хилядолетия непрестанно нараствало, за да достигне върха си през къснобронзовата епоха в древнотракийските земи XVI/XV—XII/XI в. пр. н. е.[33] От бронз се изработвали сърпове, но от бронз били и мечовете на аристокрацията. Следователно притежаването на бронз означавало не само сигурност в труда, но то означавало, че можеш да имаш и сила, и власт. А най-лесно можели да си осигурят бронз за оръжията (преди всичко, а сетне за оръдията на труда) именно тези, които имали сила и власт — царете и аристокрацията.

В древнотракийските земи медта се произвеждала още през медно-каменната епоха. Нещо повече, през IV хил. пр. н. е. (а по най-новите датировки на Х. Тодорова V хил. пр. н. е.) те били първият и най-активен не само в Европа, но и в света металургичен център[34]. От тях медта се разпространявала на север и на юг. През II хил. пр. н. е. обаче за производството на същински бронз бил необходим и калай. А такъв в древна Тракия нямало. Следователно той трябвало да бъде внасян. Наличието на местни бронзови оръдия на труда и оръжия недвусмислено показва, че такава търговия се е водила — търговия за износ на мед към земите, където тя липсвала, и внос на калай от земите, където той се произвеждал. За такава търговия говорят и двата метални слитъка — домонетни форми на пари от Българското Черноморие — медният от с. Черково, Бургаско, и златно-сребърно-медният от н. Калиакра.

Най-близките известни ни находища[35] на калай били — едното в Средна Европа, другото — в източните земи на Мала Азия. Вероятно вносът на калай се е осъществявал по Дунав и през Черно море от южните му малоазийски брегове. Много вероятно е калай да се е внасял и през източносредиземноморските островни и континентални пристанища-посредници. Във всички тези посоки сигурно са били организирани редовни търговски експедиции. Както изглежда, те изнасяли мед и внасяли калай и други стоки.

Общественото устройство в Тракия през II хил. пр. н. е. било раннокласово, двусъставно[36]. То се състояло от царе (аристокрация) и редови общинници. Тъй като в тази епоха липсвало самостоятелно търговско-занаятчийско съсловие, то монополът върху тази изключително важна търговия е могъл

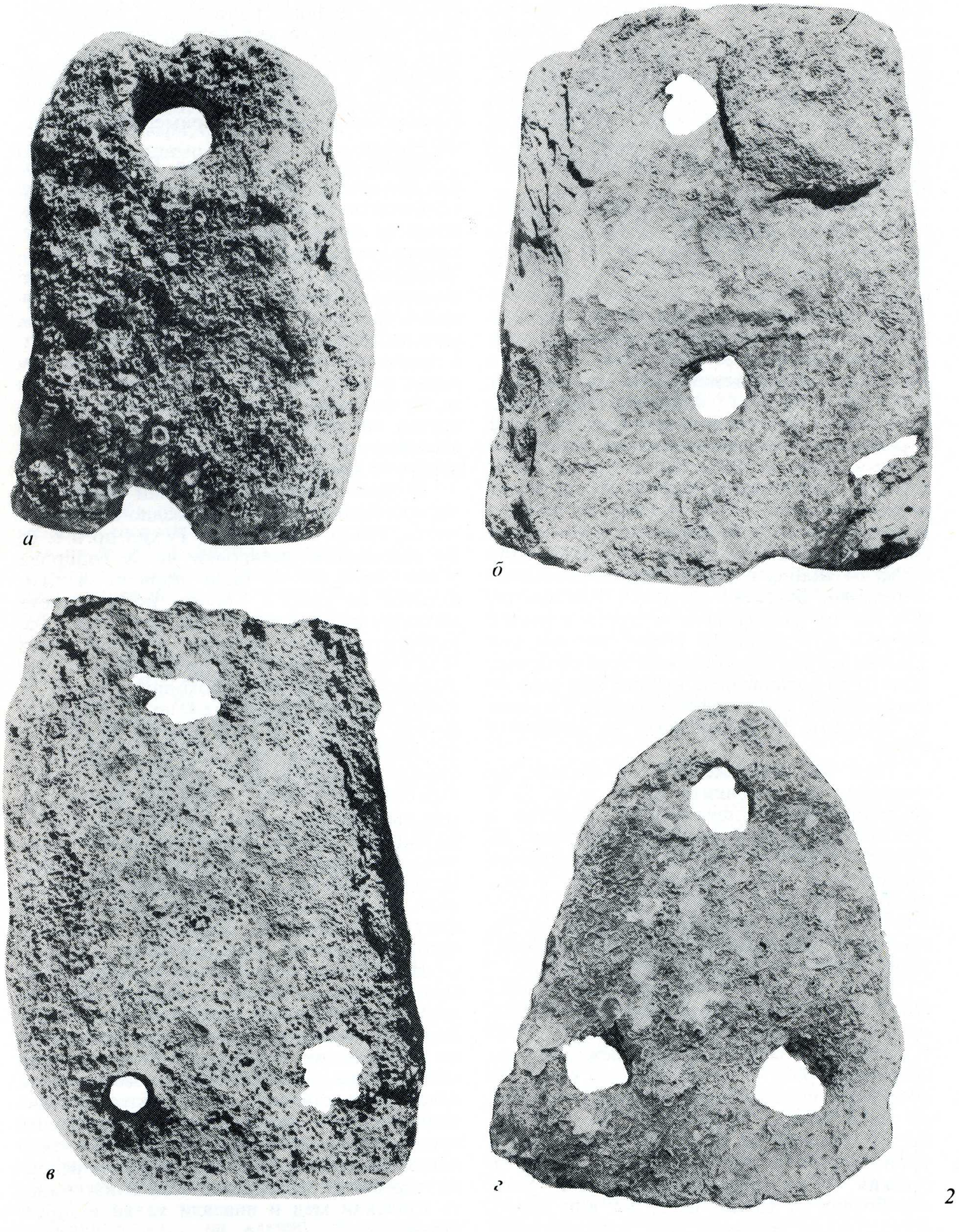

● *Обр. 2 а — г) каменни котви с отвори от подводните проучвания в пристанището при Несебър от III—II хил. пр.н.е. Fig. а — г) ancres en pierre avec ouvertures des études sousmarines dans le port près de Nesebăr du IIIe—IIe millénaire av.n.ère*

да принадлежи само на царя. Вероятно той назначавал ръководителите на тези експедиции измежду своите приближени; гребците на корабите ще да са били набирани сред обикновените хора от общината. Тази практика се среща при социалнополитически структури, сходни на тракийската. Подобно е било положението и в Угарит по това време[37].

Сега трябва да се отговори и на последния въпрос: ако раннокласовото тракийско общество през II хил. пр. н. е. е организирало свои морски експедиции, защо през I хил. пр. н. е., и особено след древногръцкото заселване по бреговете на Тракия VII—V в. пр. н. е., писмените сведения, които познаваме, не говорят за такова могъщо тракийско корабоплаване?

В края на II хил. пр. н. е. настъпва ранножелязната епоха в Югоизточна Европа. Вместо от калаен бронз оръдията на труда и оръжията започнали да се правят от новия метал *желязото* — то било много по-твърдо и издръжливо. Освен това има още една много важна особеност — докато медни и калаени находища се намирали много нарядко, то железни руди имало почти навсякъде. Достатъчно било само да се усвои новата технология. Тоест зависимостта на тракийската търговия от медта (и калая) през I хил. пр. н. е. вече не съществувала. На практика тя станала ненужна, излишна. Царете нямало за какво да организират свои експедиции, защото древнотракийските земи били богати, в тях имало всичко. През първите векове на I хил. пр. н. е., както стана дума по-горе, движението и установяването на общините едва ли са позволявали да се води регулярна търговия. След VII в. пр. н. е., тъй като тракийското общество продължавало да бъде раннокласово двусъставно, за разлика от гръцкото, в което съществувало самостоятелно отделило се търговско-занаятчийско съсловие, то ако имало нужда, търговските операции на царя се провеждали от това съсловие в елинските полиси. Именно поради това тракийските царе и династи се стремели да държат в подчинение или да владеят гръцките градове по тракийските крайбрежия[38].

И така на този етап от проучванията на каменните котви от развитието на подводната археология и от развитието на представите ни за древнотракийската морска култура мога да кажа в заключение, че сигурно е следното:

1. По-голямото количество от котвите са местни, много малко са донесени от други брегове.

2. Корабите, които са използували тези котви, са били гребно-ветроходни.

3. Каменните котви от тракийските брегове са могли да бъдат произведени и използувани през IV, III и II хил. пр. н. е. във връзка с местното производство и износа на мед. Това важи особено силно за II хил. пр. н. е. и най-вече за неговата втора половина. През същото това II хил. пр. н. е. е трябвало да се внася калай, за да може с медта да се произведе същинската бронзова сплав.

4. Раннокласовото обществено устройство в Тракия от II хил. пр. н. е. позволявало организирането и провеждането на търговски морски и речни експедиции, свързани с производството и износа на мед и вноса на калай.

5. Използуването на каменни котви продължава и през античността. Както изглежда (засега), докъм средата на I хил. пр. н. е., когато това изключение ще да е било вече рядко срещана старина, а не правило за епохата.

Най-голямото количество каменни котви (но не всички) най-вероятно трябва да се отнесе към къснобронзовата епоха XVI/XV—XII/XI в. пр. н. е.

Какво е необходимо по-нататък?

А) Да се свърже датировката на каменните котви с по-прецизното определяне времето на използуване на каменните и оловните щокове от Българското Черноморие.

Б) За датировката на котвите и щоковете максимално да се привлекат и тексткоритично да се анализират данните от античните автори.

В) Да се търсят пътища за датировка на каменните котви по метода С 14.

Г) Да се проведат геоморфоложки изследвания, които поне приблизително ще дадат специфичната хронология на промените в морското равнище по западния бряг на Черно море. Във връзка с това да продължат и да се прецизират комплексните изследвания на потънали ранни селища и пристанищата им както с оглед изучаване на тяхната икономика, част от която са търговията, мореплаването и риболова, така също и с проучване промените на географските условия и свързаните с тях промени в стопанствата на тези общини.

Това са към днешна дата постиженията и проблемите, свързани с датировката на каменните котви в изучаването на древнотракийската морска култура.

---

[1] Котвите и щоковете от българските музеи не са публикувани цялостно. По-важни са изданията: Мегалитите в Тракия. II. Тракия Понтика. — В: Тракийски паметници. С., 1982. 431—487; Thracia Pontica. I. Premier symposium international, Sozopol 1979. S., 1982; Thracia Pontica. II. Deuxième symposium international, Sozopol 1982. Jambol, 1985.

[2] Ив. Гълъбов. Експедиция „Маслен нос". — Подводен спорт, 1960, №2, 7—8.

[3] Б. Димитров, К. Порожанов. Икономическа характеристика на гръцките колонии по тракийския бряг на Черно море (края на VII в. пр. н. е. — началото на V в. пр. н. е.). — Векове, 1977, №3, 24—30.

[4] Мегалитите в Тракия. II. Тракия Понтика..., 431—487.

[5] V. Karageorghis. Chronique des fouilles à Chypre en 1967. — BCH, 92, 1968, 1, 278, fig. 34 et 35; Chronique des fouilles à Chypre en 1968. — BCH, 93, 1969,

2, 531, fig. 170; G. Bass. Les premier navigateurs en Méditerranée et au Proche Orient. — In: Archéologie sous-marine (4000 ans d'histoire maritime). Paris, 1972, p. 23, 92, fig. 25; Dan E. McCaslin. Stone Anchors in Antiquity: Coastal Settlements and Maritime Trade Routes in the Eastern Mediterranean ca 1600—1050 B. C.. Göteborg, 1980. — Studies in Mediterranean Archaeology, vol. LXI, 51—52.

[6] Вж. Мегалитите в Тракия. II. Тракия Понтика..., 431—487 с цит. лит.; K. Porogeanov. Navigation et commerce de la population du littoral européen de la mer Noire de la Thrace ancienne avec des peuples de la Méditerranée Orientale (XVI—XII s. av. n. è.). — In: Dritter IThK Wien 1980. S., 1984, 69—72.

[7] Ж. Иванов, Д. Димов, Хр. Пимпирев, Н. Кунева. Предварителни резултати от геолого-петрографски анализ на каменни котви и щокове от българското Черноморско крайбрежие. — В: Първи национален симпозиум „Североизточна България — древност и съвремие", Толбухин 1982. С., 1985, 83—97; Z. Ivanov, D. Dimov, Chr. Pimpirev, N. Kuneva. Les résultats préliminaires de l'analyse pétrographique des ancres en pierre et des jas du littoral bulgare de la mer Noire. — Thracia Pontica. II. Sozopol, 1982. Jambol, 1985, 135—150.

[8] Тук не се прави публикация на каменните котви от българските музеи. Това трябва да бъде сторено на каталожен принцип от авторски колектив, участвувал в откриването и обработката на този вид археологически материал. За целите на изложението е важно да се изброят повече от местонахощищата и котвите и да се види тяхното местоположение спрямо археологическите обекти на сушата.

[9] М. Лазаров. Отчет на подводна археологическа експедиция „Шабла 1979". Открити 5 каменни котви, непубликувани, съобщени в: K. Porogeanov. Navigation et commerce...; За „Карон лимен" вж. G. Mihailov. IGBR, I. S., 1970, p. 29.

[10] Отчет на експедиция на БМП за 1979 г. — 2 каменни котви, непубликувани, съобщени в: K. Porogeanov. Navigation et commerce...

[11] Отчет на експедиция на БМП за 1979 г. — 14 каменни котви, непубликувани, съобщени като брой заедно с още 4 каменни котви, извадени от предишни експедиции в: K. Porogeanov. Navigation et commerce...; Отчет на БМП за 1980 г. — 14 каменни котви, непубликувани; Полеви дневник на експедиция на БМП за 1981 г. — 5 каменни котви, непубликувани; Полеви дневник на експедиция на ЦМИА за 1984 г. — 2 каменни котви, непубликувани.

За слитъка от Калиакра вж. Г. Тончева. Нови данни за търговията по Черноморското крайбрежие през XVI—XIV в. пр. н. е. — Векове, 1973, №3, 17—24.

За археологическите разкопки вж. A. Balkanska. Tirisis — Tirisa — Akra. — Klio, 62, 1980, 1, S. 27—49; Thrakien und die Kultur des Hellenismus. — In: Dritter IThK Wien 1980. S., 1984, 255—259.

За името вж. D. Detschev. Die thrakischen Spracheste. Wien, 1976^2, S. 496.

[12] Отчет на експедиция на БМП за 1979 г. — 2 каменни котви, непубликувани; Авг. Петков, К. Порожанов, Ас. Салкин, Хр. Ангелов. Отчет на подводна археологическа експедиция „Крапец-Каварна" през 1985 г. — 1 оловен щок, непубликуван. Сведението за тракийска керамика от района на Каварна дължа на Асен Салкин, за което му изказвам благодарност.

За вероятната тракийска етимология на името вж. К. Влахов. Културно-езиково наследство в Североизточна България. — В: Първи национален симпозиум „Североизточна България — древност и съвремие"..., с. 200.

[13] Nessebre, vol. II, S., 1980; Мегалитите в Тракия. II. Тракия Понтика..., 483—485, където са публикувани 23 каменни котви с отвори; За името виж: D. Detschev. Op. cit., 295—296.

[14] М. Лазаров. Потъналата флотилия. Варна, 1975, с. 43 — 1 каменна котва, непубликувана.

[15] Мегалитите в Тракия. II. Тракия Понтика..., 469—473 — публикувани 44 каменни котви с отвори; Отчет на експедиция на БМП за 1979 г. — 2 каменни котви, непубликувани, съобщени в: K. Porogeanov. Navigation...; Отчет на експедиция на БМП за 1980 г. — 4 каменни котви от южната страна на о. Св. Иван, непубликувани, съобщени в: К. Порожанов. Подводни археологически проучвания по Странджанското крайбрежие през 1980 г. — В: Странджанско-Сакарски сборник. II, кн. 2. Малко Търново, 1984, 70—72; Полеви дневник на експедиция на ЦМИА за 1984 г. — 4 каменни котви, непубликувани.

За възможността датировката на „вълнолома" да е V—III в. пр. н. е. вж. Б. Димитров, К. Порожанов, Ат. Орачев. Пристанищата на Аполония и Месамбрия. — В: Мегалитите в Тракия. II. Тракия Понтика..., с. 444.

За възможността „вълноломът" да се предатира в XVI—XII в. пр. н. е. вж. K. Porojanov. Les ports anciens de la ville de Sozopol. — Thracia Pontica II. Sozopol, 1982. Jambol, 1985, 196—207.

За античната Аполония вж.: Сб. Аполония. С., 1963.

[16] Отчет на експедиция на БМП за 1981 г. — 2 каменни котви, непубликувани; За тракийския могилен некропол вж. M. Tzaneva. Thrakisches Hügelgrab bei Kolokita. — Thracia Pontica II..., 352—359.

[17] Отчет на експедиция на БМП за 1979 г. — 4 каменни котви, непубликувани, съобщени в: K. Porogeanov. Navigation et commerce...; 1 каменна котва бе открита от експедиция на „Морско общество" — Бургас, през 1985 г. Тя бе представена същата година на симпозиума Тракия Понтика III от н. с. Иван Карайотов.

За крепостта и мегалитите вж. Мегалитите в Тракия. I. — В: Тракийски паметници. I. С., 1976, 130—131, рис. 142.

[18] Отчет на експедиция на БМП за 1978 г. — 2 каменни котви, непубликувани, съобщени в: К. Порожанов, В. Попов. Пристанищата на Странджанското Черноморско крайбрежие през античността. — В: Странджанско-Сакарски сборник. I. Малко Търново, 1984, 307—311; Отчет на експедиция на БМП за 1979 г. — 3 каменни котви, непубликувани, съобщени в: K. Porogeanov. Navigation...; Отчет на експедиция на БМП за 1980 г. — 5 каменни котви, непубликувани.

За крепостта вж. Мегалитите в Тракия. I. — В: Тракийски паметници. I. С., 1976, 129—130, рис. 141.

[19] М. Лазаров. Потъналата флотилия..., 43—44 — 1 каменна котва, непубликувана; Отчет на експедиция на БМП за 1978 г. — 1 каменна котва от северния залив и една каменна котва от южния залив — непубликувани; М. Лазаров, К. Порожанов, В. Попов. Отчет на подводна археологическа експедиция „Урдовиза '86" — 1 каменна котва от южния залив, непубликувана. Сведението за открита керамика от къснобронзовата епоха дължа на проф. В. Велков и н. с. Иван Карайотов, за което им благодаря. За имената на -виза, -биза, -диза вж. D. Detschev. Op. cit., S. 69—70, 132.

[20] J. Rougé. La marine dans l'Antiquité. Vendôme; 1975, 89—90.

[21] Idem, 71—75.

[22] P. Gianfrotta. First elements for the dating of stone anchors stocks. — IJNA, 1977, vol. 6, No 4, 285—291.

[23] J. Rougé. Op. cit., p. 53.

[24] B. Dimitrov. Anchors from the ancient ports of Sozopol. — IJNA, 1977, vol. 6, No 2, 156—163.

[25] Ж. Иванов, Д. Димов, Хр. Пимпирев, Н. Кунева. Цит. съч.; Ž. Ivanov, D. Dimov, Chr. Pimpirev, N. Kuneva. Op. cit.

Котвата с надписа е от седиментни скали от района на гр. Мичурин.

[26] J. Rougé. Op. cit., 53—55.

[27] Ал. Фол. Югоизточна Европа и Мала Азия. — В: Сборник в чест на проф. д-р Хр. Гандев. Изследвания по случай 75 г. от рождението му. С., 1985, 87—91.

[28] H. Frost. Stone Anchors as Clues to Bronze Age Trade Routes. — Thracia Pontica I. Sozopol, 1979. S., 1982, 280—289.

[29] Вж. бел. 6.

[30] Г. Тончева. Нови данни... с цит. лит.; Ив. Карайотов. Критски меден слитък от с. Черково, Бургаски окръг. — Нумизматика, 1978, № 1 с цит. лит.; Дж. Бас. Археология на морското дъно. С., 1982, 49—58.

[31] Ив. Карайотов. Критски меден слитък...

[32] К. Порожанов. Сущность появления конницы в древнем мире и Фракии. — В: Изследвания по случай 70 г. от рождението на проф. Ив. Венедиков (под печат).

[33] История на България. I. Първобитнообщинен и робовладелски строй. Траки. С., 1979, 86—89.

[34] Е. Н. Черных. Об основных этапах древнейшей металлургии на территории Болгарии (IV — нач. I тыс. до н. э.). — Thracia, III, 1974, 379—396; Е. Н. Черных. Горное дело и металлургия в древнейшей Болгарии. С., 1978.

[35] K. Porozanov, Problems of the Thracian Socio-Economic and Political System (Second Half of the 2nd Millemium B. C.). — Etudes balkanique, 1989, 1.

[36] Ал. Фол. Демографска и социална структура на древна Тракия. С., 1970; К. Порожанов. Въпроси на тракийското...

[37] М. Л. Гельцер. Войско Угарита и его организация. — ВДИ, 1969, 3, 25—37.

[38] М. Тачева. Опит за възстановяване политическата история на Тракия от края на IV до края на III в. пр. н. е. — Векове, 1981, № 3, 47—52.

Datation des ancres en pierre aves trous du rivage bulgare de la Mer Noire — réalisations et problémes

K. POROŽANOV

(Résumé)

Dans le présent article l'auteur étudie les gisements d'ancres en pierre connus jusqu'à 1986 de Šabla, Jajlata, Kaliakra, Nesebăr, Pomorie, Sozopol, Rajski zaliv, Ropotamo, Maslen nos et Urdoviza. Ces gisements témoignent de l'existence des ports liés au système d'habitat de l'Antiquité. Cela permet d'établir que les ancres en pierre se trouvent en des endroits différents de ceux des jas en pierre et en plomb. L'endroit où ont été trouvées les ancres en pierre atteste qu'elles servaient des bateaux à rame. Ces conclusions autorisent à rapporter la datation des ancres en pierre avec trous avant le Ier millénaire av. n. ère. L'auteur admet qu'il est possible que des ancres en pierre aient été utilisées également pendant le Ier millénaire av. n. ère, mais seulement comme survivance.

La navigation locale le long du rivage thrace européen de la mer Noire, attestée par les ancres en pierre, est justifiée par la valeur et la propagation du métal de l'âge de Chalcolique récent et de l'Age du bronze — le cuivre. Ceci autorise à admettre que des ancres en pierre aient été utilisées pendant les IVe, IIIe et IIe millénaires av. n. ère. La quantité fondamentale des ancres cependant se rapporte surtout à la seconde moitié du IIe millénaire av. n. ère. La supposition de navigation thrace trouve son fondement également dans l'ancienne organisation sociale de classe en Thrace de cette époque.

A la fin l'auteur indique les voies de traitement ultérieur et plus précis des ancres en pierre et de solution des problèmes liés à ces dernières, lors de l'étude de la culture maritime ancienne thrace.

Материали и съобщения

Култово сдружение (σπείρη) в Августа Траяна (Тракия)

ВЕЛИЗАР ВЕЛКОВ, ДИМИТЪР НИКОЛОВ

При строителството на жилищен блок на ул. „Димитър Асенов" № 13 в Стара Загора (античната Августа Траяна) била открита каменна ара[1]. Тя е с квадратно сечение, горе и долу профилирана, вис. 0,90 м, шир. 0,45 м. Върху арата — надпис на старогръцки език. Той е изчукан в последователен ред върху четирите страни на арата, и то върху най-горната ѝ част. Текстът гласи:

Ἀγαθῆι τύ[χη]ι
Τῆι προπόλεως σπείρηι.
I. Οἱ μαγαρεῖς ἀνέστησαν τὸν
βωμόν. Καρτερὶς Νаννᾶ
5. γερουσιαστής,
II. Φλάβις κουκου-
λάρις μαγαρεύς,
III. Τροφίμος Ἀπολλοδώ-
ρου ὁ κε(=καὶ) Ἀσβόλις μαγαρεύς,
IV. 10. Ἡρακλειανός,
κανδιδάρις,
μαγαρεύς.

В надписа има много лигатури:
р. 2: Т, Н, П, Р; Ω, Σ; р. 3: Т, Н, N, Т; р. 4: Т, Е, N, N; р. 5: Н, С; р. 7: Υ, Σ; р. 8: Δ, Ω; р. 9: Υ, Σ; р. 10: Н, Р.

Превод: На добър час.
(Посвещение) на спейрата в предградието.
Магаревсите поставиха арата:
Картерис, син на Нанас, герузиаст,
Флавис, кукуларис (производител на качулки), магаревс, Трофим, син на Аполодор, който (се нарича) и Асболис, магаревс,
Хераклиан, кандидарис (хлебар), магаревс.

Касае се за посвещение, направено в чест на религиозно сдружение (спейра), свързано с магарон, от името на четири негови членове магаревси — лица с някакви жречески и подобни организаторски задължения. Те вероятно са били избирани из средите на членовете на спейрата. Магаронът е сградата или помещението, където са се събирали членовете на сдружението, за да изпълняват съответните религиозни задължения. То се е намирало в предградието на града, в случая на Августа Траяна (πρόπολις = προάστιον)[2].

Посвещението намира аналогии в много надписи, откривани в Мала Азия и градове из елинския свят, също и в отделни надписи от римските провинции Тракия и Македония от втората половина на II и първата половина на III в.

Понятието μάγαρον (има и дублетна форма μέγαρον) се отнася за култова сграда. Хезихий обяснява: μέγαρα — καὶ θεῶν οἴκημα. При много култове има магарон и те са от различен тип — ниши, пещери, или много често крипти. Преобладаващи са магароните, свързани с хтонични култове, като например към Деметра, Дионис, Кибела и др. У Хезихий под понятието μέγαρα четем: οἱ μὲν καταγείους οἰκήσεις καὶ βάραθρα, т. е. подземни обиталища. За това може да се сравни и обяснението на думата κατάγαια — οἰκήματα Δήμητρος καὶ Περσεφόνης[3]. Един мегарон на Деметра е засвидетелстван епиграфски и в Аполония Понтика, дн. Созопол, и то още в V—VI в. пр. н. е.[4] Тези магарони са по същество местата, където са се извършвали мистериите или задължителните за съответното култово сдружение свещенодействия[5].

От елинския свят са известни много случаи, когато жреци, отделни членове на сдружението, самите сдружения като цяло посвещават магарони, т. е. заплащат тяхното изграждане, възстановяване или частично адаптиране, частични поправки.

В 126—125 г. в о-в Делос един жрец посвещава τὸ μέγαρον[6]. В два надписа от римското пристанище Остия, които са единствените известни досега в Италия, четем: Camurennius Verus sac(erdos) deae Isidis... et ceteri [Isi]aci magar(um) de suo restitu(it)[7]; voto succe[pto] Calventia Severina et Aurelia Severa nepos megarum ampliaverunt[8].

От Смирна също ни е известен магарон[9]. В Калатис, дн. Мангалия, е направено посвещение в чест на свещена пещера на Дионис (τὸ ἄντρον)[10]. В провинция Тракия понятието магарон е засвидетелствувано в един надпис от Абдера (II в.)[11]: Г. Κασσιος Σεξτος ἀρχιβουκὸλος θεῷ Διονύσῳ καὶ τοῖς συνμύσταις ἐκ τῶν ἰδίων τὸ μάγαρον ἐποίησεν. Тук магаронът принадлежи на сдружение на мисти около Дионис.

Понятието μαγαρεῖς, т. е. някакви мисти, излъчени из членовете на сдружението, които са обединени около определен магарон с определени задължения, се среща в надписа от Августа Траяна за първи път. Досега бе засвидетелствуван, и то в надпис от Тесалоника, дн. Солун (Егейска Тракия), само един ἀρχιμαγαρεύς, т. е. ръководител на магарона, на магаревсите[12]: ὁ ἀρχιμαγαρεὺς καὶ ἀρχινεωκώρος καὶ πατὴρ σπηλλέου (=σπηλαίου) καὶ Αὐρ(ηλία) Σωσιπάτρα ἡ γαλακτηφόρος κισταφορήσασα <ν> ἔτη λ, τὸν βωμὸν ἐκ τῶν ἰδίων ἀνέθηκαν. Εὐτυχῶς. В този случай за нуждите на магарона се използувала някаква пещера, в която се извършват мистериите, и архимагаревсът е назован „баща на пещерата“.

Разглежданата от нас ара е посветена на една σπείρη, която е имала свой μάγαρον в предградието (πρόπολις=προάστιον) на Августа Траяна.

Под σπείρη в този и подобни случаи се разбира сдружение на посветени, свързани с мистичен култ, в повечето случаи, свързани с култа към Дионис. От известните досега надписи се вижда, че те са последвани в текстовете от етническо или религиозно определение[13]. То е еднозначно с понятието θίασος и така е документирано в редица надписи. Спейра на Дионисови мисти е известна от Cillae, дн. Черна гора, Чирпанско, също в територията на Августа Траяна[14]. И тук арата е с релефи от четирите страни. Спейра, също на Дионис, и то на преселници от Мала Азия, е съществувала в Монтана, дн. Михайловград (Долна Мизия)[15], също и в Перинт, дн. Ерегли (Турция) — Βακχεῖον 'Ασιανῶν[16], в Напока, дн. Клуж (провинция Дакия, в дн. Румъния) от 235 г. — σπεῖρα 'Ασιανῶν. Тази спейра се е състояла от 26 мъже и 17 жени[17] Спейра е известна и от Томи, дн. Констанца (Долна Мизия, в Добруджа) — σπεῖρα 'Ρωμαίων[18]. Дионисова спейра е имало и в Истрос[19]: ἡ σπείρη Διονυσιαστῶν.Надпис за спейра е известен и от Айтоско (провинция Тракия)[20]. Текстът при подобни надписи винаги е с посвещение на сдружението Διονύσου ἱερεῖς θεοῖς τοῖς ἐπικειμένοις καὶ σπείρῃ ἱερᾷ 'ανέθηκαν, следват имената на посветителите — дионисови жреци, както се вижда в един надпис от Рим[21].

Значителен интерес представят два надписа, открити в Италия: от Portus Traiani (в Лациум) и от пристанището на Остия, в които се споменава една „спейра на Траяненците“ (σπείρη Τραιανησίων). Около тези надписи в литературата има спор относно значението на „Траяненци“.

Надписът от Portus Traiani гласи[22]:

'Αγνῆς εὐσέμνοιο σπείρης Τραιανησίων οἱ δὲ
ἱερεῖς ἱερειά τε θεοῦ μεγάλου Διονύσου
Λ. Σούλλιος Λ[ε]ωνίδης καὶ
'Ιουλία 'Ρουφεῖνα, ἐπὶ παραστάτῃ Σεκούνδῳ.

Същите Traianenses се споменават и в един фрагментарно запазен надпис на латински от Остия. Той е посветен на Диана[23]. В коментара в Корпуса на латинските надписи (CIL) е отбелязано, че се касае за една и съща спейра, където освен Дионис се е почитала и Диана, т.е. триобразната Хеката. Първоначалното обяснение, че се касае за „траяненци“, понеже е намерено в т. нар. пристанище на имп. Траян, се отхвърля от Фр. Поланд, един от най-сериозните изследователи на култовете и други антични сдружения. Той обръща внимание, че тези спейри в Италия и провинциите най-често обединяват чужденци, преселници от други места, обединени около техни локални култове, свързани с мистерии, които те продължават да почитат в новото си местожителство[24]. Като имам предвид характера на култа, почитан от сдружението на Траяненците, и като имам предвид установения факт, че такива спейри са много типични за Мала Азия и оттам в Тракия, считам, че теоретически е напълно възможно да се касае за преселници от Августа Траяна в Рим, почитащи тук Дионисовия култ. С понятието Τραιανεσίοι жителите на Августа Траяна са засвидетелствувани в редица надписи[25].

Определен интерес представлява споменаването, че спейрата, а очевидно и магаронът на спейрата, е била „извън града“. Във връзка с честите споменавания на това понятие в надписи има и различни схващания и обяснения в научната литература. Л. Робер обръща внимание[26], че има почитани божества πρὸ πόλεως, т.е. пред градската порта, извън стените на града. Понякога това понятие се употребява просто за божества, покровители на съответния град. За светилището може да се посочи, че е πρὸ πόλεως, а понякога и определен жрец, назован πρὸ πόλεως, може да бъде и главният жрец на града.

Най-многобройни надписи, съдържащи понятието πρὸ πόλεως, са надписите от Мала Азия, и то и от елинистическата, и от римската епоха.

От Ефес произхождат много надписи за сдружения на мисти, обединени около почитането на Дионис и Деметра, които провеждали култовете си церемонии извън града, край града[27]: от Хадрианово време — οἱ πρὸ πόλεως μύσται συνθρόνος (друга дума за συννάος) τῶι Διονύσῳ τῶν πρὸ πόλεως[28]; от Смирна[29]. Μυστῶν πρὸ πόλεως Βρεισέων, т.е. на Διόνυσος

BIBLIOTEKA Poznań U...

Βρεισεὺς πρὸ πόλεως; споменава се и τὸ πρὸ πόλεως βαχχεῖον (sic)[30]. В Приене е имало светилище πρὸ πόλεως[31]. В Ойноанда, Ликия, е имало светилище на Латона, закрилница на Ликия, което е било πρὸ πόλεως[32]. В Йония често се споменават Дионисови светилища извън градовете, празнували се съответни празници ἔξω τείχεως. Едно от най-значителните светилища на Дионис се намирало извън стените на Милет[33]. Светилището на Деметра и Коре на о-в Тасос също е било разположено извън стените на града ὁ [ἐγγ]ὺς τοῖς τείχεσι ἐστι[34].

Много са редки сведенията за същността на тези „извънградски" свещенодействия, които поради характера на мистериите не се отбелязват в публични документи. При някои от тях особено място са заемали култови действия, изпълнявани от жреци и жрици, свързани с използването на вода. Издигани били даже и отделни нимфеуми. Това добре се вижда от един надпис, произхождащ от о-в Теос и добре датиран през III в. пр. н. е.[35]: ὅσοι ἄν ἱερεῖς ἤ ὅσαι ἱέρειαι πρὸ πόλεως θυσίαν συντελῶσιν ὑ[δρεύεσ]θαι πρὸς τὰς θυσίας ἐν οἷς δεῖ ὕδατι τούτωι, λαμβάνιν δὲ [καὶ τοὺς] συντελοῦντας τὰ λουτρὰ ἐντεῦθεν, ἱδρύεσθαι δὲ κ[αὶ ταῖς νύμ]φαις τὰ λο[υ]τρὰ ἀπὸ τῆς κρήνης ταύτης.

За религиозни сдружения независимо как са назовани — θίασος или σύνοδος, които както в надписа от Августа Траяна, са се събирали „извън града", се споменава в надпис от Магнезия на Меандър (IV в. пр. н. е.)[36]: θίασος ὁ πρὸ πόλεως в надпис от Смирна[37]: ἡ σύνοδος τῶν μυστῶν τῆς μεγάλης θεᾶς πρὸ πόλεως θεσμοφόρου Δήμητρος. Понятието πρὸ πόλεως се предава в публикациите разделено. В случаи обаче, когато не се касае изобщо за свещенодействия извън града, а вече и за определено пространство, където се издигат култови сгради или съществуват магарони, то естествено е да се схваща и като „предградие". Върху това е обърнато внимание още в древността, например у Celsus[38]: πρόπολις = προάστιον. В този смисъл следва да се разбира и споменаването на това понятие в надписа от Августа Траяна, още повече, че сдружението е свързано и с магарон. Всъщност той е единственият от известните ни от Мала Азия и Тракия надписи, от който би могло да се заключи, че спейрата е имало свой магарон.

Преки сведения за божеството, почитано от сдружението в Августа Траяна, липсват. Посвещението е направено конкретно в „чест на сдружението, на спейрата, в предградието". Очевидно тази спейра е била много популярна за населението в Августа Траяна, за да се назове божеството, или пък са играли роля и някои други обстоятелства, свързани с характера на култа. Твърде е възможно да е бил почитан Дионис, ако се вземат предвид текстовете на някои споменати вече надписи, издигани от подобни сдружения.

С култ към Дионис са свързани и споменатите надписи на Траяненците от Остия и Портус Траяни.

Текстът на надписа предлага данни за социалния и етническия състав на посветените, на членовете на тази спейра. Най-изтъкнатият от тях е Καρτερὶς Ναννᾶ, който е герузиаст, т. е. член на местната герузия. Καρτέριος с разновидности Καρτερὸς, Καρτέριος, Κρατερός и сега в нашия надпис Καρτερίς е име, срещащо се в Мала Азия. В надписи от Тракия и Мизия не е известно досега[39]. Той е син на Νάννας — м. име, срещащо се също само в Мала Азия. По-разпространена е женската му форма Νάννα Ликия, о-в Кос, Атина[40]. Герузията в Августа Траяна, почетен съвет от най-изтъкнати и заслужили граждани, е засвидетелствувана и тук, и в други градове в Тракия[41].

Според името и професията си Φλάβις κουκουλάρις е либертин или перегрин. Той също е от малоазийски произход. Тези кукуларии водят името си от производството на т. нар. cucullum cucullus. Това е особен вид качулка, върху връхна дреха (срв. качулките върху дн. ямурлуци) или някаква островърха шапка (т. нар. фригийска шапка?). Понятието рядко се споменава в гръцки надписи[42].

Третият посветител не е назовал професията си, но е отбелязал, че е магаревс. Той носи често срещаното име Τροφίμος, син е на Аполодор, но отбелязва, че се нарича още и Ἀσβόλις. Това име се среща сравнително често из елинския свят, островите Кипър, Кос, малоазийските градове Ефес и Хиераполис. От Тракия ми е известен само един Ἀσβόλις в надпис от Скаптопара, дн. квартал на Благоевград, от територията на античната Пауталия, дн. Кюстендил. Той е бил член на религиозно сдружение към храм на Асклепий[43].

Последният посветител Ἡρακλειανός и по характера на името си, и по своята професия κανδιδάρις е либертин или перегрин. Един Αὐρ. Ἡρακελιανός е известен от района на Кабиле, дн. с. Кабиле, Ямболско[44]. Името е често срещано. С понятието candidarius, където досега бе известно само от латински надписи, се означава хлебар, и то такъв, който произвежда особен вид бял хляб[45].

И така надписът от Августа Траяна разкрива съществуването на едно религиозно сдружение (σπείρη). То е използувало за свои култови церемонии някакъв μάγαρον. Посветителите са назовали себе си μαγαρεῖς. Посветителите са малоазийци, каквито в Августа Траяна имаме засвидетелствувани и много други. Те са и от различен социален произход. За пръв път в надписа от Августа Траяна се споменават заедно σπείρη и μάγαρον, което поставя интересни въпроси за организацията на този вид култови сдружения. Това сдружение е било много популярно, възможно е преселници от Августа Траяна да са продължили почитането на божеството и в Италия. Възможно е това божество да е било Дионис. Магаронът на разглежданото религиозно сдружение в Августа Траяна се е намирал извън градските стени, в предградие на този град.

* * *

Предградието, което се споменава в надписа, вероятно е това, което е открито на около 200 м западно от западната порта на Августа Траяна. Преди години при строителството на жилищен блок на ул. „Граф Игнатиев“ при изкопите за основите на сградата се разкри площадка, настлана с каменни плочи. Размерите на тези плочи бяха значителни. В рамките на изкопа тя може да се очертае само на около 60 × 20 м. Под нея се разкри голям зидан канал. Към площадката води един водопровод с диам. на глинената тръба 0,20 м. Той излиза от града навън към площадката през крепостната стена, непосредствено южно от западната градска порта. Прокаран е едновременно със строителството на крепостната стена, понеже над него е оформена арка от тухли за облекчаване на налягането. По мое мнение тук е била разположена и пътната станция на града. Тук е имало и външен пазар. Считам, че и при останалите антични градове пътните станции са били така разположени, защото влизащите в града са оставяли тук колите и конете си. Естествено тук е имало и различни сгради — обори, гостилници, вероятно и светилища. Диаметърът на водопроводната тръба показва, че броят на евентуалните консуматори там е бил значителен. Обстоятелството, че водата е отклонена от основния градски водопровод, показва, че съоръжението е било част от самия град и има обществено значение.

---

[1] Арата с надписа е била открита и веднага документирана с препис от ст. н. с. Димитър Николов. Преди да бъде прибрана в музея, тя е изчезнала. Вероятно е била заровена отново. Надписът се публикува тук по преписа на Д. Николов. Всички букви са били в отлично състояние и проблеми за разчитането няма. Д. Николов е отбелязал точно и всички лигатури. В настоящата публикация коментарът на надписа е направен от В. Велков. Бележките за археологическите находки в края на статията са написани от Д. Николов.

[2] Liddel-Scott. Greek-English Lexicon, 1961, p. 1495.

[3] За магарон срв. подробно L. Robert. Sur deux inscriptions grecques. II. Inscription de Thessalonique. — Ann. Inst. Phil. Hist. Or. 2, 1933/1934, (=Mélanges Bidez), 793—812, особ. 810—812.

[4] G. Mihailov, IGBulg. I², n. 398.

[5] Thes. linguae graecae VI, s. v. μάγαρον εἰς ὁ τὰ μυστικὰ ἱερὰ κατατίθενται (sacellum, fanum).

[6] P. Roussel. Cultes égyptiens à Delos. Paris, 1935, p. 136, n. 90.

[7] CIL XIV, 18; H. Thylander. Inscriptions du Port d'Ostie. Lund, 1952, n. B 293.

[8] CIL XIV, 19; Thylander. Op. cit., n. B 294; M. Fl. Squarciapino. I culti Orientali ad Ostia. Leiden, 1962, 29—30 (Études prélim. Religions Orientales III).

[9] CIG 3210. L. Robert. Revue de philologie 48, 1974, p. 202.

[10] D. M. Pippidi. BCH, 1964, 151—158 (=J. et L. Robert. Bull. épigr., 1965, n. 262).

[11] J. Bousquet. BCH. 1938, 51—54. L. Robert. Hellenica XIII, p. 176, n. 3; L. Robert. Revue de philologie, 48, 1974, p. 201, n. 124.

В светлината на данните за предназначението на такива магарони и за тяхното разположение извън градовете бих обърнал внимание върху тълкуването на едно селищно име в Тракия от района на град Сердика, дн. София. В Путеоли, Италия, е открит надпис на преторианец от тракийски произход — Аврелий Абит, роден в село Магари от района на Сердика: Aur(elius) Abitus, nat(ione) Bessus, reg(ione) Serdica, vico Magari — CIL X, n. 1754=Dessau, ILS 2043. D. Detschew. Die thrakischen Spracheste.² Wien, 1976, p. 59, 176, 193, 431. Името на това село досега не е изтълкувано задоволително от гледище на тракийски, латински или старогръцки език. Дали не се касае за село от района на Сердика, което е било назовано по намиращия се тук очевидно популярен и известен магарон? От самата Сердика произхожда интересен надпис на култово сдружение от почитатели на Кибела — G. Mihailov, IGBulg. IV, 1925.

[12] IG X, 2, 1, n. 65 (éd. Edson). L. Robert. Revue de philologie 48, 1974, p. 199, който пръв е възстановил думата архимагаревс. Той доказа, че това не е алтар на Дионис, а релефите върху алтара представят троицата Кибела между Атис и Хермес. Cf. Suppl. Liddel-Scott-Jones. Greek-English Lexicon, 1968, s. v. ἀρχιμαγαρεύς chief of the magaron.

[13] Fr. Poland. Geschichte des griechischen Vereinwesens, 1908 (Neudruck, Leipzig 1967), p. 153; Fr. Poland. RE II A(1929), col. 1586—1592 sv. speira, Nachtrag col. 2551—2552; L. Robert. Contribution à un lexique épigraphique. — Hellenica II, 1946, 131—132; J. et L. Robert. Bull. épigr. 1952, n. 100; 1955, n. 17. M. P. Nilsson. The Dionysiac Mysteries of the Hellenistic and Roman Age. Lund, 1957, 50—54.

[14] G. Mihailov. IGBulg. III/1, n. 1518.

[15] G. Mihailov. IGbulg. II, n. 480.

[16] G. Poland. Vereinwesen..., p. 153.

[17] CIL III 870.

[18] J. Stoian. Tomitana. Bucarest. index, s. v.

[19] Histria. I. Monographia. Bucarest, 1949, p. 533, n. 17. Cpl. J. et L. Robert. Bull. épigr., 1955, n. 163.

[20] G. Mihailov, IGBulg. III/2, n. 1841. Срв. редица примери, посочени у G. I. Kazarov, RE VI A, 1936, col. 524 s. v. Thrakische Religion.

[21] IGR I, n. 52; IG XIV, n. 977. L. Robert. Hellenica 2, 1946, p. 131.

[22] IGR I, n. 385; (=CIL XIV 925).

[23] CIL XIV, 1, n. 4 (ed. H. Dessau): spira Traianensium.

[24] Poland. RE II A, (1929), col. 1586.

[25] G. Mihailov. IGBulg. III/2, n.: от Сливен: βουλευτὴς Τραιανέων (т. е Nom. Τραιανέοι), Τραιανέων ἡ πόλις.

[26] J. et L. Robert. Fouilles d'Amyssos en Carie. I. Exploration, histoire, monuments et inscriptions. Paris, 1983, 171—176.

[27] R. Merkelbach. Die ephesischen Dionysosmysten vor der Stadt. — ZPE 36, 1979, p. 151 sq.

[28] D. Knoble. Neue Inschriften aus Ephesos. — ÖJh. AB 50, 1976, col. 76—77, n. 6 (=Merkelbach, ZPE, 39, 1979, p. 151=J. et L. Robert. Bull. épigr. 1977, n. 422, 6.

[29] M. Hasluck. Dionysos at Smirna. — Ann. Br. Sch. Athens 19, 1912/1913, p. 91 sq. Herodot. I, 150.

[30] Ch. Picard. BCH 45, 1921, p. 165 sq., n. 18.

[31] J. et L. Robert. Bull. épigr. 1967, n. 521.

[32] J. et L. Robert. Bull épigr. 1978, n. 462.

[33] B. Haussoullier. Bacchantes milésiennes. — REG, 32, 1919, p. 262; W. Peek. Vers-Inschriften. Berlin, 1950, n. 1344.

[34] J. Pouilloux. Le sanctuaire de Demeter. — BCH 75, 1951, 90—96; Fr. Salviat. Décrets pour Epée,

fille de Dionysos, déesses et sanctuaires thasiens. — BCH 83, 1959, 382—392.

[35] P. Herrmann. Antiochos der Große und Teos. — Anatolia, IX, 1965 (Ankara 1967), p. 76 sq.

[36] C. Michel. Recueil d'inscriptions grecques. Bruxelles 1900, p. 706, n. 856 35—36 (=Magnesia. I. n. 215$_{35}$).

[37] CIG II n. 3194.

[38] Celsus 4. 81(pl.). Liddel-Scott. Greek-English Lexicon, 1961, p. 1495.

[39] Срв. Porphyr. Vita Plotini l. W. Pape. Wörterbuch Eigennamen s. v. Καρτέριος, p. 629, 712.

[40] IGR IV n. 582; J. et L. Robert. Bull. épigr. 50, n. 183 — Νάννα (Ликия); IGR IV 604: Νάνα; IGR III n. 834: Νάνας. J. et L. Robert. Bull. épigr. 1968, n. 154, n. 302: Νάννις (о. Кос); Bull. épigr. 1952, n. 54 (Атина).

[41] J. H. Oliver. The sacred Gerusia. — Hesperia, Suppl. VI, Athens, 1941. Примери за герузия и герузиасти в Тракия срв. V. Gerasimova-Tomova. Die Administration der Städte in Thrakien während des l. — 3. Jh. u. Z. — Acta Centri Historiae. Terra Antiqua Balcanica II (=Actes IXe Congrès intern. d'Epigraphie grecque et latine. I.). S., 1987, p. 241 sq.

[42] Тази дума се споменава у редица писатели за Рим през II в. Col. 1, 8, 9; Mart. 11, 9, 8; Juven. 3, 170; Capit. Pert. 8, 2.

[43] G. Mihailov. IGBulg. IV, n. 2192; J. et L. Robert. Bull. épigr. 1951, n. 236. Mihailov.IGBulg. IV, ad n. 2192. Среща се във формите 'Ασβόλιος, 'Ασβόλις, 'Ασβολᾶς.

[44] G. Mihailov. IGBulg. III/2, n. 1761.

[45] Срв. например MAMA V, 1937, №254.

Association cultuelle (σπείρη) à Augusta Trajana (Thrace)

V. VELKOV, D. NIKOLOV

(Résumé)

Lors de la construction de la ville de Stara Zagora (l'antique Augusta Trajana, dans la province de Thrace) a été découverte une ara de pierre. Sur l'ara est gravée une inscription en langue grecque qui va dans un ordre consécutif sur les quatre côtés de l'ara. Par la suite l'inscription a disparu et on n'a pas de photographie. L'inscription est publiée d'après une copie faite par D. Nikolov. Il s'agit d'une dédicace faite en l'honneur d'une association religieuse (σπείρη) liée avec mégaron au nom de quatre de ses membres qui sont appelés μαγαρεῖς. Le mégaron se trouvait dans un faubourg d'Augusta Trajana, découvert lors des fouilles archéologiques. La notion μαγαρεῖς, c'est-à-dire des mystes (initiés) choisis parmi les membres de l'association, qui sont unis autour d'un mégaron déterminé et cela avec des obligations déterminées, n'est pas connue d'autres inscriptions des provinces balkaniques. On connaît seulement ἀρχιμαγαρεύς dans une inscription de Thessalonique. II est possible dans le cas d'Augusta Trajana que l'association soit reliée avec le culte de Dionysos. Une σπείρη des Trajanenses est connue d'une inscription de Portus Trajani de Latium. Les auteurs présument qu'il est possible qu'il s'agisse d'émigrés d'Augusta Trajana en Italie, ayant crée là leur σπείρη. L'inscription propose des données concernant la composition sociale et ethnique des membres de cette association: Karteris, fils de Nanas, membre de la gérousie locale vraisemblablement émigré d'Asie Mineure, Flavis, cucularis (producteur des ainsi dits CUCULLUM, sorte de capuchon original ou chapeau pointu (dit „chapeau phrygien"?), peut-être libertin ou pérégrin, Trophimos, fils d'Apollodor qui s'appelait encore aussi Asbolis. Le dernier nom se rencontre dans le monde entier hellénique, Asie Mineure. Le dernier dédicateur Heraclianos, et de par son nom et de par sa profession (candidaris, boulanger qui produit une certaine sorte de pain blanc) est libertin ou pérégrin. Notre inscription est la seule mention jusqu'à présent de σπείρη, ensemble avec un mégaron et pose des problèmes corcernant l'organisation de ces associations cultuelles pendant les IIe—IIIe siècles.

Антична синагога във Филипопол

ЕЛЕНА КЕСЯКОВА

През 1981 г. при спасителни археологически разкопки на жилищен блок №21 на бул. „Л. Димитрова" в Пловдив (античния Филипопол) бе разкрита сграда, която въз основа на символичната украса върху мозаечния под и надписите се определи като синагога. Кратки археологически и исторически сведения за нея бяха дадени в една предварителна публикация на Хр. Данов и Ел. Кесякова[1].

Сградата е разположена покрай кардо, което в уличната мрежа на Филипопол е най-източното кардо, разкрито досега (обр. 1). Руината се намери в много лошо състояние. Зидовете бяха разрушени, запазени само в субструкция, а някъде и в суперструкция, но със следи от по-късни преустройства. Независимо от това успяхме да уточним първоначалния ѝ план. Градежът е от ломен камък на бял хоросан в основата и на хоросан с тухлен прах в по-горните части. В преустройствата от по-късно време са из-

● *Обр. 1. Общ план на Филипопол. Fig. 1. Plan général de Philippopoli*

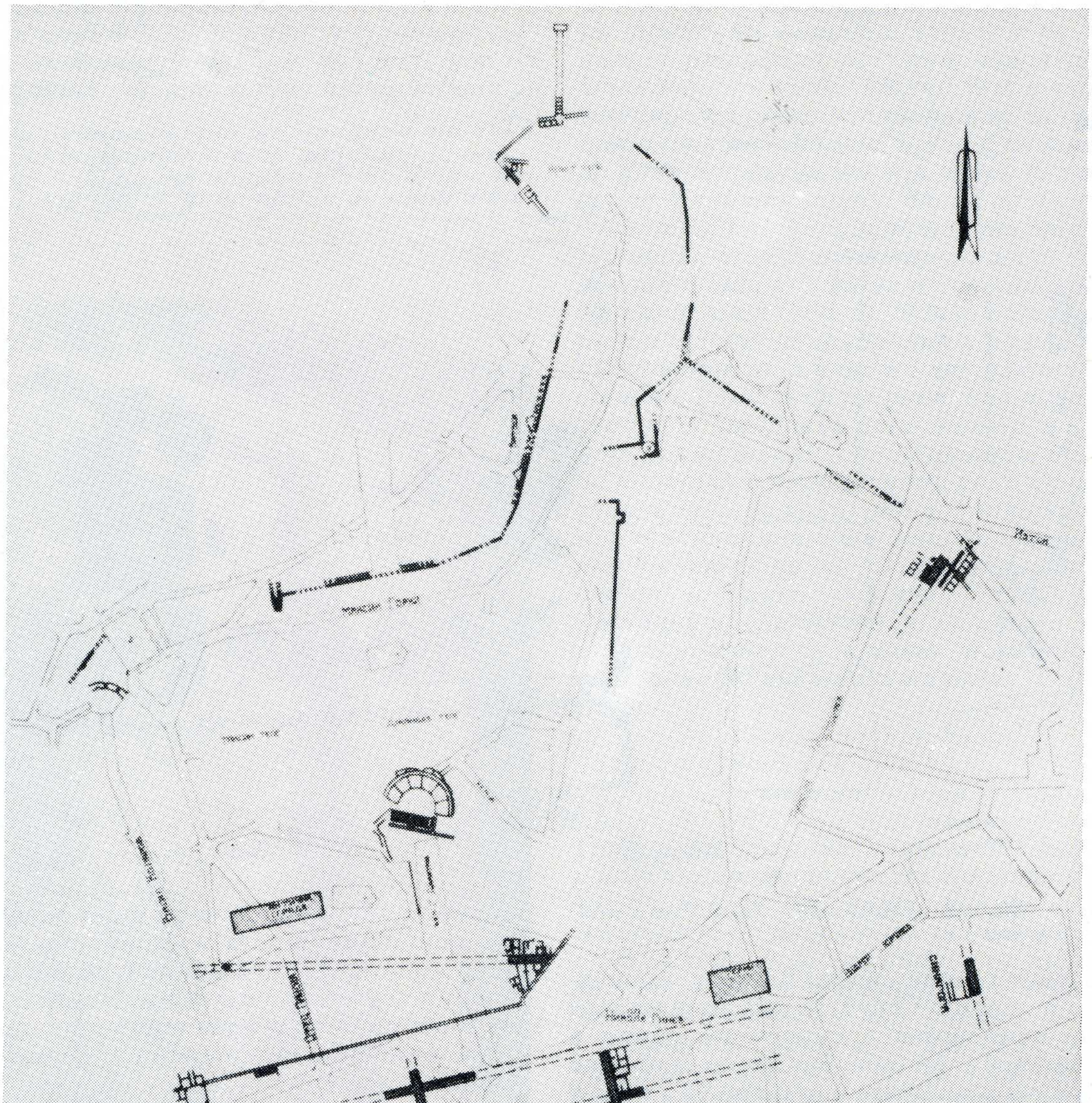

1

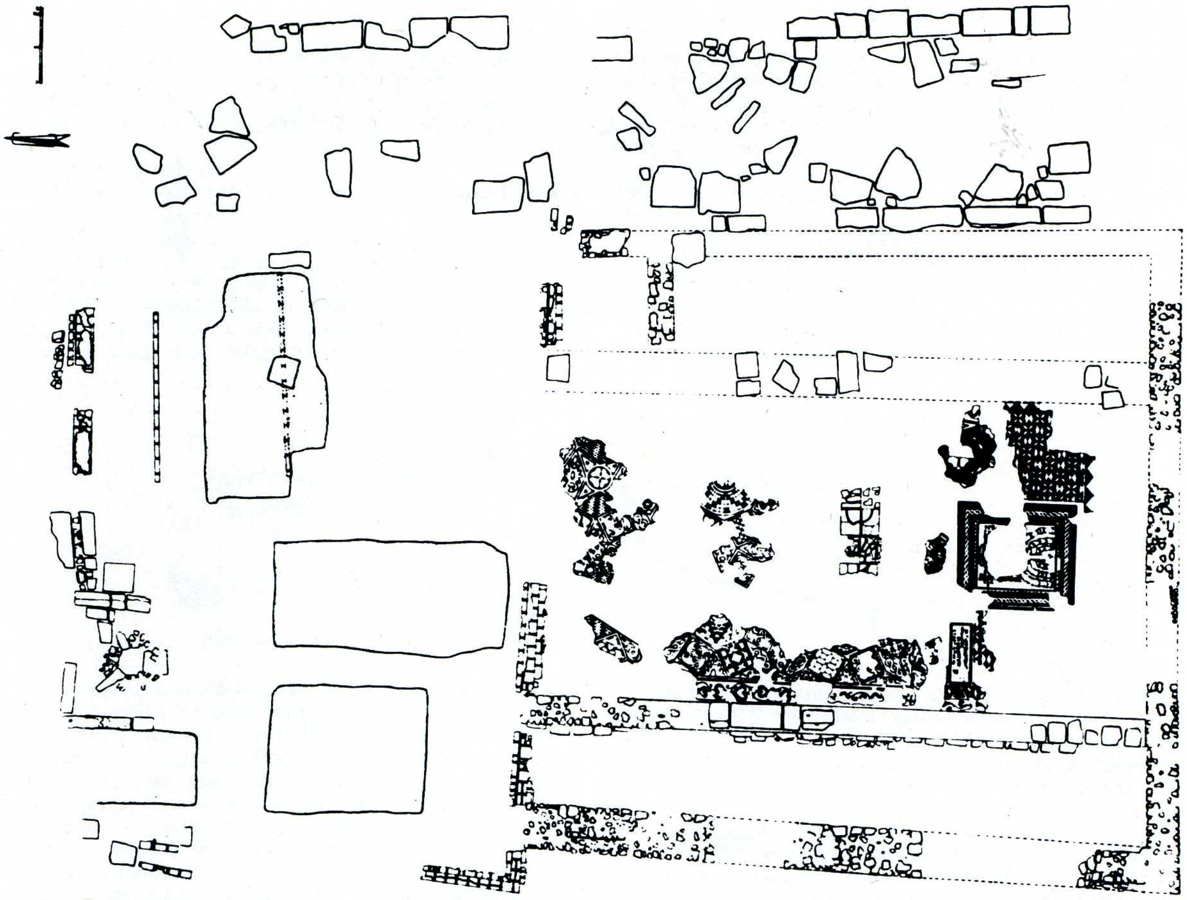

2

● *Обр. 2. Общ план на синагогата. Fig. 2. Plan général de la synagogue*

ползувани големи дялани блокове, включително и сполии. Сградата има базиликален план, ориентирана с дългите си страни в посока север — юг (обр. 2). Състои се от едно централно помещение с размери 13,5 × 9 м и от две странични, еднакво широки крила (разм. 13,5 × 2,60 м). Северно от тези три помещения цялата площ бе покрита с дебел хоросанов под със замазка, който има за подложка масивен слой от дребен ломен камък. Под хоросановата настилка минава зидан канал, който преминава покрай източната и южната част на хоросановия под и се влива в канала на кардото (обр. 3). Каналът е с шир. 0,35 м. Дъното е покрито с тухли, а странѝците са оформени от един ред половинки тухли (разм. 0,18 м × 0,31 м). Под хоросановия под се намериха два глинени водопровода с посока изток — запад, които отстоят на разстояние 3,5 м един от друг. Тъй като в тази част имаше по-късни градежи, които са накърнили целостта на хоросановия под, водопроводите се проследиха на разстояние само 5 м. Двата водопровода са на различни нива (разликата в нивата е 0,35 м). Наличието на зидан канал и водопровод под пода, както и размерите на пространството, покрито с хоросанова настилка (360 кв. м), ни дават основание да смятаме, че се касае за двор. По този начин сградата се оформи като правоъгълна с три помещения и широк двор отпред с хоросанова настилка. Намериха се два хоросанови пода един върху друг, както и два водопровода, свързани с нивата на тези настилки.

Синагогата заема цялата ширина на инсулата и 20 м от нейната дължина. Общата ѝ площ е около 650 кв. м. Отличава се с богато вътрешноархитектурно оформление. Централното помещение е с великолепна подова мозайка. И тук, както в дворното пространство, се установиха два мозаечни пода един върху друг. Очевидно сградата е претърпяла преустройства, които се проследяват не само в архитектурното оформление, но и в подовите нива и градежитѐ.

От първата мозайка (по-долната) бяха разкрити три пана с разм. 3 × 3,80 м (обр. 4). Двете странични пана са изпълнени с еднакъв орнамент, като само рамките, ограничаващи паната, са различни. Западното е с ивици от бръшлянови клонки, а източното пано е рамкирано с ивици от триъгълници. Същата ивица продължава и обрамчва и средното пано в южната страна. В страничните пана са използувани два цвята мраморни тесери — черни и бели. Полетата и на двете странични пана са изпълнени с еднакъв мотив: кръг, в който с бели камъчета са вписани пелта и листовиден орнамент, така че на бял фон се открояват четирилистни венчелистчета и пелта, а на черния фон — квадрат с конкавни страни. От северната страна и на двете пана в рамкирано от черни ивици правоъгълно поле с разм. 1,60 × 0,50 м е изписан четириредов посветителен надпис на гръцки език с еднакво значение. Буквите са нанесени по един и същи начин и в двата надписа с черни камъчета върху бял фон (вис. на буквите 0,10 м). Те са заоблени без лигатури. Надписът на западното пано е доста повреден за разлика от този на източното, който е изцяло запазен (обр. 5). Макар надписаното поле и текстът да са еднакви и в двете пана, то изписването на текста в двете полета не е еднакво. Равномерно е разчертан и изписан текстът в западното пано, докато в източното разчертаването не е направено правилно и текстът е изписан в три реда и само за думата πασιν, за която не е достигнало място и е вместена в долния десен ъгъл, като за целта буквите на ευλογια са лесно вдигнати нагоре и малко умалени. Тази грешка художникът е избегнал в западното пано, където буквите са еднакви и симетрично построени без никакво сгъстяване. Надписът гласи:

Εϰ των τησ προνο[ιασ]
Κοσμιανοσ ὁ ϰε Ιωσηφ
εϰοσμησεν εὔλογια
πασιν.

Превод: От средствата (предоставени) благодарение предвидливостта Космиан т. нар. Йосеф (който се казва Йосеф) украси (синагогата) благослов на всички.

В надписа се посочва името на дарителя, дал средства за украсяване на сградата. Това е Космианос т. нар. Йосеф.

Средното пано е с широка, богато украсена рамка (обр. 6). Тя е оформена с ивици в черно и бяло отвън, ивици от черни и бели триъгълници отвътре, а между тях преминава двойна плетеница от редуващи се

● *Обр. 3. Зиданият канал под хоросановия под. Fig. 3. Le canal maçonné sous le sol en mortier*

● *Обр. 4. Общ изглед на мозайката от първото ниво. Fig. 4. Vue générale de la mosaïque du premier niveau*

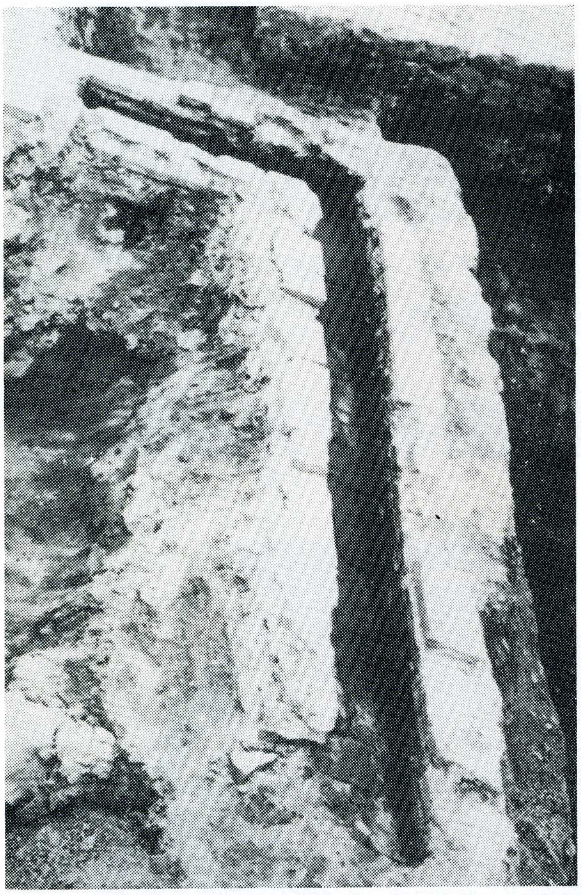
3

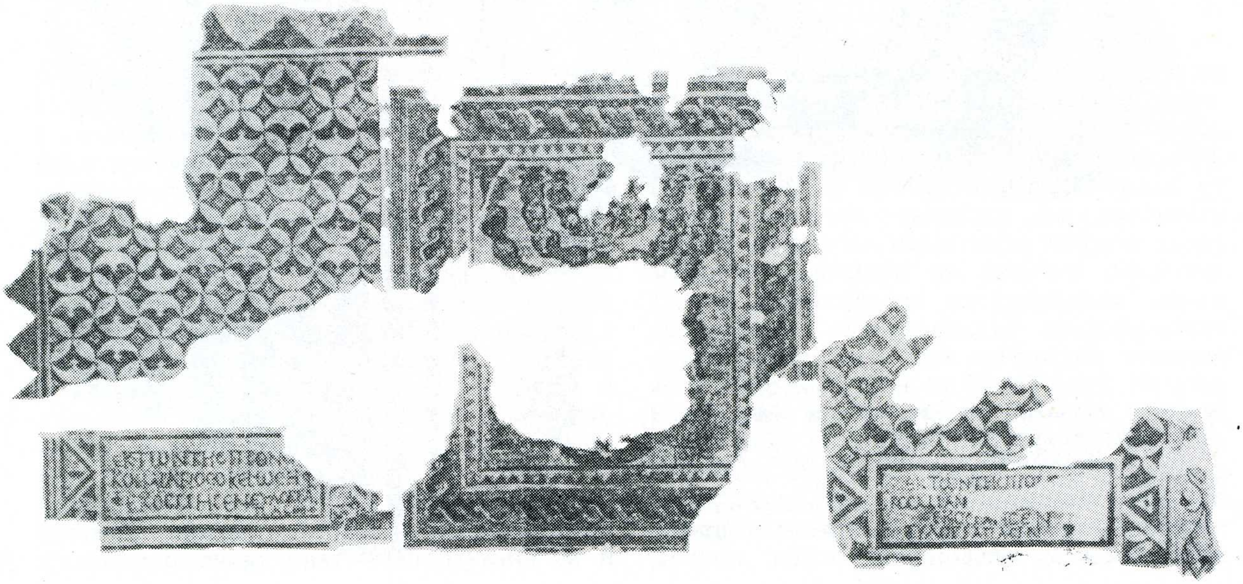
4

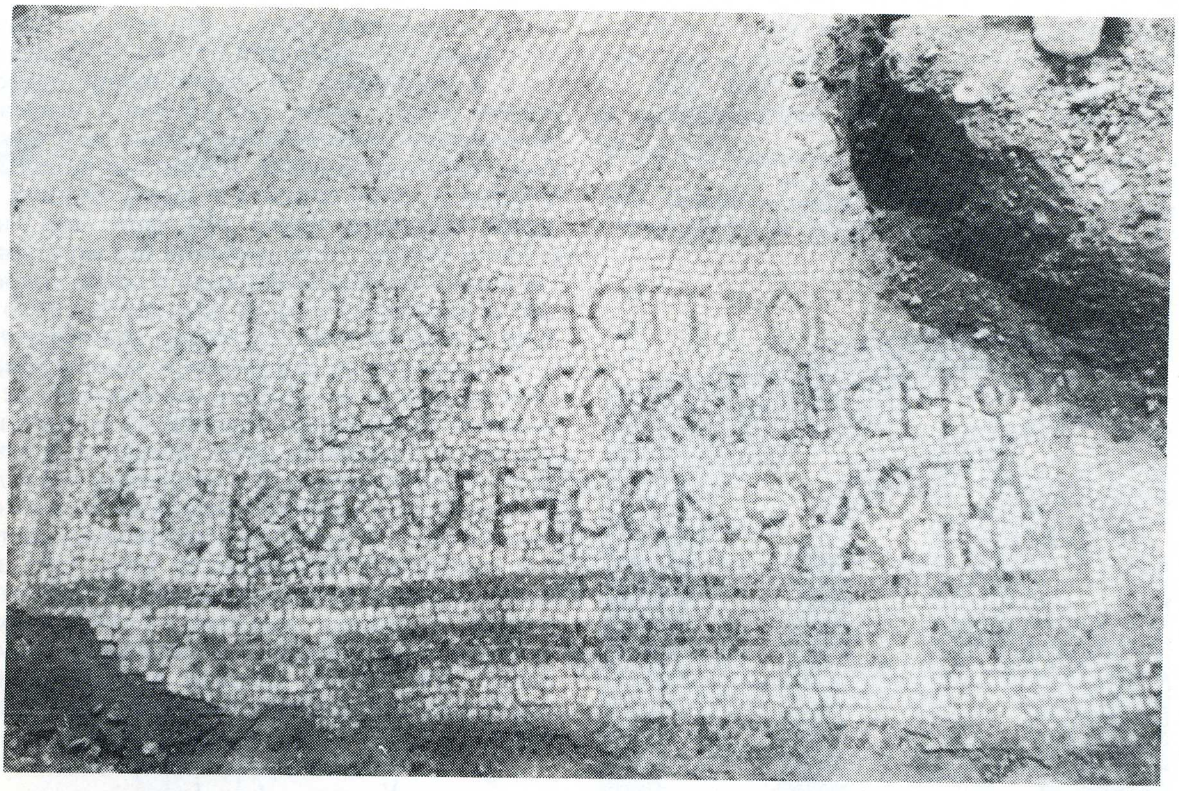

5

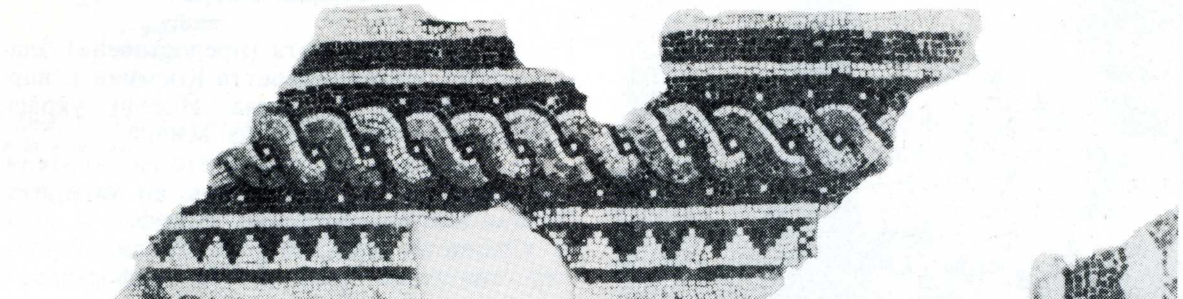

7

● *Обр. 5. Надписът от страничните пана. Fig. 5. L'inscription des panneaux latéraux*

● *Обр. 6. Мозайката от средното пано. Fig. 6. La mosaïque du panneau central*

● *Обр. 7. Менората от филипополската синагога. Детайл. Fig. 7. La ménora de la synagogue de Philippopoli. Détail*

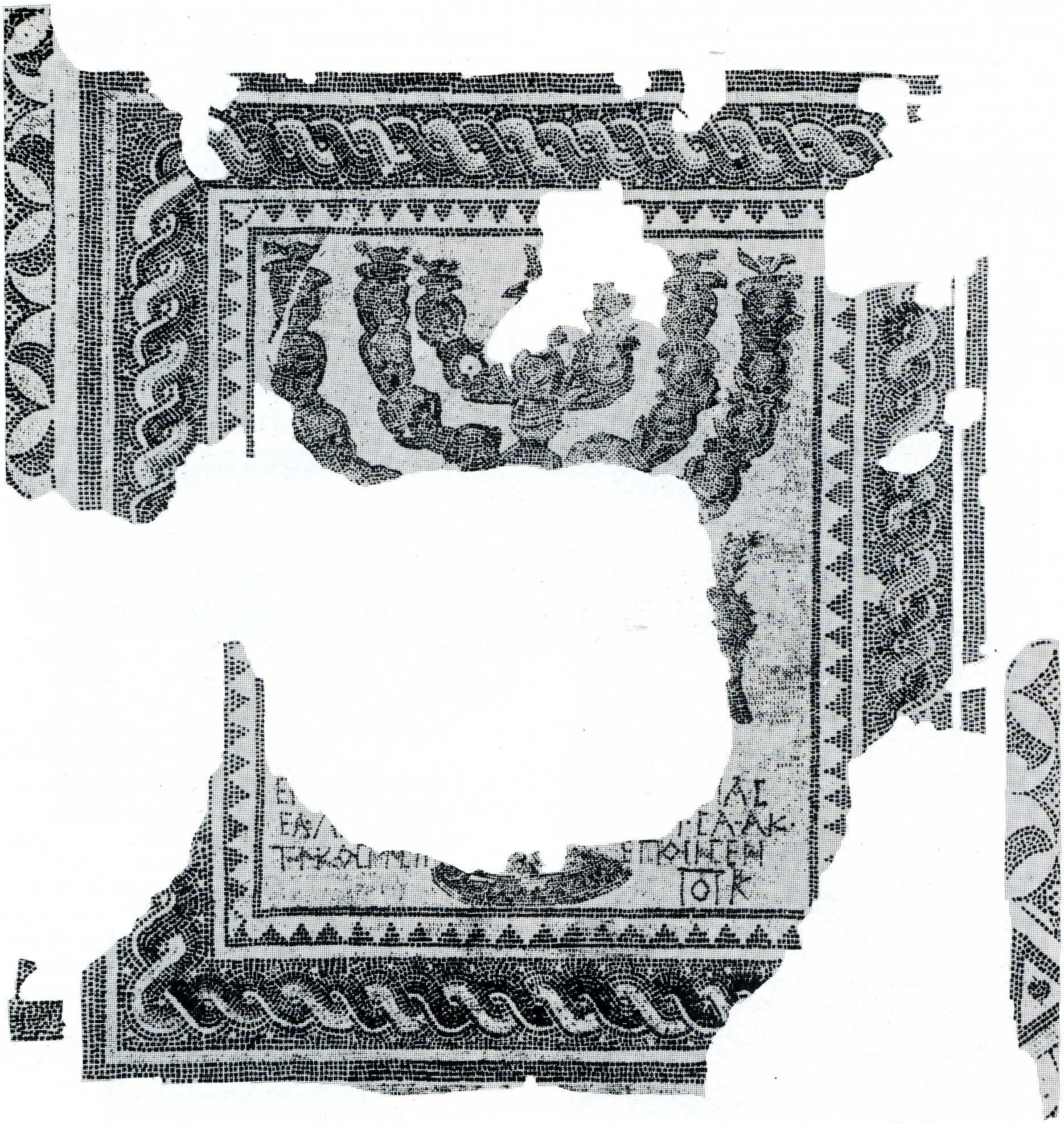

6

червени, оранжеви и зелени ленти. Ширината на бордюра е 0,65 м. В центъра на паното е изобразен седмосвещеник (менора) в многоцветна гама, отдясно lulab, а отдолу от двете страни на седмосвещеника надпис на гръцки език в четири реда. Седмосвещникът заема цялото поле. За съжаление долната му част е унищожена. Добре е запазена само горната част със седемте разклонения и част от столчето. Менората е предадена с правилни пропорции. Столчето е високо и завършва в долния край с дъговидна извивка. Отделните елементи, които оформят разклоненията, представляват малки пъстри букети, в които са използувани богата гама от тонове и цветови нюанси (обр. 7). Преобладава жълтооранжевият цвят. Използувани са и кубчета с позлатен варак и смалт. Тази гама от тонове подсилва впечатлението за масивност и естеството на материала, от който обикновено се изработват тези предмети. По начина на изобразяване менората от Филипополската синагога се различава твърде много от известните менори върху мозаечни настилки на антични синагоги. Почти навсякъде те са предадени много схематично, разклоненията представляват наниз от кръгчета или дъговидни извивки, като например тези от Beth Alpha, Na'aran Husifa, Ma'on, Hammath Thiberias, Horvat Sysia[2] (обр. 8). Малко по-раздвижена е само менората върху мозайката от синагогата в Beth Shean[3]. Във филипополската синагога менората, както и lulab, другият еврейски символ, който обикновено се изобразява заедно със седмосвещеника, са представени много живописно, с богат колорит.

В долната част на полето от двете страни на седмосвещника е запазен четириредов гръцки надпис, частично унищожен. За разлика от надписите в страничните пана, текстът тук е предаден с много лигатури и ъглести букви (вис. на буквите 0,8 см) (обр.9). Надписът гласи:

ει. . . . . . ιασ
ελ/. . . . . . Ισαακ
την κοσμησ εποιησην
ΙΟΙ ϰ

Както се вижда, най-пострадали са първият и вторият ред. Почти напълно са запазени третият и четвъртият ред. Запазените начални и крайни букви на първия ред напомнят много на първия ред от надписа от страничните пана, където четем:

Εκ των τησ προνοιασ.

Вторият ред също напомня на втория ред от надписа на страничните пана. Запазените три начални букви от реда Ελλ са най-вероятно началните букви на името на посветителя. В такъв слу́чай бихме могли да приемем, че се касае за името Ελλιοσ. Обикновено това име се изписва с ’Αιλιοσ. Но срещаме в източните провинции и Ελλιοσ[4]. Запазените крайни букви от реда Ισαακ

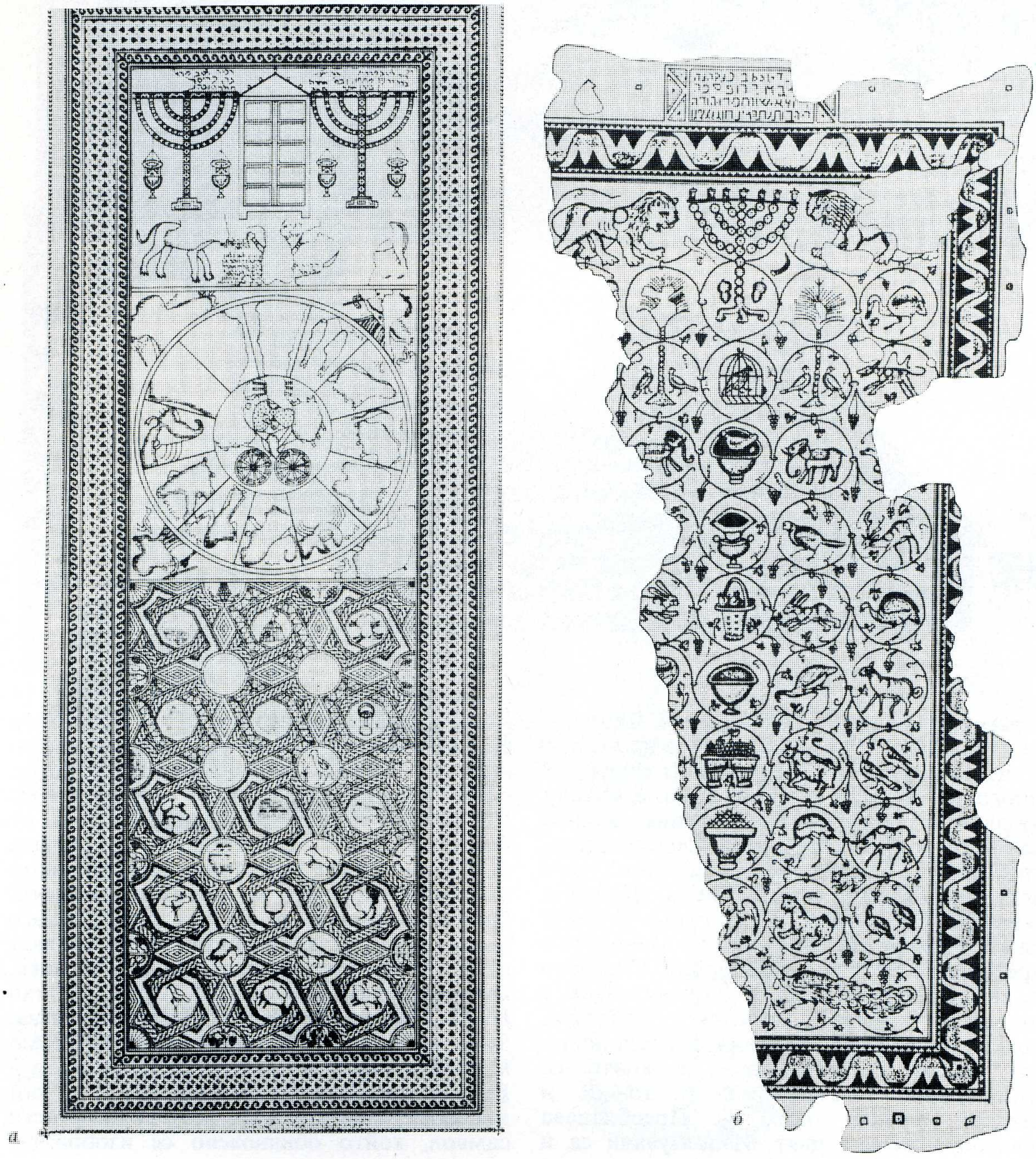

8

● *Обр. 8. Менората от мозайката: а) Na'aran;* б) *Ma'on. Fig. 8. La menora de la mosaïque dans; a) Na'aran; б) Ma'on*

9

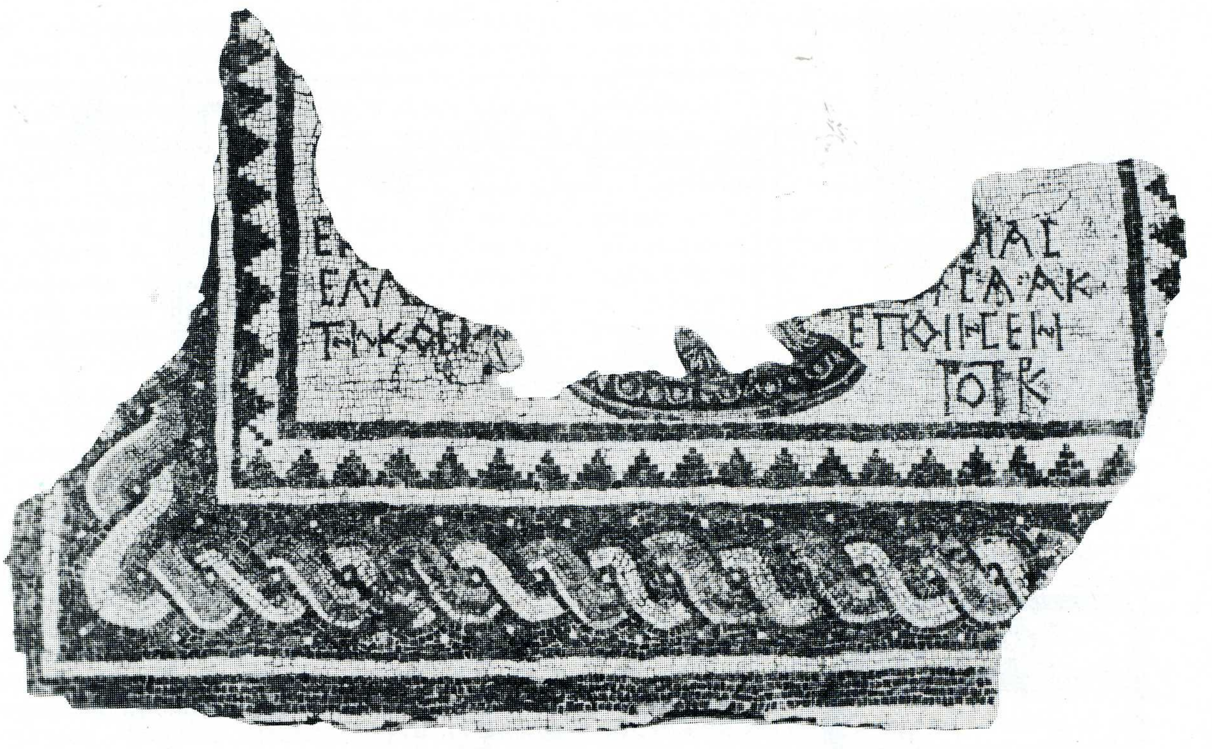

● *Обр. 9. Надписът от средното пано. Fig. 9. L'inscription du panneau central*

можем да свържем по следния начин: Ελλιοσ οϰε Ισααϰ, така както четем в страничните пана:

Κοσμιανοσ ὸ ϰε Ιωσηφ.

Точките, които са поставени между буквите на Ι.σααϰ, не би следвало да тълкуваме като знаци за съкращение, така както и точките между Ι.ωσηφ също не можем да приемем за съкращение. Третият ред гласи:

την ϰοσμησ[ιν] εποιησην.

Надписът придобива следния вид:

Ε[ϰ των τησ προνο] ιασ
Ελλ[ιοσ ὸ ϰε] Ισααϰ
την ϰοσμησ[ιν] εποιησην

$\overline{\text{ΙΟΙ}}$ Κ

Както се вижда, надписът от средното пано е идентичен с този от страничните пана. Касае се за посветителен надпис:
Превод: „От средствата (подарени) благодарение предвидливостта, Елиос? т. нар. Исаак (който се казва Исаак) направи украсата.“

Много интересни данни съдържа четвъртият ред от надписа, изписан с по-едри букви, предадени с лигатури $\overline{\text{ΙΟΙ}}$ Κ. В тях се съобщава за размера на мозайката, направена от дарителя Елиос? т. нар. Исаак (120 ποδασ (стъпки). Обичаят да се посочват върху мозайките имената на дарителите и размерът на мозайката, която те са направили като дарение, е често явление в античните синагоги[5]. Надписите от Филипополската синагога не правят изключение. От тях научаваме, че Космианос (Йосеф) и Елиос? (Исаак) чрез дарения са направили украсата на сградата. Както е известно, Йосеф и Исаак са най-разпространените еврейски имена. Космиан, макар и от гръцки произход, е име, което е носено и от евреи. В надписа от Интерциза[6] (Долна Панония) с името Космии (Kocmivs) е известно лице, изпълняващо длъжността началник на митницата в Интерциза. Същият е бил флейтист в еврейската синагога. Неговият еврейски произход е вън от всякакво съмнение. Той се е радвал на доверието и признанието на римската власт в Панония. Елиос е име от римски произход, разпространено в източните провинции. Свещените еврейски символи, изобразени върху мозаечната настилка, както и типичните еврейски имена на дарителите са в пълна подкрепа на определянето на сградата като синагога. В това отношение е особено важен и архитектурният ѝ план. Както вече отбелязахме, сградата има базиликален план с голям двор в северната част. Главният вход на сградата е от север. За това ни насочват както открития двор вероятно с колонада, така също и местоположението на посветителните надписи върху мозайката. Ориентацията на помещението с мозаечния под е към юг, т. е. към Ерусалим. Тази констатация има значение, като се вземе под внимание и фактът, че обикновено еврейският храм и по-точно култовото помещение (помещението за молене) е ориентирано към Ерусалим. В нашия случай централното помещение с мозаечен под, в който намираме изобразени свещените еврейски симво-

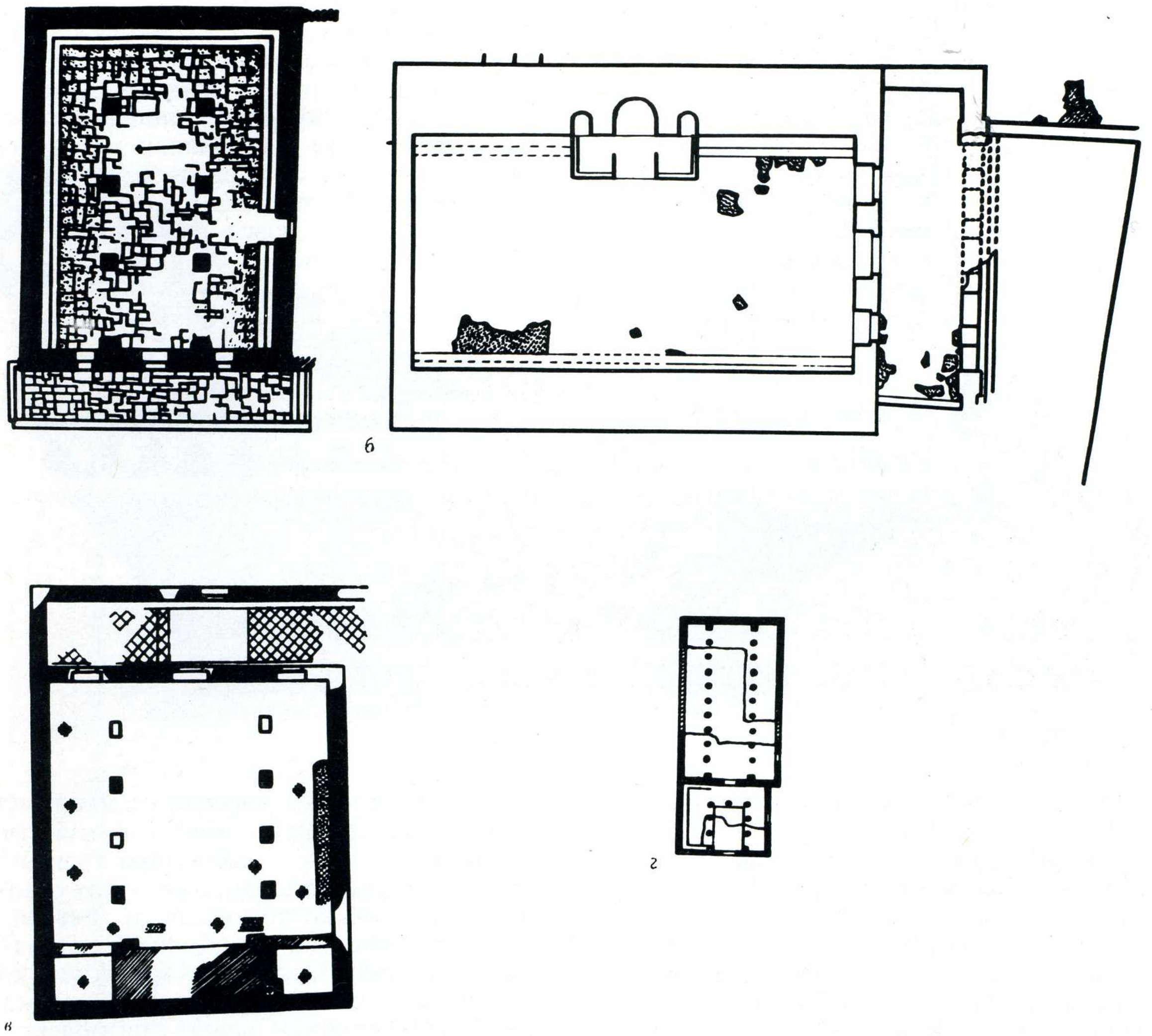
а б в г

10

● *Обр. 10. Архитектурният план на синагогите: а) Horvat Dikke; б) Eshtemoa; в) Rechob; г) Милет. Fig. 10. Le plan architectural des synagogues: а) Horvat Dikke; б) Eshtemoa; в) Rechob; г) Milet*

ли, е играело ролята на култова зала. Като архитектурен план филипополската синагога намира много близки аналогии в архитектурния план на синагогите от Римска Палестина[7] (Horvat Dikke, Eshtemoa, Rechob) и др. и Диаспората[8] (Милет, Остия, Приена и др.,) (обр. 10), които имат също правоъгълен план с двор в предната част. Задължително култовата зала е ориентирана към Ерусалим. Посочените аналогии, архитектурният план, символичната украса и надписите определят категорично предназначението на разкритата сграда като синагога. Тя е единствената археологически засвидетелствувана антична синагога в българските земи.

Мозаечни настилки в култовата зала, различните хоросанови настилки в дворното пространство, палеографията на посветителните надписи, както и различието в градежите на зидове свидетелствуват за наличие на няколко строителни периода в изграждането и преустрояването на синагогата. С първоначалната постройка се свързват зидовете, градени от ломен камък на бял хоросан. Тези градежи оформят базиликалната сграда, която се различава от по-късните преустройства по това, че помещенията са по-къси, в посока север — юг (дълж. 13,50 м). С този първоначален план на сградата се свързва и зиданият канал, който преминава от западната и южна част на двора и се влива в канала на кардото. Тази дължина се фиксира от зида, запазен в североизточния ъгъл на сградата. Подовото ниво на този строителен период се маркира с мозаечния под в култовото помещение и хоросановата настилка в двора. Трябва да се отбележи, че мозаечната настилка, която принадлежи на първоначалното изграждане на сградата, показва известни различия както по техника на изпълнение, така и по материала, от който са изработени тесерите. Двете странични пана са изработени от едни и същи по големина тесери в два цвята — черен и бял. Надписите са изписани с големи закръглени букви. Мозайката в средното пано е направена с по-различни тесери. Те са много по-малки и освен това са използувани многоцветни камъчета, включително и смалт. В изображението на менората и lulab преобладава смалта. Буквите в надписа на средното пано се различават коренно от тези в страничните пана. Те са ъглести и са предадени с много лигатури. Очевидно разликата в техниката на изпълнение на мозаечния под, използуваните полихромни тесери, както и различието в палеографията на надписите свидетелствуват, че изпълнението на мозаечните пана не е едновременно или най-малко не са изпълнени от един и същи мозаецист. Най-вероятно е, както предполага и Хр. Данов[9], базирайки се на палеографските особености на надписите, тези различия да се дължат на преустройства в сградата. Такова преустройство е засвидетелствувано в самия начин на градеж. Първоначално зидовете са градени от ломен камък на бял хоросан, а след това са надстроени с ломен камък на хоросан с тухлен прах. Това преустройство обаче не е довело до промяна в архитектурния план на сградата. Новият градеж само надзижда заварените останки. Много по-сериозно е било преустройството, извършено след това. Това трето по ред преустройство се характеризира с градеж от едър ломен камък на хоросан с тухлен прах и едри парченца тухли. В градежа са използувани и сполии, включително и мраморни фрагменти. Този път преустройството е довело до промяна в архитектурния план на сградата. Тя запазва базиликалния си план, но се нарушава размерът на закритите помещения и двора. Закритите помещения са били удължени за сметка на последния. За това свидетелствува вторият мозаечен под, който преминава и върху разделителния зид на сградата от първия строителен период. Между мозаечния под и втората хоросанова настилка на двора не се намери разделителен зид, но се намериха четвъртитите постаменти с легла за колони, които ни позволяват да заключим, че е имало колонада. Новото преустройство е довело и до промени във водопроводната и канализационната мрежа. Удължаването на зидовете на помещенията в северна посока са пресекли канала, който преминава покрай двора в посока изток — запад и той не функционирал вече в посока изток — запад, а само в посока север — юг и вероятно се е вливал в канала на декумана. До канала е бил изграден и кладенец, заобиколен с настилка от масивни сиенитни плочи. Поради повдигане на подовото ниво се е наложило да се повдигне и нивото на водопроводната мрежа. Непосредствено под втората хоросанова настилка минава водопровод в посока изток — запад. Тези елементи в площта, покрита с хоросанова настилка, като кладенец, водопроводи, канал, доказват, че действително се касае за открит двор. Култовото помещение е било покрито с нова мозайка. Тя лежи непосредствено върху първата. Мозайката се отличава с богата цветова гама. Използувани са орнаментално-геометрични мотиви. Композиционната схема се състои от кръгове, около които обикалят квадрати и ромбоиди и образуват помежду си звезди. Квадратите са изпълнени с пресичащи се квадрати и октогони, решетки, четирилистни венчелистчета, люспест орнамент и др. (обр. 11). Ромбоидите са изпълнени с мотиви от типа на пресечени кръгове, дъга, сребърен поднос и др. Тесерите, от които е изработена, са груби, различни по размери. Видно е едно много по-грубо и непретенциозно изпълнение. Забелязват се преправки, които ясно личат от вмъкнатите нови орнаментални мотиви, чужди на първоначалната композиционна схема. Те се различават и по техника на изпълнение, и по употребените различни по големина и цвят тесери. Поправките върху мозайката са извършени и с кърпежи от мраморни и тухлени плочи. Очевидно сградата е имала много продължителен живот.

Измененията в архитектурния план, вътрешното оформление и строителната техника на синагогата поставят въпроса за времето на първоначалното изграждане и нейните преустройства. За съжаление липсват нумизматични данни за датиране на различните строителни периоди. Освен това подовите нива се намериха силно накърнени от по-късните застроявания, включително и съвременни градежи. Това ни отнема възможността за една по-прецизна датировка. Но ние разполагаме с достатъчно археологически данни от този представителен сектор на античния Филипопол, които ни предлагат стратиграфията на културните напластявания, строителната техника, както и многобройните находки.

Изграждането на синагогата не е станало на чист, девствен терен. Нейните мозаечни подове, както и някои от фасадните ѝ зидове (източният фасаден зид е фундиран върху зид с посока север — юг, граден от ломен камък на кал) лежат върху културен пласт с градежи. Тези зидове се свързват с най-ранните застроявания на града и въз основа на археологическия материал, включително и нумизматичен, се отнасят към предримската и ранноримската епоха (I в. пр. н. е. до нач. на II в. н. е.)[10]. В жилищното и особено в общественото строителство през II до ср. на III в. от н. е. преобладават градежите от ломен камък на бял хоросан. Те се отличават с една грижлива изработка, едно строителство, което е резултат на спокойно икономическо развитие и разцвет на градовете в Тракия през тази епоха. Готските нападения в средата на III в. причиняват

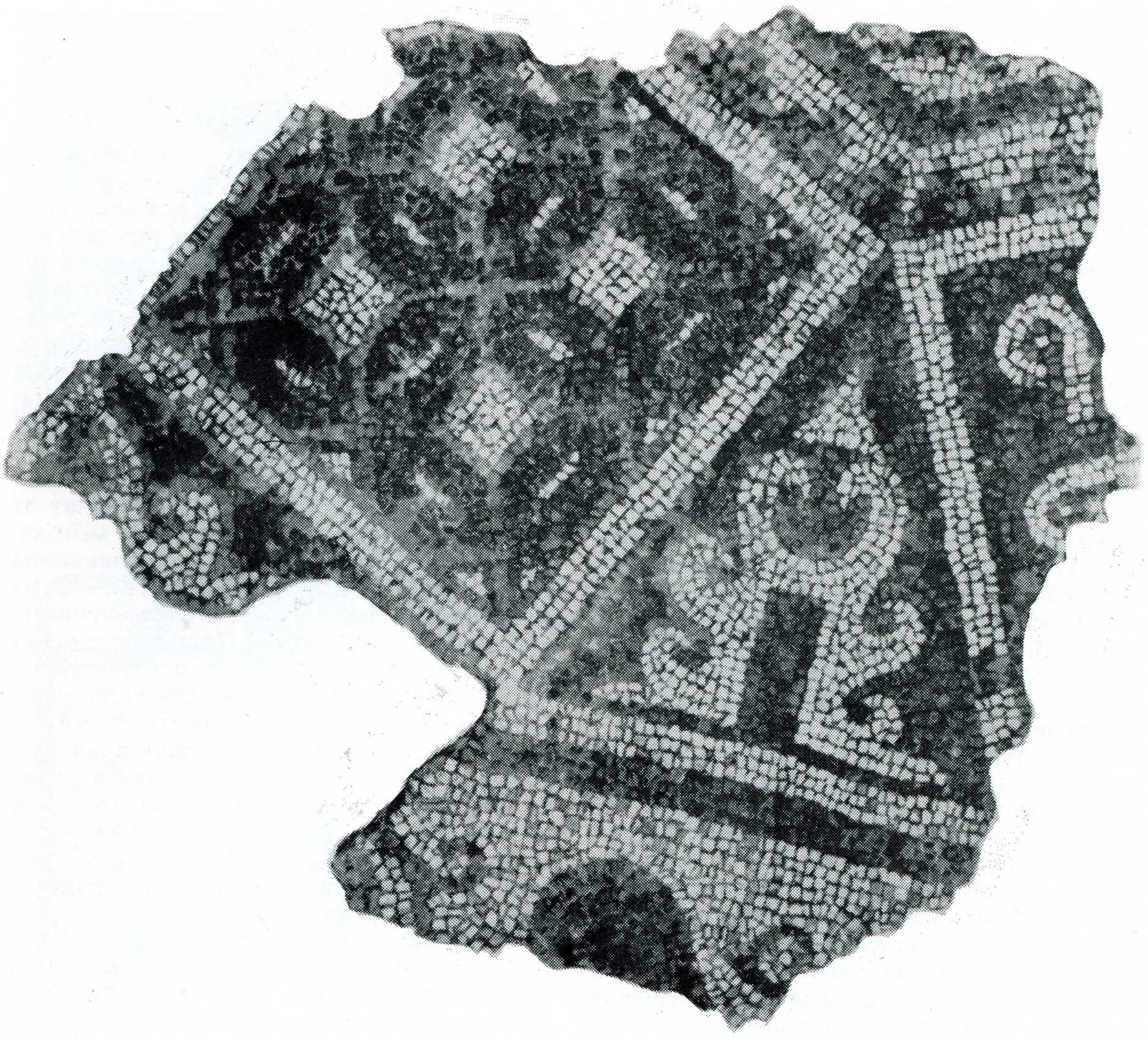

11

● *Обр. 11. Детайл от втората мозаечна настилка.*
Fig. 11. Détail du deuxième revêtement en mosaïque

големи разрушения на градовете, включително и на Филипопол, засвидетелствувано археологически много добре. Дебел горял слой покрива руините на сградите почти във всички сектори, проучени досега във Филипопол. Този факт е документиран и с богат нумизматичен материал. След готското нашествие градът се възстановява бързо. Новото строителство след средата на III в. н. е. се различава от завареното по употребата на хоросан с тухлен прах и дребни парченца тухли в градеж също от ломен камък. В повечето случаи те надстрояват заварените каменни градежи. Тези констатации, които са резултат на многогодишните археологически разкопки, проведени на много широк фронт в укрепената част на античния град, имат съществено значение за изясняване датировката на синагогата и последвалите преустройства. Ето защо първоначалното изграждане на синагогата трябва да се отнесе преди готските нашествия в средата на III в. Основание за това са запазените в субструкция градежи от ломен камък на бял хоросан. С този първоначален градеж се свързват и двете странични пана от мозаечната настилка в култовото помещение, а така също и първата хоросанова настилка на двора. Като най-вероятна дата за построяването на синагогата е времето на Северите. Династията на Северите е засвидетелствувала своите филосемитски чувства чрез едно голямо обществено строителство. Така например по времето на Александър Север са били построени няколко синагоги, а самият Александър Север е получил името „архисинагогус“ от евреите[11]. От същата епоха датира и надписът от Интерциза[12]. Освен това по време на Северите градът изживява своя най-голям разцвет. Връзките на Тракия с източните провинции са особено оживени. Филипопол като голямо културно, административно и търговско средище е притегателен център за преселници от Близкия и Средния изток. Ролята на тези преселници в обществено-икономическия живот на града е особено голяма. Обикновено те са принадлежали на най-богатата прослойка на града — търговци и занаятчии.

Готските нашествия в ср. на III в. н. е. засегнали и Филипополската синагога. Тя била разрушена до основи. Веднага след това е била възстановена. Възстановката не е засегнала нито архитектурния план, нито вътрешното ѝ членение. Заварените основи са били надстроени с градеж от ломен камък на хоросан с тухлен прах. Запазват се и първоначалните подови нива. Новият дарител Елиос? (Исаак) е дал средства за направата на 120 *ποδασ* (стъпки) мозайка, т. е. около 35,5 кв. м мозайка. Именно с това преустройство трябва да се свърже направата на средното пано. Като най-вероятна дата за възстановяването ѝ е началото на IV в.

Следващото преустройство на синагогата, което засяга не само вътрешното членение на сградата, но и нейното вътрешно оформление (полагане на нов мозаечен под върху предишния), е станало най-вероятно към средата на V в. Към тази датировка ни насочват най-напред техниката и стила на мозайката. Тя се отличава с употребата на груби, едри полихромни тесери, изпълнени в една груба техника. Освен това мотивите, употребени в мозаечния килим, са присъщи на ранновизантийското изкуство от V—VI в. Градежът на зидовете се характеризира с употреба на хоросан с тухлен прах и едри парченца тухли. Зидарията е груба, употребени са и сполии. Проследявайки стратиграфията на културните напластявания, характера на градежите, хронологията на историческите събития най-вероятно изглежда предположението, че второто голямо разрушаване на синагогата е станало в началото на V в., когато се засилва гонението срещу евреите. По това време били разрушени и много синагоги. Същата участ е сполетяла и Филипополската синагога. Нейното пълно възстановяване е станало към средата на V в. В процеса на дългото ѝ функциониране се е наложило да се извършат някои кърпежи в мозаечния под, каквито се явяват орнаментите и мотивите, които са чужди на първоначалната композиционна схема, а така също и кърпежите, направени с мраморни и тухлени плочи. Окончателното загиване на сградата е станало към края на VI в. Новите заселници — славяните, слагат край на съществуването на синагогата. Върху нейните руини се появяват типичните за славяните градежи от ломен камък и кал.

Античната синагога във Филипопол е уникален паметник с ценни исторически и художествени стойности. В пределите на българските земи тя е първата и единствената засега археологически засвидетелствувана антична синагога. Надписът от Ескус[13] и намереният там архитектурен детайл с изображение на еврейски символ[14] са само косвени доказателства за присъствие на евреи в града. В Диаспората засега са известни 12 синагоги. Те са археологически доказани, а квалификацията им като такива е базата на разкритите надписи или изображения с еврейски символи. От 12-те известни синагоги в Диаспората само синагогите в Апамея (Сирия), Наро (Тунис) и Сарди (Мала Азия)[15] са с полихромни мозайки, но без изображения на еврейски символи. Филипополската синагога се явява 13-ата по ред и първата в Диаспората, която е с мозаечен под, в който са изобразени еврейските символи (менора и lulab), а така също са изписани имената на дарителите евреи. Тя е и засега най-ранната синагога в Диаспората. От около 100-те известни синагоги от Римска Палестина само няколко имат мозаечни подове с изображения на еврейски символи. Най-интересни са тези в Beth Alpha, Husifa Ma'on, Hammath Tiberias[16]. Всички те се датират сравнително късно — от IV до VII в., и начинът на изобразяване на Менората е много по-различен от този на филипополската. Докато в палестинските синагоги менорите са предадени почти навсякъде много схематично, то във филипополската тя е много декоративна. Мозаецистът е проявил висок художествен усет в предаването на всеки елемент от еврейските символи чрез една нюансирана цветна гама. Тази ѝ особеност определя изключителната художествена стойност на паметника.

Разкритата синагога във Филипопол повдига и един много важен исторически въпрос, свързан със заселването на евреите на Балканския полуостров и тяхната роля в обществено-икономическия живот. В трудовете на редица наши и чужди автори е засегнат въпросът за проникването и ролята на преселниците от Близкия и Средния изток в обществено-икономическия живот на Балканските провинции[17]. Основа за разсъжденията са преди всичко епиграфските и култови паметници. Те показват, че през II—III в. в провинциите Мизия и Тракия източните култове са особено разпространени и популярни. Това се обуславя от редица икономически, демографски и политически процеси и явления, а така също и от фактът, че те са регламентирани официално от централната власт[18]. Големите градски центрове, какъвто се явява и Филипопол, без съмнение привличат голям брой емигранти от Изтока, които намират тук добра почва за бърз просперитет. В това отношение е интересен един надпис от Филипопол[19], който ни съобщава за начина, по който става заселването на преселници от Изтока. Част от тези преселници са евреите. За съжаление сведенията за тях са твърде малко, а изследванията — непълни и откъслечни. Липсва цялостно проучване за проникването и заселването на евреите на Балканския полуостров. Един сполучлив опит в тази насока представляват изследванията на Ели Ешкенази[20]. На основата на археологически, епиграфски и исторически сведения главно от балканските провинции авторката достига до извода, че от края на I в. пр. н. е. докъм средата на III в. от н. е. еврейските заселвания били многобройни. Еврейски общини е имало в градовете Солун, Верея, Коринт, Ескус, Стоби. Еврейски селища е имало в Хърватско, Далмация, Сараево, Белград, Словенско, Хераклея, Одрин, София и др.

Освен в балканските провинции за еврейско присъствие през III—IV в. има археологически данни и за провинция Галия[21]. Осланяйки се на някои легенди, Блюменкранц изказва предположение, че еврейското присъствие в Галия датира още от I в. н. е.[22]

По-многобройни са археологическите и епиграфските паметници за еврейското присъствие в Панония[23]. Заедно с ориенталските граждани и войници в Панония са живеели и отделни евреи, които до времето на Северите не са били обединени в общества. Ал. Север, който проявява подчертани филисемитски чувства, подпомага заселването на евреи като компактна маса в Панония. Не е случаен фактът, че епиграфският материал, свързан с историята на евреите в Панония, се отнася главно към времето на Ал. Север (надписа от Интерциза, надгробните стели от Аквинкум и др.). Евреите, както и другите ориенталци, са играели значителна роля в обществено-икономическия живот на провинция Панония. В търговията с лен, стъкло и коприна те са били главните вносители. Тяхната активност е била особено голяма по дунавските пристанища.

Античната синагога във Филипопол е нов изключително важен археологически и исторически паметник, свързан с евреите в Диаспората. Той потвърждава и изяснява в голяма степен изказаното от Ж. Радан[24] мнение за времето и историческата обстановка, в която става по-мащабното заселване на евреите в дунавските провинции и тяхната роля в обществено-икономическия живот на провинциите. Наличието на синагога в първата половина на III в. н. е. говори не само за присъствие на евреи във Филипопол, но че те са вече компактна маса. Както в Панония, така и в Тракия за еврейски общини може да се говори едва от първата половина на III в. и по-конкретно от времето на Ал. Север.

От особено значение е и фактът, че синагогата във Филипопол се намира вътре в укрепения град, в една инсула заедно с една голяма жилищна сграда. Тя има оригинален архитектурен план и богато вътрешноархитектурно оформление. Отнася се към II до ср. III в. н. е. Пострадала е силно от пожара на готските нападения, след което е била възстановена със същия архитектурен план. В следващата инсула, източно от синагогата, бе разкрит също богат жилищен дом с мозаечен под (т. нар. дом на Нарцис)[25]. Той се отнася също към първата половина на III в. н. е. В близост до синагогата са засвидетелствувани и други представителни сгради с обществен характер (терми, базилика и др.). Съвсем е очевидно, че синагогата е построена в един много богат квартал на укрепения античен град. Не е изключено някои от тези богати жилищни сгради да принадлежат на преселници евреи. Като се вземе под внимание и изключително богатото вътрешноархитектурно оформление и украса на самата синагога, то става съвсем обосновано мнението, че евреите в Тракия и специално във Филипопол са се радвали на голямо социално и материално благополучие. Явно те са една богата прослойка със завидни финансови възможности и без съмнение са играели голяма роля в обществено-икономическия живот на града и провинцията.

Надписът от филипополската синагога повдига и един друг интересен въпрос, свързан с еврейското богослужение. От откритите досега надписи в синагогите в Диаспората всички са на гръцки език и само един на латински (наро — Тунис)[26]. Липсват надписи на арамейски както в синагогите от Палестина. Очевидно, макар и със свой молитвен дом, със солидна социално-икономическа база, евреите в Диаспората не са имали право да упражняват своя език, а своите посвещения, а вероятно и самото богослужение, се извършвали на официалните езици — гръцки и латински.

---

[1] Хр. Данов, Ел. Кесякова. Една уникална находка старинна синагога в Пловдив. — ГОКПОЕ в НРБ, 19, 1984, с. 207 (на англ. ез. с. 210—226).

[2] L. Levine. Ancient synagogues revealed. Jerusalem, 1981, p. 15, 16, 17, 66, 125.

[3] Пак там, Pl. I.

[4] Сведението дължа на проф. Силвиу Сани от Румъния, който направи справка в студията на H. Wuthnow. Die semitischen henchen Namen in griechishen Inschriften und Papyri des Orient. Leipzig, 1930 (Studien zur Epigraphik und Pappyruskunde, Hrg. v F. Bilabel, Bd. I), за което му изказвам голямата си благодарност. Книгата нямах възможност да видя лично.

[5] B. Lifshitz. Donateurs et fondateurs dans les synagogues juives. — Cahiers de la revue biblique, 7, 1967 p. 39.

[6] F. Fülep. New remarks on the question of the Jewish synagogue at Intercisa. — Acta archeologica Hungarica, 1966, XVIII, p. 93.

[7] L. Levine. Ancient..., p. 90, 120.

[8] Пак там, p. 165, 169.

[9] Хр. Данов, Ел. Кесякова. Цит. съч.

[10] Ел. Кесякова. Отчет за археологическите разкопки през 1981 г. на бул. „Л. Димитрова“ бл. 21 в Пловдив. Материалите непубликувани.

[11] G. Radan. Comment on the history of Jews in

Pannonia. — Acta archeologica Hungarica, XXV, 1973, p. 265.

[12] F. Fülep. New... et G. Radan. Comment...

[13] Г. Кацаров. Един паметник за старата история на евреите в България Pro causa Judaîca, — София, бр. 18, 15. XII. 1919, също Г. Кацаров. ИБАД. Т. III, 1912/1913, с. 195. За надписа от Ескус за т. нар. архисунагогус излезна една статия на Н. Кочев. Към въпроса за надписа от Ескус за т. нар. архисинагогус. — Векове, 1978, 2, с. 72, в която авторът оспорва интерпретацията на първия ред. Той смята, че се касае за съкращение, а не става дума за архисинагогус и следователно надписът не е доказателство за еврейско присъствие.

[14] З. Морфова. Епиграфски материали от Ескус. — Изследвания в чест на акад. Д. Дечев по случай 80 годишнината му. С., БАН, 1958, с. 314.

[15] L. Levine. Ancient..., p. 164, 171, 178.

[16] Пак там, p. 15, 16, 17, 66, 123.

[17] В. Велков. Градът в Тракия и Дакия през късната античност. С., 1959; М. Тачева. История на източните култове в Долна Мизия и Тракия — V в. пр. н. е. — IV в. н. е. С., 1982; Е. Ешкенази. Заселването на евреите на Балканския полуостров, тяхната организация, икономика, бит до образуването на първата българска държава. — ГОКПОЕ в НРБ, г. I, кн. 1. С., 1966, 81—101; G. Radan. Comment on... и цит. там лит.

[18] М. Тачева. История на източните култове...

[19] В. Велков. Градът в Тракия..., с. 240.

[20] Е. Ешкенази. Заселването на евреите...

[21] B. Blumenkranz. Les juifs en Gaule Romaine. — Archeologia, 1971, p. 38—40, 62.

[22] Пак там.

[23] G. Radan. Comment... и цит. там лит.

[24] Пак там.

[25] Непубликувани разкопки на автора.

[26] L. Levine. Ancient...

Synagogue antique de Philippopolis

E. KESJAKOVA

(Résumé)

Lors de fouilles archéologiques de sauvetage du bloc d'habitation No 21 au boulevard „L. Dimitrova“ à Plovdiv (Philippopolis antique) (fig. 1) a été découvert un édifice, qui, sur la base de la décoration symbolique sur le plancher en mosaïque et les inscriptions a été identifié comme étant une synagogue. Elle a un plan de basilique orientée avec ses longs côtés en direction Nord-Sud (fig. 2). Elle se compose d'une grande pièce aux dimensions 13,5 × 9 m et de deux ailes latérales de même largeur (dimensions 13,5 × 2,60 m). Au Nord de ces trois pièces s'étend une grande cour recouverte d'un plancher massif en mortier avec enduit. Deux planchers en mortier l'un sur l'autre ainsi qu'un canal maçonné (fig. 3) et des aqueducs à deux niveaux ont été découverts. Dans la construction des murs ont eté constatées des différences qui témoignent de plusieurs reconstructions de l'édifice. Dans la grande pièce recouverte furent trouvés deux planchers en mosaïque l'un au-dessus de l'autre. Un intérêt particulièrement grand suscite la mosaïque du premier niveau. Elle se compose de trois panneaux de mêmes dimensions (fig. 4). Dans les deux panneaux latéraux les motifs sont identiques, exécutés dans deux couleurs — noire et blanche. Du côté nord des deux panneaux est écrite en quatre lignes une inscription dédicatoire en langue grecque avec la même signification. L'inscription indique le nom du dédicateur qui a fourni les moyens pour la décorarion de la synagogue. C'est Kosmian, appelé Jossef (fig. 5). Le panneau moyen (central) est occupé par une représentation colorée d'un candélabre à sept bras (menora), à droite lulab, tandis qu'au-dessous des deux côtés du candélabre — une inscription en langue grecque (fig. 6). L'auteur complète l'inscription et estime qu'il s'agit d'une inscription de contenu identique à ceux des panneaux latéraux. Le nom du dédicateur est peut-être Elios, appelé Isaac. Les lettres finales de l'inscription $\overline{\text{ιοι}}$ κ indiquent l'étendue de la mosaïque faite par Elios, appelé Issac, à savoir 120 ποδασ (pas).

Les inscriptions indiquent sans doute l'origine juive des donateurs. D'autre part, la décoration symbolique sur le plancher en mosaïque comme la menora et lulab, ainsi que le plan typiquement architectural de l'édifice, qui a des analogies proches avec les synagogues juives de Palestine romaine (fig. 8) déterminent catégoriquement la destination de l'édifice découvert comme synagogue. Elle est l'unique synagogue antique dans les terres bulgares, attestée au point de vue archéologique.

La paléographie des inscriptions et avant tout la stratigraphie des couches culturelles, les différents niveaux des planchers et les différences dans la construction des murs autorisent l'auteur à distinguer quelques périodes dans la construction et la reconstruction de la synagogue. La première se rapporte à Alexandre Sévère. A cette période de construction appartiennent la mosaïque des deux panneaux latéraux, ainsi que la construction des murs de pierres concassées sur du mortier blanc. La deuxième période de construction se rapporte après les invasions des Goths. La synagogue a souffert des invasions des Goths après quoi elle a été restaurée avec le même plan architectural, mais avec des pierres concassées en mortier avec de la poudre de briques. A cette période de construction est liée la mosaïque des planchers du panneau central avec l'image de la menora. La troisième reconstruction a eu lieu vers le milieu du Ve s. A cette période appartient la mosaïque polychrome (fig. 11), posée sur le premier revêtement en mosaïque, ainsi que l'édification des murs avec des pierres concassées en mortier avec de la poudre de briques et de petits morceaux de briques, en utilisant aussi des spolia. La cour de la synagogue a été relevée avec un nouveau plancher recouvert aussi d'un enduit de mortier.

La synagogue antique découverte à Philippopolis est un monument unique par ses valeurs historiques et artistiques. Des 12 synagogues connues jusqu'à présent dans la Diaspora, seule la synagogue à Apamea (Syrie), Naro (Tunisie) et Sardes (Asie Mineure) sont avec des mosaïques polychromes, mais sans représentation du symbole juif. La synagogue de Philippopolis est la 13e dans l'ordre et la première dans la Disspora qui est avec un plancher en mosaïque sur lequel figurent les symboles juifs et sont inscrits les noms des donateurs juifs. Elle est pour le moment la synagogue la plus ancienne dans la Diaspora.

La synagogue nouvellement découverte soulève également une question historique très importante, liée à l'établissement des Juifs dans la Péninsule balkanique. En analysant les données archéologiques et les conclusions des chercheurs s'étant occupés avant cela de ce problème, l'auteur arrive à la conclusion que l'établissement des Juifs dans la Péninsule balkanique comme une masse compacte a eu lieu au temps d'Alexandre Sévère. Depuis ce temps commence également la construction des premières synagogues dans la Diaspora.

Латински посветителен надпис от Долна Мизия

СЕРГЕЙ Б. ТОРБАТОВ

В началото на август 1986 г. в античния фонд на археологическия отдел на ОИМ — Толбухин, постъпи интересен епиграфски паметник: ара от бял варовик с петредов латински надпис[1]. Намерена е на дълбочина 0,30—0,40 м при оране в двора на Илия Георгиев Енев, в североизточната част на с. Коларци, Толбухинско.

Арата е била изработена от два каменни блока, като допирните повърхности са били огладени за осигуряване на добро прилепване. За свързващ материал е бил използван хоросан.

Паметникът има паралелепипедна форма, с горна и долна разширена част. Размери: вис. 0,92 м, шир. горе 0,45 м, долу 0,46 м, на тялото 0,38 м, деб. 0,33 м. Ръбовете на арата са понастоящем доста очукани. Отчупена е и лицевата страна на горния придав. Необработените задна част и основа под ограничаващата долния придав хоризонтална черта показват, че арата е била частично вкопана и плътно прилепнала, ако не и донякъде вградена, в някакъв зид. Правоъгълната дупка с размери 0,17 × 0,15 м и дълбочина, постепенно увеличаваща се от лицевата към задната част от 0,025 до 0,04 м, е служела вероятно за закрепване на вотивна плочка или статуетка.

Върху добре огладеното надписно поле с размери 0,51 × 0,38 м е поместен следният текст:

Puplus (sic) Ae(ius)Ven-
ustinus strator
co(n)s(ularis) leg(ionis) XI CL(audiae) ppo
(sic) salutem suam
5 voto posui(t).

Превод: „Публий Елий Венустин, стратор консуларис от XI Клавдиев легион, за свое здраве постави оброка.“

Текстът е предаден в scriptura monumentalis с характерната за времето от края на I в. от н. е. насетне тенденция към издължаване на буквите. Височината им в петте реда е еднаква — 0,041 м, с незначителни вариации. Вертикалните и хоризонтални хасти на буквите и цифрите са снабдени в краищата си с къси напречни чертички. Лигатури няма. Като разделителен знак между думите са използувани трилъчи звездички. Трябва да се отбележат каменоделските грешки: в 1-ви ред — Puplius[2] вместо Publius и в 3-и ред — ppo вместо pro. Прави впечатление прибавянето на M в края на думите salute и sua в 4-и ред — явление, характерно за народния латински език и често срещано в епиграфиката[3].

До едикта на Каракала от 212 г. военната служба била основният път за разпространяване на римското гражданство сред поданиците на империята. Както е известно, при Хадриан се установява локалният принцип за рекрутиране на легионите, като право на служба в тях получили и лица с перегринален статус. В такива случаи още с встъпването си в редовете на легиона те ставали римски граждани[4], като приемали шаблонни имена — най-често преномена и гентилициума на императора, по време на чието управление получавали гражданството.

Изхождайки от тази практика, първите две имена на посветителя на арата от с. Коларци трябва да се приемат като свидетелство за хадрианова романизация. Встъпващите в римско гражданство перегрини обаче по принцип запазвали предишното си име в качеството на когномен[5] и твърде рядко (за да заличат напълно племенния си произход) вземали и трето римско име[6]. Пълна романизация на имената се наблюдава обикновено при следващите поколения.

Тъй като римската същност на когномена Venustinus е вън от съмнение[7], занимаващият ни посветител най-вероятно е бил потомък на получил римско гражданство при Хадриан провинциал.

Имената Публий Елий, както показва епиграфският материал, запазил своята популярност и през първата половина на III в.[8], когато традицията за наследяване на бащините преномен и гентилициум започнала да губи позиции пред тенденцията да се приема произволно което и да е от имената на родителя.

Публий Елий Венустин е третият известен досега strator consularis от Долна Мизия. Епиграфските свидетелства за другите двама — Улпий Феликс[9] и Аврелий Пуденс[10], се отнасят към края на II — началото на III в. Интересна е констатацията, че и в Горна Мизия военни с това звание са засвидетелствувани главно във втората половина на II и в първата половина на III в.[11]

От значение за датировката на разглеждания паметник е и фактът, че когномината, окончаващи на -inus и -ianus, стават особено характерни през III и IV в.[12]

Изследванията върху палеографията на римските надписи от съседната провинция

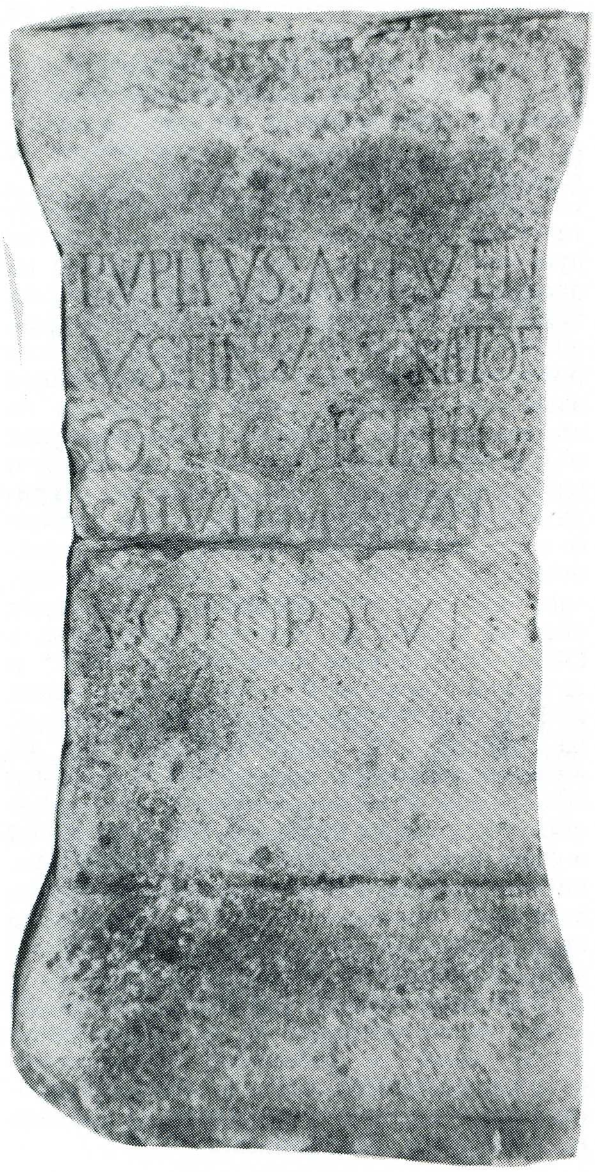

1

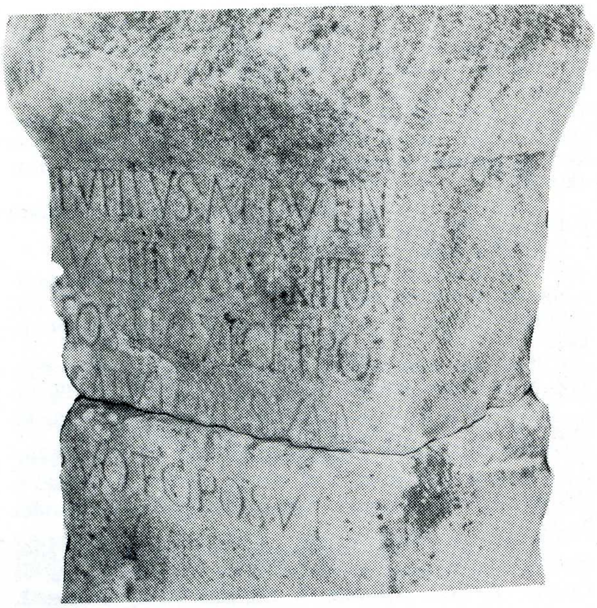

2

● *Обр. 1. Римската ара от с. Коларци, Толбухинско (общ вид). Fig. 1. L'ara romaine du village Kolarci, région de Tolbukhin (aspect général)*

● *Обр. 2. Детайл от арата от с. Коларци, Толбухинско. Fig. 2. Détail de l'ara du village Kolarci, région de Tolbukhin*

Горна Мизия показват, че трилъчите разделителни знаци между думите се разпространяват в края на II и през първите десетилетия на III в.[13] В началото на III в. се появява и практиката да се поставят къси напречни чертички в краищата на вертикалните и хоризонталните хасти на буквите[14].

При липсата на конкретни хронологически указания въз основа на всичко, казано дотук, арата от с. Коларци следва да бъде отнесена към края на II — началото на III в., най-вероятно — първата третина на III в.

По ранг stratores спадали към immunes, т. е. войници, освободени от преки войнски задължения[15]. Те завеждали конюшните на легионите или били командировани от военните части към висшите офицери и административни служители, в чиито щабове изпълнявали функции на техни лични коняри. Стратори в свое разпореждане имали само лица с генералски ранг[16]. В задълженията им влизало и подпомагане на високопоставени особи при качване и слизане от конете[17].

Прибавката consularis към званието на военните лица свидетелствувала, че те били аташирани към официума на служител с консулски ранг[18], а оттук и интерпретацията на стратор консуларис като „коняр на провинциалния наместник"[19].

Според едно по-ново и добре аргументирано предположение страторите не били само коняри, но съставлявали и част от неговата конна гвардия. Това обяснява тяхната смущаваща многочисленост в канцелариите на провинциалните управители. Именно от тях били сформирани в редица провинции през управлението на Галиен специалните кавалерийски части equites stablesiani[20]. Страторите консуларис се радвали на високо обществено положение. Със започналото при Северите масово навлизане на военни лица в административното управление кръгът от възлаганите им задачи се разширил твърде много. Това може би обяснява факта, че всичките писмени свидетелства за стратори консуларис са от времето на Северите насетне[21].

Не е оставено без внимание от изследвачите известието на Амиан Марцелин за участието на страторите в доставката на бойни коне за армията[22]. При липсата на друга информация Марквардт и Ламерт споменават за това мимоходом[23]. Въпросът за снабдяването на римската армия с коне е обстойно изследван от Р. Дейвис[24].

За probatio militarium equorum като мисия от голяма важност пряко отговорен винаги бил високопоставен служител от ранга на консулар, дукс или префект. По всяка вероятност той упълномощавал някого от своите подчинени да ръководи и контролира изпълнението на задачата, но хората, които непосредствено осъществявали строго регламентираната детайлна проверка и отбор на ездитни коне за римската кавалерия, били именно страторите консуларис, числящи се в немалко количество към канцелариите на провинциалните управители[25].

За задоволяване на нуждите на армията в Римската империя били създадени специални коневъдни стопанства, съсредоточени на територията на императорските домени. Съществуването им е регистрирано в късноримско време, но Р. Дейвис изтъква редица аргументи в полза на тяхното възникване още през принципата. Авторът поддържа изказаното по-рано предположение, че установяването на един стратор консуларис в Айчестър (Англия)[26] стои във връзка с функционирането там на салтус, в който били развъждани коне[27].

Схващането за стратора консуларис като за лице, имащо непосредствено отношение към дейността на коневъдните стопанства в Римската империя, е твърде интересно. Въпреки хипотетичния характер на това мнение налага се да споменем във връзка с него едно твърде интересно предположение: в монографията си за земевладението в Тракия и Мизия през римската епоха Б. Геров съобщава за ново тълкуване на името на пътната станция Палмате на пътя Марцианополис — Дуросторум, даващо основание да се допусне съществуването там на императорски домен за отглеждане на особена порода ездитни коне[28]. Палмате[29] още не е точно локализирана. Направените досега предположения обаче я поставят на различни места, намиращи се в радиус от 15—20 км от с. Коларци[30].

XI Клавдиев легион — войсковата единица, от която бил командирован посветителят на публикуваната тук ара, съставлявал част от гарнизона на Долна Мизия от времето на Траян до края на античността[31]. Седалището му било в Дуросторум, като оттам били изпращани вексилации в различни пунктове по лимеса, във вътрешността на провинцията, в Северното Причерноморие, както и за участие в някои източни походи.

От надписа не става ясно на кое божество е посветена арата. За поселищен живот от римската епоха на мястото на сегашното село Коларци свидетелстват откритият тук археологически материал и гробните находки[32]. По думите на откривателя на паметника в двора му при копаене се е попадало на каменни зидове с хоросанова спойка. От същата — североизточна, част на селото[33] произхожда мраморна оброчна плочка на Хеката, съхранявана в ОИМ — Толбухин (инв. № Аа 736)[34] и датирана в края на II — първата половина на III в. Всичко това недвусмислено навежда на мисълта за съществуването тук на антично светилище, процъфтявало през II и III в. от н. е. Смята се, че през римско време оброчните плочки на Хеката били поставяни в светилища, посветени на други божества, поради слабото разпространение на нейния култ сред местното население. Единствено край Филипопол се предполага съществуването на светилище на богинята[35].

Тъй като редовни разкопки едва ли ще могат да се проведат, не ни остава нищо друго освен да разчитаме на случайно открити паметници, които да изяснят въпросите около античното светилище на мястото на с. Коларци, Толбухинско.

---

[1] Инв. № Аа 2561.

[2] Може би под влияние на гръцката транскрипция на името.

[3] Б. Геров. Към въпроса за използуването на мините в Тракия през римско време. — ИНМ — Бургас, 2, 1965, с. 64, бел. 2.

[4] H. M. D. Parker. The Roman Legions. Oxford, 1928, p. 171; Б. Геров. Романизмът между Дунава и Балкана. Ч. I. — ГСУ — ИФФ, 45, 4, 1948/49, с. 13; Ч. II. — ГСУ-ФФ, 47, 1950/51, с. 36.

[5] Б. Бешевлиев. Проучвания върху личните имена у траките. С., 1965, с. 25.

[6] Б. Геров. Романизмът... Ч. II, с. 53.

[7] Възможно е тук да имаме работа с агномен, даден на лицето поради физическите му особености (от venustus — красив), който се е наложил впоследствие като когномен — вж. В. Бешевлиев. Цит. съч., с. 28 сл.; Е. В. Федорова. Латинская эпиграфика. М., 1969, с. 78, 81.

[8] CIL, III, 8047 (Ромула); CIL, VI, 3347 (Рим); CIL, VIII, 2786 (Ламбезис); SCŞI, 4, 1953, 1—2, p. 470 (Новиодунум); Т. Иванов. Към култа на Сабазий в Сердикийската област. — Археология, 1961, 4, с. 40 сл. (с. Обединение, Софийско).

[9] V. Pârvan. Histria IV. — AARMSI, s. 2, t. 38, 1915/16, p. 664.

[10] CIL, III, 13718 (с. Долна Бешовица, Врачанско).

[11] D. Benea. Din istoria militarâ a Moesiei Superior şi a Daciei. Legiunea a VII-a Claudia şi legiunea a IIII-a Flavia, Cluj-Napoca, 1983, p. 134.

[12] Д. П. Димитров. Надгробните плочи от римско време в Северна България. С., 1942, с. 17 и цит. там лит.; В. Бешевлиев. Цит. съч., с. 32, бел. 184 и цит. там лит.

[13] П. Петровић. Палеографија римских натписа у Горњој Мезији. Београд, 1975, с. 107.

[14] Пак там, с. 110 сл.

[15] A. Domaszewski, B. Dobson. Die Rangordnung des römischen Heeres (Beih. der B. Jahrb., Bd. 14). Cologne — Graz, 1967, S. 35, 47; H. Parker. Op. cit., p. 207.

[16] F. Lammert. s. v. Strator, RE, IVA, 1931, Col. 329; A. Domaszewski, B. Dobson, Op. cit., S. 39, 73.

[17] J. Marquardt. Römische Staatsverwaltung, II, 1976, S. 530; F. Lammert. Op. cit., Col. 330.

[18] Kübler. s. v. Consularis, RE, IV, 1901, Col. II40.

[19] J. Marquardt. Op. cit., S. 530; F. Lammert. Op. cit., 330; A. Domaszewski, B. Dobson, Op. cit., S. 35.

[20] M. Speidel. Stablesiani. The Raising of New Cavalry Units during the Crisis of the Roman Empire. — Chiron, 4, 1974, 543 sqq. = Roman Army Studies I,

Amsterdam, 1984, p. 393 sqq.

[21] R. MacMullen. Soldier and Civillian in the Later Roman Empire, Cambridge, Mass., 1963, p. 68.

[22] Ammian. Res gestae. XXIX, 3, 5 (ed. Gardthausen).

[23] J. Marquardt. Op. cit., S. 530; F. Lammert. Op. cit., S. 330.

[24] R. W. Davies. The Supply of Animals to the Roman Army and the Remount System. — Latomus, XXVIII, 2, 1969, p. 429 sqq.

[25] Ibidem, p. 451, 453.

[26] RIB, p. 233.

[27] R. W. Davies. Op. cit., p. 453.

[28] Б. Геров. Земевладението в Римска Тракия и Мизия (I—III в.), ГСУ — ФКНФ, 72, 2, 1977, с. 61.

[29] Tab. Peut. (Miller, IR, Col. 587); Proc. De aed. IV, 7, 12 (ed. Haury).

[30] На въпросите, касаещи локализацията на Палмате и пътя Марцианополис — Дуросторум, подробно ще се спра на друго място.

[31] B. Filow. Die Legionen der Provinz Moesia von Augustus bis auf Diokletian, Klio, Beih. 6. Leipzig, 1906, S. 65 sqq.; E. Ritterling. s. v. Legio, RE, XII, 1925, Col. 1698 sqq.

[32] Л. Бобчева. Археологическа карта на Толбухински окръг. С., 1983 с. 44.

[33] Точното местонахождение не можа да бъде установено.

[34] Л. Бобчева. Цит. съч., с. 44; Ив. Василчин. Оброчни плочки от Толбухински окръг. — ИНМ — Варна, XV /XXX/, 1979, с. 114 сл.

[35] Я. Младенова. Паметници на Хеката от нашите земи. — Археология, 1961, 3, 42—43.

Inscription dédicatoire latine de la Mésie Inférieure

S. B. TORBATOV

(Résumé)

Le présent article est consacré au monument épigraphique nouvellement découvert du village Kolarci, région de Tolbukhin, conservé à présent au Musée historique départemental — Tolbukhin. Il représente une ara calcaire de dimensions 0,92 × 0,38 × 0,33 m sur laquelle est incisée une inscription latine de 5 lignes:

Pulpius (sic) Ael(ius) Ven-
ustinus strator
co(n)s(ularis) leg(ions) XI Cl(audias) ppo(sic)
salutem suam
voto posui(t).

Le monument est daté de la fin du IIe — début du III^{e}s., le plus vraisemblablement — dans le premier tiers du III^{e}s. C'est le troisième témoignage concernant strator consularis de la Mésie Inférieure. L'auteur éclaircit les fonctions de grade dans l'armée romaine sur la base des études effectuées jusqu'à présent à ce sujet.

Il propose l'utilisation du monument épigraphique nouvellement découvert comme un argument complémentaire en faveur de la supposition de l'existence d'un domaine impérial pour l'élevage de chevaux de monture pour l'armée romaine dans la région de la station routière Palmate, sur la route Martianopolis — Durostorum. Palmate est localisée dans cette région.

Des trouvailles archéologiques effectuées jusqu'à présent et l'ara publiée ici témoignent que dans la partie nord-est du village actuel Kolarci a existé pendant l'époque romaine un sanctuaire d'une divinité inconnue pour le moment.

Ново четене и тълкуване на новонамерения надпис от Външния град на Плиска

СТАМЕН МИХАЙЛОВ

Надписът, който е на гръцки, е открит случайно при изкопни работи в югоизточния ъгъл на Външния град на Плиска. Обстоятелствата на намирането и подробно описание на плочата, върху която се намира надписът, са дадени от Рашо Рашев, който обнародва паметника[1]. Рашев не предлага свое четене, а само въз основа на палеографски белези смята, че той може да бъде датиран от втората половина на IX в.

С надписа се занима и В. Бешевлиев, който направи опит за неговото разчитане и тълкуване[2]. Неговото четене гласи: „. . . λ]ύκο ὀκτό = λύκω ὀκτώ, т. е. „В Година вълк, осем.“ Бешевлиев сравнява този израз със *сигор елем* от Чаталарския надпис и с цикловите изрази от Именника на българските князе, като сочи още, че подобни изрази се срещат и в старотюркските надписи от Монголия и Киргизия. Надписът от Плиска се различавал от тях само по това, че е преведен на гръцки. По-нататък, опирайки се на Л. Базен, който говори за подмяна на тигъра с лъв и по изключение с лисица, авторът допуска, че и в надписа от Плиска е станала такава подмяна, като годината на тигъра е подменена с годината на вълка, понеже тигър на Балканския полуостров не се среща. Въпреки че Л. Базен изрично бележи, че тигър никога не се подменя с вълк и че подмяната с лъв и лисица се среща в много късни тюркски документи (календари)[3], то тълкуването на Бешевлиев изглежда находчиво и на пръв поглед приемливо. То обаче е несигурно дори само поради това, че досега не е известен случай израз на българска циклова година да е бил преведен на гръцки. Цикловите изрази от 12-годишния прабългарски циклов календар с имена на животни неизменно се срещат в тяхната оригинална тюркска форма и никога не се превеждат. Така че подмяната на тигъра с вълк си остава само едно предположение, което не може да се докаже. При това излишно е да подчертавам, че в Именника циклова година *вълк* не се среща, нито в китайско-монголския календар, който възприемат прабългарите в тяхната прародина, когато именно са били окончателно утвърдени и 12-те животни от цикъла, между които вълк не е имало. И едва ли такъв е могъл да се появи в отсамдунавска България, след като прабългарите разбрали, че вълк има на Балканския полуостров, и то в момент, когато под влияние на новата среда този календар изживява последните си години.

В действителност определено считам, че новонамереният прабългарски надпис от Плиска няма нищо общо с 12-годишния прабългарски циклов календар, тъй като в него без колебание може да се прочете:

(ЕТ)О(Σ)
(S)ΥΚ ОКТО
(ΒΡΙΟΣ),

т. е. „Година 6420 октомври“. Надписът е изписан правилно, липсва само диакритичният знак на годината. При това четене става ясно, че омикронът от първия ред не е надредно изписана буква, при това добавена допълнително, а единствено запазена буква от дума, стояща на първия ред. Фактът, че тази буква е с малко по-малки размери, не е пречка за подобно тълкуване, още повече, че и останалите букви не са с едни и същи размери. На снимката, която обнародва Р. Рашев, над ипсилона от втория ред съвсем слабо личи едно Е — началната буква на ἔτος, а между това Е и запазеното О има място за още една буква (Т). Не е ясно, къде са били изписани буквите -βριος и дали изобщо са били изписани. На снимката, която обнародва В. Бешевлиев, под втория ред личи една добре изразена вертикална хаста. Тя би могла да бъде I или част от Р. Както се вижда от същата снимка, буквите не са еднакво добре запазени — много по-слабо личат последните две от втория ред (Т и О). При това положение нищо чудно, че третият ред, ако изобщо е съществувал, е бил напълно изтрит „при постоянния допир с дъжда и вятъра“, които са заглаждали не само скалите, както посочва Р. Рашев, но и самата плоча с надписа след нейното поставяне някъде на открито.

Годината 6420, означена в надписа, отговаря на 712 г. от н. е. Няма съмнение, че тази година не е случайно издълбана върху плочата. Очевидно е, че надписът е възпоменателен. Възниква въпросът, какво събитие може да е ознаменувано с тази дата? Разбира се, точен отговор на този въпрос не може да се даде. Но като се има предвид историческата обстановка, може да се изкажат някои предположения, почиващи на логични разсъждения. Знае се например, че през 912 г. умира император Лъв VI и оставя на престола невръстния си син Константин VII, наречен Багренородни. До навършване на пълнолетие вместо него управлявал чичо му Александър, с когото Симеон се опитвал да води преговори. Грубостта на този Александър обаче предизвиква гнева на Симеон, който решава да му обяви война[4]. Според В. Н. Златарски това станало през пролетта на 913 г., а според А. П. Каждан военните действия започнали още в края на 912 г.[5] Не ще съмнение, че започването на втората българо-византийска война, при която Симеон обсажда византийската столица[6], е най-забележителното събитие за периода 912—913 г. И никак не е изключено, че именно това събитие може да е ознаменувано върху паметната плоча от Плиска. Ако това предположение се окаже вярно, то надписът придобива и значението на важен исторически документ, потвърждаващ тезата на А. П. Каждан, че Симеон е започнал войната с Византия още към края на 912 г., може би през месец октомври, от което време е и новонамереният надпис от Вънщния град на Плиска.

---

[1] Р. Рашев. Ранносредновековен надпис на гръцки език от Външния град на Плиска. — Археология, 2, 1986, 36—38.

[2] В. Бешевлиев. Четене и тълкуване на надписа на гръцки език от Външния град на Плиска. — Археология, 2, 1986, 38—39.

[3] L. Bazin. Les calendriers turcs anciens et médiévaux. Lille, 1974, p. 684.

[4] В. Н. Златарски. История на българската държава през средните векове, I, ч. 2. С., 1971, с. 352.

[5] А. П. Каждан. К вопросу о начале второй болгаро-византийской войны при Симеоне. — Славянский сборник, I. М., 1959, 23—28.

[6] По-подробно за действията на Симеон в тази война вж. известията на Продължителя на Теофан и Лъв Граматик, които предават текста на Симеон Логотет, а също съобщението на Скилица — Кедрин у: Златарски, В. Н. Цит. съч., с. 772.

Nouvelle lecture et interprétation de l'inscription récemment trouvée de la ville extérieure de Pliska

ST. MIHAJLOV

(Résumé)

Dans le présent article l'auteur propose une nouvelle lecture et interprétation de l'inscription en langue grecque fortuitement découverte au cours de 1985, lors de travaux de terrassement à l'angle sud-est de la ville extérieure de Pliska. Suivant la lecture de V. Beševliev:

„En l'an du loup, huit", je propose la lecture suivante:

(ΕΤ)Ο(Σ)
(S)ΥΚ ΟΚΤΟ
(ΒΡΙΟΣ),

c'e.-à-d. „Année 6420 octobre". Par conséquent, il s'agit d'une inscription commémorative. L'année 6420 correspond à 912 de n.ère. Dans le contexte des événements de ce temps l'inscription peut être liée avec la guerre déclarée par Siméon à Byzance au cours du printemps de 913 ou vers la fin de 912.

Au cas où cette supposition s'avère exacte, l'inscription peut être utilisée comme un document historique important qui confirme l'opinion de A. P. Kajdan, selon laquelle les opérations militaires de Simeon contre Byzance ont commencé vers la fin de 912, peut-être en octobre, comme l'indique l'inscription et non pas au printemps de l'année suivante, comme le pense V. N. Zlatarski.

Още един прабългарски надпис

БОРИС СИМЕОНОВ

.Неотдавна беше публикуван надпис на каменна надгробна стела, открит във Външния град на Плиска[1]. Долната половина на стелата се е намирала в земята, а горната, в която е и надписът, е позапълнена с естествени и вторични знаци, между които и няколко руни. Тези данни са достатъчни, за да се определи стелата като прабългарски паметник и надписът върху него като прабългарски, независимо от произхода и характера на знаците върху него. Надписът, за който става дума, е изчукан с гръцки букви и гласи:

ΥΚΟΚΤΟ.

В същия брой на списанието, непосредно след статията на Р. Рашев, е поместено и четенето на В. Бешевлиев за характера, произхода и принадлежността на надписа. Според него не само буквите, но изписаните думи в надписа били гръцки и заради това той разчита ΥΚΟΚΤΟ като ΛΥΚΟ ΟΚΤΟ = ΛΥΚΩ ΟΚΤΩ. Според В. Бешевлиев двете гръцки думи в дателен падеж били изписани непосредно една след друга и поради това едната буква за гласната омикрон или омега по средата била изпусната. Но той предполага и още, че в началото на надписа е имало и още една буква Λ, която била покъсно отломена, отчупена и поради това сега на стелата първата дума започвала с втората си буква. Думите поотделно ΛΥΚΩ и ΟΚΤΩ означавали „на вълка" и „в осем"! Заради това В. Бешевлиев чете следното съдържание на надписа: „В годината на вълка, в осми месец!"[2]

Предложеното четене от автора буди много възражения и те са от формална и съдържателна гледна точка, макар и да изглежда доста убедително. Все пак трудно е да се приеме, че надписът е започвал от самия ръб на стелата, за да се допусне покъсно отчупването на началната буква. Нима толкова неопитен, невещ, неловък и несъобразителен е бил прабългарският каменоделец, за да сбие всичко в началото още в самия ръб на стелата! Нали надписът се състои според В. Бешевлиев само от две кратки думи! Тук се твърди, че предположението за началото на надписа, поне както го чете В. Бешевлиев, е твърде малко вероятно. Освен това според В. Бешевлиев съдържанието на надписа било „В годината на вълка, в месец осми!", а всъщност думите биха имали значение само: „На вълка, на осми!" И дългата, и кратката формула биха имали обаче оправдание само при наличието на по-голям текст, в който да се съобщава името на покойника, събитието и годината (и месеца) на събитието. Да се изпише само годината и само месеца, е твърде малко вероятно. Съществуват съмнения и относно формата на думите в надписа. И по повод на тези несъмнени трудности в предложеното четене на В. Бешевлиев се прави опит, не по-малко вероятен от гръцкото четене на надписа, а и с по-малко трудности, надписът да се разчете като прабългарски и по език, и по съдържание, макар и с гръцки букви.

Съществуват напълно реални възможности изразът, изчукан на стелата, да се разчете чрез прабългарски, а не чрез гръцки думи. При това тук ще бъдат посочени три най-вероятни четения за прабългарския текст на надписа. При това и според трите вероятни четения надписът се състои от две думи, които несъмнено са свързани с погребални ритуални формули.

И при трите четения първата дума като прабългарска винаги остава една и съща YK / ЮК. Посочената дума е регистрирана и в други прабългарски писмени паметници. Например в надписа, намерен край с. Мадара и публикуван най-напред от Ив. Венедиков, а след това и от В. Бешевлиев, под №50[3]. В този надпис думата YK / ЮК е употребена два пъти като съставна част на прабългарските титли боила и багаин — ЮКБОИЛА и ЮКБАГАИН. Но дума ЮК е запазена все още и в ономастиката на Шуменско, където се срещат местни имена от типа ЮКМОГИЛА и КАБИЮК[4]. В местните имена думата ЮК означава „голям, висок“, т.е. „Голямата, Високата могила“, а в състава на титлите ЮК БОИЛА и ЮК БАГАИН — „голям, велик“, т.е. „Великият боила“ и „Великият багаин“[5]. Поради това има всички основания да се смята началото на нашия надпис именно във форма ЮК... а не ЛИКО...

Втората дума в надписа може да съществува в два варианта: като ЙОКТО/ОКТО или като КЬОКТЬО/КОКТО. В първия случай ЙОКТЬО/ОКТО не се предполага изпускане на интерпозитивна буква и думата в тези си форми съществува в писмените паметници на алтайските народи от Централна Азия. Нейната изходна форма е ЙОГ-/ЙОК- като глагол във фактитивна форма КОКТО и означава „да се слави“! При това положение надписът би имал следното съдържание: „Да се слави великият“, „Да славим великият“, „Слава на великия!“[6]

Думата с вероятна форма ОКТО/ОКТЪ би имала значение „Велик в стрелбата“, доколкото глаголът октъ/окто означава в хуно-алтайските езици „стрелям“! и тогава съдържанието на надписа ще гласи: „Велик в стрелбата“[7]/„Починалият беше велик в стрелбата“!

Във форма ЙОГДЪ/ЙОКТЪ би имала значение „Велик и мъдър“[8] и подобни.

Но може с основание да се предположи, че в надписа едната от двете букви на началната дума ЮК и началната буква на следващата дума К- в КОКТО е изписана само един път, т. е. една от двете букви КК е изпусната при изчукване на надписа върху камъка. Тази възможност за четене и тълкуване на надписа се смята за най-вероятна. В централноазиатските писмени паметници се среща думата КОК като глагол и съществително име. Като съществително име означава „прах“, а като глагол — „ставам на прах“, „смалявам се, умалявам се, умалявам“[9]. При това положение съчетанието в надписа ЮК КОКТО, в което кокто е глаголна фактитивна форма, ще означава „И Великият става на прах!“, „И Големият става малък!“ Тази именно ритуална погребална формула е най-вероятна и тя отчасти съответствува на формулата в Чаталарския надпис, в която се казва: „Човек и добре да живее, умира...“

Съставката КОКТО в надписа може да бъде и лично име. При това положение надписът ще гласи: „На Великия Кокто!“ или „Тук е погребан Великият Кокто!“ Това четене, макар и да не е най-вероятното прабългарско тълкуване, все пак е много по-възможно от предлаганите гръцки тълкувания.

Все пак най-вероятното прабългарско съдържание на надписа е ритуалната формула — „И великият става на прах! И големият става малък!“ То буди най-малко възражения.

С това четене и тълкуване на надписа броят на откритите досега прабългарски писмени паметници/надписи се увеличава с още един. Думите, изписани в него, независимо от тяхното прабългарско смислово съдържание, макар и изрязани с гръцки букви, са безспорно прабългарски, а не гръцки. Тълкуването им като прабългарски се подсилва още и от двата рунни знака в долния десен край на надземната част на надписа, които могат да имат стойност на фонемата К или Кь, т.е. те предават дума със стойност на КОК/КЬОК, която е предадена чрез гръцки букви и в надписа.

---

[1] Р. Рашев. Ранносредновековен надпис на гръцки език от Външния град на Плиска. — Археология, 1986, 2, 31—38.

[2] В. Бешевлиев. Ранносредновековен надпис на гръцки език. — Археология, 1986, 2, 38—39.

[3] В. Бешевлиев. Първобългарски надписи. С., 1979, с. 182.

[4] Б. Симеонов. Местните имена от района на гр. Плиска. — Български език, XXX, 1980, 4, 340—350; Прабългарски имена в Шуменско. — Български език, XXVII, 1977, 6, 487—495.

[5] Б. Симеонов. Титульная практика в ханской Болгарии: происхождение, структура и значение праболгарских титулов в период между VII и X веками. — Балканско езикознание, XXIV, 1981, 2, 23—45 и 3, 53—78.

[6] Древнетюркский словарь. Л., 1969, с. 379; M. Räsänen. Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen. Helsinki, 1969, I, c. 369.

[7] Древнетюркский словарь, 368—369.

[8] Пак там, 378—379.

[9] Пак там, 456—457.

Encore une inscription protobulgare

B. SIMEONOV

(Résumé)

L'auteur lit l'inscription récemment publiée de la ville de Pliska — YKOKTO, non pas comme grecque, malgré les lettres grecques, mais comme protobulgare. La première partie de l'inscription est représentée par le mot protobulgare YK(JUK) qui se rencontre dans des titres protobulgares JUKBOILA, JUKBAGAIN et des noms locaux dans la Bulgarie du Nord-Est — JUKmogila, signifiant 'grand, haut, illustre'. La deuxième partie de l'inscription est lue par l'auteur comme KOKTO, qui peut être un nom personnel. Alors le contenu de l'inscription est 'Le Grand Kokto!' Mais elle peut être aussi une forme factitive verbale *kok-to* — 'réduit en cendres, s'amoindrir'. Et c'est la signification la plus vraisemblable de l'inscription: 'Et le Grand devient petit/réduit en cendres!' Le contenu protobulgare de l'inscription est corroboré également par les deux signes runiques de la stèle au-dessous d'elle.

Византийски търговски знак-печат от X в. в Преслав

ПАВЕЛ П. ГЕОРГИЕВ

Наскоро на страниците на сп. „Нумизматика“ беше обнародвана рядка и важна находка, открита при разкопки в един от богатите комплекси на втората българска столица Преслав[1]. Авторът на публикацията Ст. Бонев с основание констатира, че находката е „оловно копие на златните солиди на Роман I Лакапин и Христофор, сечени в Константинопол в периода 921—931 г.“ (обр. 1)[2]. Докато определението и датировката на находката не предизвикват съмнения, по-сложен е въпросът за нейния характер и предназначение. В тази насока авторът на първичната ѝ публикация, както и всички, които по един или друг начин са имали възможност да се запознаят с паметника, проявяват сериозни колебания. Отсъствието на канал за прокарване на шнур през ядрото дава право на Ст. Бонев с основание да отхвърли неговото предназначение като моливдовул. Вместо това той е склонен да приеме предмета за „монетовиден знак“, издаден от Константинополската монетарница, с оглед „стремежа на византийските власти да предотвратят или намалят излаза на злато и златни монети извън границите на империята“[3]. В тази връзка той изказва интересната и правдоподобна мисъл, според която оловното копие на златните солиди не е участвувало в паричното обръщение във Византия, а е било давано на „чужди представители, пребиваващи в Константинопол, за осигуряване на техния престой там“ и „за изнасянето му от страната не се държало сметка, тъй като в такъв случай то е губело стойността си“[4]. Хипотетичният характер на тези разсъждения е изрично посочен от автора и в случая той е напълно закономерен при отсъствието на известни за специалистите — нумизмати и сфрагисти, подходящи аналогии или други известия, позволяващи изчерпателното и сигурно тълкуване на находката[5].

Всъщност специализираната литература — наша и чуждестранна, предлага до известна степен важни опорни точки в решаването на трудния въпрос за характера на оловния монетовиден знак от Преслав. Още през 30-те години известният наш нумизмат Тодор Герасимов публикува подобен паметник от сребро с надпис „ΠΟΛΙΤΙΚΟΝ“, който неговият издател беше определил като монета на Йоан V Палеолог[6]. Като привлича един текст от хрониката на Йоан Малала, издаден от Гюстав Шлюмберже по аналогичен повод, Т. Герасимов определи, че става дума за анонимен сребърен жетон за раздаване на милостиня от името на византийския император. Хлябовете и другите продукти, които били раздавани на гражданите на византийската столица, носели наименованието παλατῖνοι, понеже били приготвяни от двореца, или πολίτικοι (от τὸ πολίτικον 'гражданин'). За да се контролира раздаването на безплатната храна, дрехи и др. под., държавната хазна издавала специални знаци от олово, сребро или мед, познати под името σφραγίδια или tesserae. По характер те наистина приличали на оловните печати σφραγίδας, но се отличавали от тях по малките си размери и отсъст-

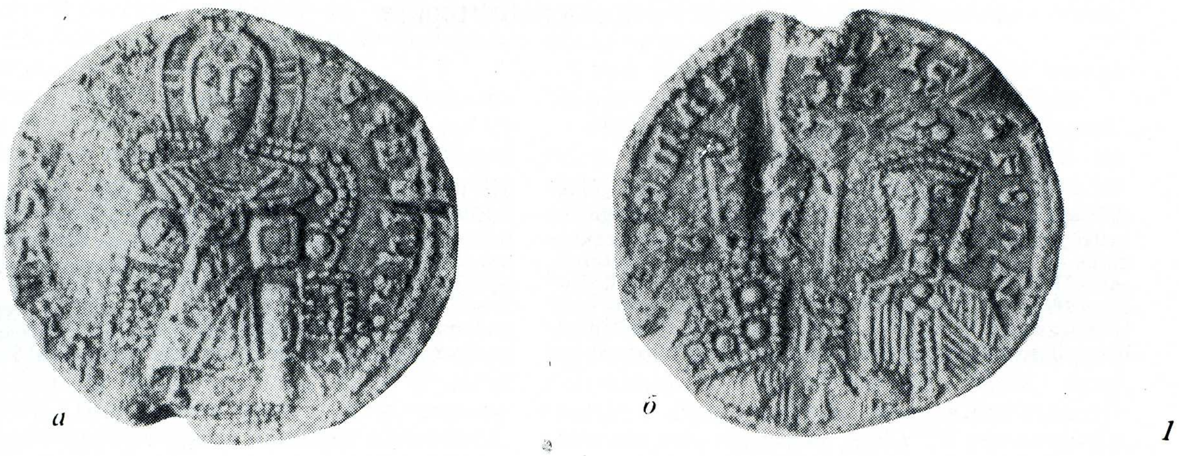

● *Обр. 1. Византийски търговски знак-печат от Преслав: а) лице; б) опако (увеличение 3 пъти). Fig. 1. Signe-sceau commercial byzantin de Preslav: a) avers; б) revers (argandissement 3 fois)*

вието на канал за прокарване на шнур през ядрото. Тези благотворителни жетони били раздавани обикновено от името на императора или императрицата, но също така и от епарха или други чиновници и аристократи, а също така и от манастири при тържествени случаи или християнски празненства. Във византийската сфрагистика тези редки находки са добре познати[7] и днес се тълкуват като източници за изучаване на благотворителните институции и филантропията изобщо[8]. В колекцията на Г. Закос са публикувани 12 медни тесера, а общият им брой до 1986 г. възлиза на 23[9].

Характерът на тези находки е напълно аналогичен на монетовидния знак от Преслав и той би трябвало да се изтълкува като σφραγίδια или тесер. Според Г. Шлюмберже малките оловни знаци-тесери са били раздавани не само на бедните в Константинопол, но и на поканените на тържествени церемонии във византийския императорски двор[10]. Очевидно за гостите там те са имали значението на пропуск или на талон за получаване на подарък, практика, добре известна от описанието на дворцовите церемонии[11]. Обстоятелството, че върху оловния тесер от Преслав са представени властвуващите императори подкрепя официалното му предназначение и като че ли потвърждава изказаното мнение по този въпрос. Поводът за издаването на оловния тесер на български представител във византийската столица може да се дири в две основни посоки. Преди всичко, както отбелязва неговият откривател, той би могъл да бъде даден на официален български представител — гост на византийския император, „за осигуряване престоя му" в Константинопол. Това предположение намира подкрепа най-общо в категоричните известия на византийските извори за чести гостувания на „приятелите-българи" на официалните приеми на византийския император след сключването на мира през 927 г.[12] Трябва обаче да се признае, че това е само една от възможностите. С право на издръжка и покровителство във византийската столица през X в. се ползували не само чуждестранните посланици и гости на императора, но и пребиваващите там търговци. В точка 3 от договора между Византия и Киевска Русия от 907 г. изрично се посочва, че по време на престоя си в Константинопол не само руските посланици, но и търговците, дошли със стока за продаване, имали право на безплатна храна „слюбное, слебное", на бани („мовь") — „колкото пожелаят" („елико хотячи")[13]. Освен това те имали право на снабдяване със снаряжение за обратния си път до родината. Властите в Константинопол съгласно договора им обезпечавали месечна издръжка („месячина") в продължение на половин година. Тя била раздавана обаче, след като имената им били записвани в специален списък според градовете, откъдето пристигали[14].

Трябва да се подчертае, че тази практика била традиционна за Византия и отношенията ѝ със страните, с които имала сключени договори. По списък получавали пари за издръжка на членовете на посолството на италианския крал, начело с епископ Лиутпранд[15]. В „Книгата на епарха" се предвижда строго спазване на срока за престоя на „търговците, които влизат отвън" — за не повече от три месеца, очевидно във връзка с гарантираните права на издръжка[16]. Това е посочено изрично за търговците на облекла от Сирия[17]. Подобни права и съответно задължения са имали и българските търговци и посланици през X в., тъй като между двете страни — Византия и България, продължавал да е в сила договорът, за който знаем, че е бил сключен за пръв път през 716 г.

Съгласно този статут на чуждестранните представители и търговци може да се допусне, че след съставяне списъка с техните имена за осигуряване на ежедневния им престой са били раздавани някакви знаци или жетони. Какъв е бил техният характер, не е трудно да се досетим, като се има предвид утвърдената още в Римската империя практика, че безплатните раздавания на храна, дрехи, зрелища или други осигуровки е ставало срещу представянето на метални тесери-сфрагидии като описаните по-горе[18]. Всичко това обаче не ни дава право все още да приемем, че сфрагидията от Преслав е била дадена с благотворителна или друга подобна цел на българин — гост във византийската столица. Редица факти и косвени съображения, изтълкувани в светлината на важни извори за международните отношения във византийския културен кръг, дават основания нейното тълкуване да бъде подирено в други насоки.

Според точка 2 от договора между Киевска Русия и Византия от 944 г. русите в Константинопол трябвало да се представят със съответен документ-грамота, а също и с печати: златни за посланиците и сребърни за търговците: „Ношаху сли печати злати, а гостье сребрени; ныне же увиделъ есть князь вашь посылати грамоты ко царству нашему, иже посылаеми бывають от нихъ посли и гостье, да приносять грамоту."[19] С тези документи руските посланици и търговци удостоверявали самоличността, пълномощията и целта на пътуването си до византийската столица. Определянето на характера на грамотите не предизвиква особени затруднения. Очевидно това е бил пергаментов или хартиен свитък, съдържащ списък с имената на пратениците и съответна препоръка във връзка с целта на пътуването им, подпечатан с княжески печат-буда, както и при мирните договори[20]. Грамотата следователно е била официален документ, с който се легитимирали всички членове на дипломатическата или търговската мисия. В случай, че руси се явявали във византийската столица без грамота, те били задържани, докато не се получи уверение за тяхната мисия от техния владетел[21]. По-голям интерес за нас в случая представлява характерът на златните и сребърни печати, с които руските представители са били длъжни да се явяват във византийската столица. По този въпрос в литературата са изказани различни мнения. Едни от учените, като изхождат от отделното посочване на въпросните печати от грамотата, която естествено имала свой печат (була), приемат, че това са били пръстени-печати, носени от отделните членове на мисията[22]. Други, като В. Л. Янин, считат, че те са били обикновени „актови" печати (були), които били провесвани под грамотите и други документи[23]. В полза на това авторът привежда текст от Теодор Валсамон, който той приема за свидетелство, че металическият отпечатък, т. е. образецът от булотириона, се носел на гърдите на неговия пазител и употребата на глагола „ношаху" в договора от 944 г. в този смисъл е напълно обясним. Текстът на Теодор Валсамон обаче недвусмислено говори, че става дума за начина на носене и съхранение на матриците за булотириона, а не за техни металически отпечатъци[24]. Независимо от това схващането, че въпросните „печати" са имали характерът на „висящите" були, съпровождащи официални документи или частна кореспонденция, не е лишено от основания и не може да се счита за разколебано. Все пак изричното споменаване на златни и сребърни печати и донякъде тяхното противопоставяне на понятието „грамота", която от своя страна имала собствен печат, свидетелствува за по-различния характер на интересуващите ни сфрагистични паметници. Трудността при изясняването им произтича преди всичко от еднаквия термин „печат", с който са били означавани матриците към булотириона, както и техният отпечатък, независимо, дали е скрепял някакъв свитък, или е бил носен отделно. Еднаквата терминология е характерна преди всичко за цитираните древноруски текстове, които впрочем ни запознават със старобългарското звучене на понятието „печат". В текстовете на гръцки и латински език се наблюдават известни нюанси в означаването на въпросните печати, с които се явявали чуждестранните представители във византийската столица, и това всъщност позволява тяхното разпознаване сред цялостния сфрагистичен материал.

Решаващо значение за нас има цитираният от Теофан и Анастасий Библиотекар текст на българо-византийския договор от 716 г.[25] Съгласно една от неговите клаузи търговците от византийска и българска страна трябвало „да се представят чрез грамоти и печати (σιγιλλίων καὶ σφραγίδον), а на ония търговци, които нямат печати, да им се отнема онова, което притежават, и да се внася в държавната хазна"[26]. Въпреки че този текст е многократно коментиран, в неговото тълкуване остават известни неясноти или различия между отделните становища[27]. Най-много спорове повдига изясняването на точния смисъл на израза: σιγιλλίων καί σφραγίδον. Ф. И. Успенски го преведе като „грамоти и печати"[28]. Според В. Златарски обаче той означава „пломби и печати", като двете понятия са синоними: τὸ σιγιλλίον е използувано в смисъл на 'пломба', т. е. ядро, върху което се слага печат, а τὸ σφραγίδον е еквивалентно на ἡ σφραγίς, т. е. отпечатък с изображенията върху същите пломби[29]. Така всъщност се стига до превода: „пломби (ядра) и печати (образи)." Този превод обаче е доста пресилен и изкуствено възприет с оглед тълкуването на двете понятия в рамките на добре познатите були. По тази причина Г. Цанкова-Петкова го отхвърли и осмисли познатия текст по нов начин[30]. Основавайки се на коментара на Jac. Goarus и Ch. Du Cange, според които думата σιγίλλιων означава не само печатът, но и грамотата, към която е прикрепен, Г. Цанкова-Петкова обосновава превода на Ф. Успенски: „грамоти и печати“. Напоследък Вл. Кутиков, който с основание разглежда запазената част от българо-византийския договор от 716 г. в контекста на по-добре документираните руско-византийски договори, се върна практически към превода на В. Златарски[31]. Въпросният израз получава превода: „печати и пломби“, като се уточнява обаче, че под σιγίλλιον трябва да се разбира 'печат, който скрепя грамота', и под влияние на А. Зимин се допуска, че той е могъл да има формата на пръстен-печат, означаван на гръцки език със същото понятие. Що се отнася до думата σφραγίδον, Вл. Кутиков счита, че това са били основни пломби, с които са запечатвали стоките след митническата проверка. За това той се основава на Г. Шлюмберже, който цитира съобщението на Кремонския епископ Лиутпранд за характера на митническите проверки в Константинопол в средата на X в.[32] Според него търговците и пътниците, които изнасяли от столицата забранени стоки, били задържани, докато другите преминавали свободно, снабдени с документ „с оловен печат“[33]. Очевидно тук не става дума за някакви пломби, макар че употребата им изобщо в никакъв случай не бива да се изключва. За това, че в цитирания текст от българо-византийския договор не може изобщо да става дума за пломби на стоки, личи от това, че изразът σιγίλλίων καί σφραγίδον се отнася не до стоките, а до търговците от двете страни. В превода на Г. Цанкова-Петкова глаголът συνίστασθαι (у Анастасий Библиотекар — commendari) означава 'да се представят, да се препоръчат', а не да бъдат снабдявани', както се приемаше доскоро[34]. Против тълкуването на σφραγίδων като „пломби“ говори и съпоставката на българо-византийския договор от 716 г. с руско-византийския договор от 944 г. Очевидно е, че σιγιλλίων και σφραγίδων е напълно еквивалентно на „грамоты“ и „печати“, тъй като става дума за международни договори, изготвени традиционно по византийски образец и в случая славянските термини са превод на гръцките.

Изискването представителите на една страна да се представят в друга „с грамоти и печати“ произхожда от Византия и е било възприето от нейните политически и търговски партньори при сключване на договорни отношения. За традиционността на това изискване в областта на търговията свидетелствува един текст от „Тайната история“ на Прокопий Кесарийски във връзка с контрола върху вноса и износа на стоки в Константинопол по времето на Юстиниан 527—565. Императорът наредил на специални чиновници да наблюдават и проверяват „да не би някои кораби, натоварени с оръжие, да пътуват за Византион без съгласието на императора и да не би някои да излизат от Византион, без да имат разрешение и печати (γρ'αμματα και σημεĩα) (курс. мой — П. Г.) от тези лица, които са натоварени с тази длъжност“[35]. От този текст става ясно, че за износа на забранени стоки от византийската столица е било необходимо на първо място писмено разрешение (γρ'αμματα) от съответните власти, а също така и печати, които тук се споменават под името σημεĩα, 'знаци'. Не може да има съмнение, че тези документи са напълно реципрочни на споменатите в българо-византийския договор σιγιλλίων και σφραγίδων.

Важно значение за правилното разбиране на този израз има и неговият превод на латински език от Анастасий Библиотекар. У него той е преведен: „praecepta et signa-cula“, т. е. „документи и печати“. За значението на praeceptum като 'документ, послание, снабдено със собствен печат', свидетелствува една добре позната миниатюра от XII в. от Ватиканския архив, на която е представен папа, който подава документ с провесена под него була и придружена с надпис: praeceptum[36]. Що се отнася до загадъчните σφραγίδων, забележително е, че Анастасий Библиотекар не заменя този термин с обичайното siqillum 'печат', а с думата signacula от signum, signaculum, която има по-широк смисъл и означава 'знак' и по-точно: 'малък знак'[37]. Това значение на σφραγίδων или signacula се подкрепя, както видяхме по-горе, от Прокопий, който употребява за тях понятието σημεĩα. Това осмисляне ни доближава най-много до конкретния характер на споменатите в договора от 716 г. „печати“. Вижда се, че те са представлявали нещо по-различно от обичайните були, не са придружавали непременно някакъв документ, имали са по-малки размери от тях са били възприемани още като 'знаци' или 'знаци-печати', в смисъл на подпечатани знаци. Този им характер се покрива напълно със значението и облика на металните тесери или сфрагидии[38], които, както посочихме в началото на нашата работа, са представлявали оловни, медни или сребърни ядра със сравнително по-малки размери и без канал за шнур за прикрепяне към писмени документи. Подробно на същинските печати (були) те имат също някакви изображения и надписи от двете си страни.

Изясняването смисъла на глагола συνίστασθαι, commendari в договора от 716 г. показва, че сфрагидиите са били давани на търговците, както и грамотите, като официално средство за представяне и препоръка от собствените власти преди заминаването им в съответната страна, в която изнасят своята стока. Цитираното по-горе известие от Прокопий показва категорично, че с издаването на печатите-сфрагидии, както и с грамотите, се занимавали не митническите власти, а упълномощени за това органи на столицата. На митницата съответните чиновници проверявали само дали излизащите от Константинопол търговци са снабдени с писмено разрешение-грамота и печати-сфрагидии. Пред собствените власти следователно те са изпълнявали ролята на разрешително за износ на забранени стоки.

По-горе ние посочихме с помощта на древноруски източници съдържанието и значението на грамотите в търговските и дипломатическите връзки на страните от византийския културен кръг. Каква е била обаче конкретната роля на печатите-сфрагидии в чуждите страни? Отговорът на този въпрос може да бъде дирен в няколко насоки. Преди всичко, ако изходим от най-често срещаното предназначение на тесерите или сфрагидиите в Рим и Византия, трябва да допуснем, че споменатите в международните договори σφραγίδων, signacula, печати са изпълнявали ролята на знаци-талони за получаване на безплатен подслон, храна или някакви други привилегии в чуждата страна. Действително в текстовете на тези договори, както вече посочихме, е имало специални клаузи, които задължавали страната-домакин да осигурява на гостите: посланици или търговци, определени условия за живот и развлечения. При това положение би могло да се приеме, че печатите-сфрагидии са били удобно индивидуално средство за осигуряване по време на престоя им в чуждата страна. Ако грамотата от името на владетеля, който изпращал дипломатическа или търговска мисия, е имала официален характер и била използвана при посрещането и приема, то сфрагидиите са служели на чуждестранните представители в тяхното ежедневие. Споменаването им в договорите в множествено число би могло да се приеме като указание за това,че всеки от участниците в дипломатическата или търговската мисия е бил снабден с отделен печат-сфрагидия.

Освен като знак-талон сфрагидиите са могли да бъдат използвани и като своеобразно индивидуално средство за легитимация на чуждестранните представители пред местните власти. Тази функция на тесерите-сфрагидии в чужбина е позната още от античността[39]. В този случай те били използвани като жетони за разпознаване и оказване на доверие на официални пратеници или членове на търговска мисия пред чуждите власти. Забележително е, че тази практика продължава и през средновековието във Византия, като за целта били използвани не само типични сфрагидии (тесери), но и нормални були, които не придружавали писмени документи, а били носени самостоятелно като своеобразно удостоверение за пълномощия от страна на издателя[40]. Тези данни дават определени и конкретни податки за предназначението на търговските знаци-печати в една чужда страна. Използването им като средство за индивидуална легитимация обяснява най-пълно тяхното издаване от изпращащата страна, а не от страната-домакин, както и изричното им посочване в текстовете на официалните договори. Наред с това не бива да се изключват и някои други възможности за тяхното използване зад граница, например като средство за разпознаване между членовете на една мисия, при определена ситуация или пък като обикновени подпечатващи средства на багаж в ежедневната дейност на чуждестранните търговци. Примери за подобна употреба на тесерите-сфрагидии са известни още в древността.

При така очертаните възможности конкретното решаване на въпроса за предназначението на оловната сфрагидия с образите на Роман I Лакапин и сина му Христофор от Преслав е в пряка зависимост от средата, в която е намерена. Откриването ѝ далеч от Константинопол, където несъмнено е била отсечена, дава сериозни основания да се съмняваме, че е била издадена с благотворителна цел или като знак за материално обезпечаване на чуждестранни представители в рамките на византийската столица. При подобни случаи е естествено да се очаква сфрагидията да попадне отново в императорското съкровище като доказателство за „целевото“ ѝ използване. Отнасянето ѝ в българската столица подсказва, че тя е била издадена по-скоро на византийски представители преди отпътуването им за България съгласно с договора ѝ с Византия. Същевременно оловният материал на знака говори повече за това, че притежателят му е бил обикновен търговец, а не официален представител, тъй като в руско-византийския договор от 944 г. изрично е посочено, че посланиците били снабдявани със „златни печати“. Категоричните данни в полза на това обаче произтичат от местонахождението и средата, в която е намерена византийската сфрагидия. Сградата, в която тя е открита, е разположена в подножието на вътрешната крепост с Дворците и в периферията на един от най-многолюдните квартали на втората българска столица[41]. С това тя напълно подхожда за място, където да отсядат чуждестранни търговци и във връзка с това да изпълнява и ролята на тържище. Във византийската столица местата за отсядане и продажба на внесените от чуждестранни търговци стоки са били строго определени в договорите, а също така и в „Книгата на епарха“[42]. За руските търговци например била определена сграда в квартала около манастира „Св. Мамант“, извън Теодосиевата стена. Тези сгради-ханове носели гръцкото наименование μητᾶτα[43]. Архитектурата на сградата от Преслав, в разкритата й част, се доближава до онова, което се знае за μητᾶτα в Константинопол и другите големи градове. От най-голямо значение за идентифициране на сградата или комплекса от Преслав като странноприемница-тържище са откритите при разкопаването й материали. Сред нейните рушевини, както и в пластовете на разкритата в съседство с нея малка кръстокуполна църква са намерени фрагменти от вносно релефно стъкло, позлатени метални украси и други предмети, които издават наличието на импорт и обменна дейност през X в.[44]

Разгледаният тук знак-сфрагидия не е в никакъв случай изолирана находка от този тип както у нас, а така също и в страните от византийския културен кръг. Отделянето им от цялостния сфрагистичен и нумизматичен материал, както и тяхното изучаване, изисква внимателна и сериозна обработка и ще бъде предмет за по-нататъшни изследвания. Очевидно е, че работата с тези материали ще има голямо значение за изучаването на редица въпроси от международните търговски и дипломатически връзки в страните от Източна Европа през средновековието. Що се отнася до разгледаната тук сфрагидия, тя е ценно свидетелство за възобновяването на византийско-българските търговски връзки след подписването на мирния договор от 927 г.[45]

---

[1] Ст. Бонев. Оловна монетовидна находка от Преслав. — Нумизматика, XX, 1986, 4, 31—34.

[2] Пак там, с. 31.

[3] Пак там, с. 33.

[4] Пак там.

[5] Тази констатация е била направена на състоялия се през юни 1986 г. нумизматичен симпозиум. Срв. Д. Владимирова-Аладжова. Национална нумизматична конференция — Шумен'86. — Нумизматика, XXI, 1986, 4, 46—47. По-подробно за изказаните там мнения вж. Ст. Бонев. Цит. съч., с. 34, бел. 6.

[6] Т. Герасимов. Анонимен византийски жетон. — ИБАИ, XII, 1938, 430—431 и пос. там лит.

[7] G. Schlumberger. Sigilographie de l'Empire byzantin. Paris, 1884, p. 78 и пос. лит.

[8] J. W. Nesbitt. Copper Tessere: A Little-Known source for the Study of Byzantine Philantropy. — The 17th Byzantine Congress. Abstracts of Short Papers, Washington D. C., August 3—8 1986, 238—239.

[9] G. Zakos. Byzantine Lead Seals, II. Bern, 1984; J. W. Nesbitt. Op. cit.

[10] G. Schlumberger. Op. cit., p. 78.

[11] За раздаването на подаръци на чуждестранни посланици вж. Constantini Porphyrogeneti. De ceremoniis aulae Byzantine, libri duo. Rec. J. J. Reiske. Bonnae, 1829, vol. I, p. 592.2—19, 594.15—598.12; Г. Г. Литаврин. Путешествие русской княгини Ольги в Константинополь. Проблема источников. — ВВр., 42, 1981, с. 42 сл. За използуването на сфрагидии при императорските приеми вж. Security in Byzantium. Locking Sealing and Weighing. Dumbarton Oaks Byzantine Collection, No 2. Written by Gary Vikan and John Nesbitt. Washington, 1980, p. 12.

[12] Срв. Гръцки извори за българската история, IV, с. 124 сл.; V, с. 223 сл.

[13] А. Н. Сахаров. Дипломатия древней Руси IX — первая половина X в. М., 1980, 111—112.

[14] Пак там, с. 113.

[15] Liutprandi. Antapodosis, 895—897.

[16] Д. Ангелов, П. Тивчев. Подбрани извори за история на Византия. С., 1970, 122—123, гл. XX, 1, 2.

[17] Пак там, гл. V, 1, 5.

[18] М. Ростовцев. Римские свинцовые тессеры. СПб., 1903.

[19] А. Н. Сахаров. Цит. съч., с. 116 и текст на с. 241. В превод на А. А. Зимин текстът гласи така: „Эсли раньше было постановлено чтобы послы приносили золотые печати, а купцы — серебрянные, то теперь повелел Ваш князь, посылать грамоты к нашему царскому величеству: посылаемые ими (т. е. русскими) послы и гости пусть приносят грамоту, где будет написано так: „послал столько-то кораблей“, чтобы из таких (грамот) узнали ими, что приходят они с мирными намерениями.“ В коментарите на този текст обикновено се приема, че писмената грамота според договора от 944 г. просто заменила изискваните дотогава златни и сребърни печати. Сравняването му с текстовете от други договори и по-специално с българо-византийския договор от 716 г. обаче показва, че печатите и грамотите са били изисквани обикновено едновременно. За Русия тази практика, изглежда, е била въведена от 944 г. насетне. На причините за това ще се спрем в отделна работа.

[20] Срв. например договора между Киевска Рус и Византия в 971 г.: „написахомъ на харатьи сей и своими печатьми запечатохомъ“ (А. Н. Сахаров. Дипломатия Святослава. М., 1982, с. 211).

[21] А. Н. Сахаров. Дипломатия древней Руси..., с. 241.

[22] А. А. Зимин. Памятники права Киевского государства. Историко-правовой обзор. М., 1953, с. 43.

[23] В. Л. Янин. Древнейшая русская печать X века. — КСИИМК, вып. 57, 1955, с. 43, бел. 7.

[24] Н. П. Лихачев. Из лекций по сфрагистике. Перепечатано с издания 1899 г. с разрешения автора, но без исправления. СПб., 1905, с. 37; Security in Byzantium..., p. 25.

[25] Theoph. Confessor. Chronographia, p. 497. — ГИБИ, III, с. 285; Anast. Bibl. Chronographia tripertita. — ЛИБИ, II, с. 272.

[26] Превод на: Г. Цанкова-Петкова. Българо-византийският мирен договор от 716 г. — В: Сборник в чест на акад. Д. Дечев. С., 1958, с. 743 и сл.

[27] Пълен преглед на мненията вж. у: Вл. Кутиков. Българо-византийският договор от 716 г. правноисторическо изследване. — ГСУ, Юрид. фак., LXV, 1974, кн. 1, 105—106; Г. Цанкова-Петкова. Цит. съч., с. 743; История на България. 2. С., 1981, с. 115.

[28] Ф. И. Успенский. Надписи староболгарския. — ИРАИК, X, 1905, с. 219.

[29] В. Н. Златарски. История на българската държава през Средните векове. I. 1. С., 1970, с. 240, 244—245, бел. 64.

[30] Г. Цанкова-Петкова. Цит. съч., с. 743 сл.

[31] Вл. Кутиков. Цит. съч., 110—112.

[32] G. Schlumberger. Op. cit., p. 11.

[33] Liutprandi, ed. Bonn., p. 367= Leo Diac.

[34] Г. Цанкова-Петкова. Цит. съч., 745—746.

[35] Procop. Caes. Historia arcana, ed. J. Haury. Leipzig, 1906, ch. 25, 2—26; Д. Ангелов, П. Тивчев. Цит. съч., с. 29.

[36] Вж. В. Гюзелев. Княз Борис Първи. България през втората половина на IX в. С., 1969, с. 205 (илюстрация); Н. П. Лихачев. Цит. съч., с. 3.

[37] М. Войнов, Ал. Милев. Латинско-български речник. С., 1971, с. 650.

[38] Терминът σφραγὶδια съответствува точно на τό σφραγίδιον, което е умалително от ἡ σφραγίς и означава буквално 'печатче'. Срв. Древногреческо-русский словарь, II. Под ред. С. И. Соболевский. М., 1958, с. 1591. Доколкото умалително наименование на същия предмет е използувано в латинския превод на текста, би могло да се допусне, че в преписа, по който е издаден Теофановият текст, е била изпусната буква и трябва да се чете σφραγίδ(ι)ιν 'сфрагидия'.

[39] Ch. Daremberg et E. Saglio. Dictionnaire des Antiquités grècques et romaines, V. Paris, 1920, p. 129, 134; Dictionnaire illustré d'Art et d'archéologie par L. Réau. Paris, 1930, p. 257.

[40] N. Diconomides. Byzantine Lead Seals, Dumbarton Daks, Trustees for Harvard University. Washington, D. C., 1985, p. 9.

[41] Ст. Бонев. Цит. съч., с. 31.

[42] А. Н. Сахаров. Цит. съч., с. 115, 119, 242; Д. Ангелов, П. Тивчев. Цит. съч., с. 122; Книга за Епарха, гл. V, 2; VI, 5; XX, 1.

[43] А. П. Каждан. Деревня и город Византии. IX—X вв. М., 1960, с. 291 и пос. лит.

[44] В. Иванова-Мавродинова. Преслав, водач за старините и музея. С., 1963, 49—50; Ст. Станчев. Велики Преслав. С., 1966, с. 54; Т. Тотев и П. Георгиев. Две църкви в Преслав. — В: Сб. Плиска — Преслав, I. С., 1978, с. 18 сл., обр. 12; Ст. Бонев. Разкопки в м. Селище (Жилищен комплекс около т. нар. църква на каменаря). — В: Археологически открития и разкопки през 1983 г. Смолян, 1984, 109—110.

[45] За възобновяването на търговските връзки между България и Византия след 927 г. вж. История на България, 2, с. 348 и пос. лит.

Signe-sceau commercial byzantin du Xe s. à Preslav

P. P. GEORGIEV

(Résumé)

Dans le présent article l'auteur examine une trouvaille importante de la deuxième capitale bulgare Preslav: signe de plombe en forme de monnaie avec des images, comme sur les solidi d'or de Roman I Lacapin et Christophore, frappés dans la période 921—931. Le flan de plomb est sans canal pour cordon, ce qui exclut la possibilité d'être utilisé comme sceau molybdobulle. Ses particularités révèlent que c'est σφραγίδια ou une tessère (tesser). A Roma et en Byzance, des trouvailles semblables étaient utilisées comme jetons pour distributions gratuites de nourriture, habits, divertissement ou cadeaux, ainsi que comme moyen de légitimation ou de reconnaissance d'envoyés dans des pays étrangers. Dans la sigillographie byzantine contemporaine ils sont interpretés comme monuments de la philanthropie. Maintes circonstances et sources écrites permettent d'interpréter la σφραγίδια de Preslav d'une manière différente. Dans le traité de paix bulgaro-byzantin de 716 est mentionné que les commerçants des deux pays doivent se présenter devant les autorités étrangères „avec des certificats et des sceaux" (δια σίγίλλιων καί σφραγίδων). La même exigence est prévue également dans les traités russo-byzantins du Xe s. et aussi dans un texte de l'„Histoire secrète" de Procope de César (γράμματα καὶ σημεῖα). Le problème du caractère et de l'importance de ces sceaux commerciaux n'est pas éclaircie suffisamment dans la littérature scientifique. Leurs noms grec et latin permettent de les identifier aux σφραγίδια du même nom ou aux tesserès qui selon la pratique antique étaient utilisées également dans les missions commerciales et diplomatiques. Leur destination la plus vraisemblable était de servir comme moyen individuel de légitimation auprès des autorités étrangères ou simplement comme jetons pour frais d'entretien gratuit, conformément aux exigences catégoriques des traités internationaux conclus. La destination de la σφραγίδια de Preslav comme signe-sceau commercial est prouvèe également par l'endroit où elle a été trouvée dans l'édifice, où a été trouvée une série de matériaux importés et dont les particularités révèlent l'architecture des μητᾶτα byzantines, dans lesquelles étaient installés les commerçants étrangers et où avait lieu l'activité d'échange. Interprétée ainsi, la σφραγίδια de Preslav est un monument important des contacts commerciaux entre la Bulgarie et Byzance après la conclusion de la paix en 927. En même temps l'identification des signes-sceaux avec les σφραγίδια ou des trouvailles congénères permettra la découverte de nouvelles possibilités dans l'étude des relations internationales des pays du cercle culturel byzantin pendant le Moyen Age.

Накити от средновековния некропол край Симеоновград

(предварително съобщение)

КРИСТИНА КАПЕЛКОВА

Местността Градището се намира на около 2,5 км източно от Симеоновград, край шосето за Гълъбово. Освен многобройните случайни находки предимно от римската епоха при археологически проучвания в найвисоката ѝ част са открити останки от средновековна църква, керамика, земеделски сечива и други битови предмети от X—XIV в.[1] Съществувалото през този период селище е било разположено на самото възвишение или по-вероятно в близката му околност. На около 500 м североизточно от мястото на сондажните разкопки на Градището, непосредствено до отклонението на шосето за с. Калугерово, при изкопни работи през 1957 г. били унищожени няколко гроба и от тях събрани стъклени мъниста, бронзови и стъклени гривни и монети на Юстиниан I (527—565) и на Йоан Цимисхи (969—976)[2].

Известните предварително данни позволиха в програмата на археологическата експедиция „Констанция“ да бъде включено проучването на пространството около същия разклон[3], като се взе под внимание и предстоящото изравняване на терена покрай шосето.

Некрополът, разкрит в резултат на предприетите разкопки[4], се оказа за съжаление сериозно засегнат в южната и югозападната си част от трасето на пътя и при прокопаването на отводнителен канал. Това наше предположение се основава на установената значителна гъстота на гробове непосредствено покрай тях, където са съсредоточени и съоръженията с най-богат инвентар. Независимо от частичното разрушаване на некропола (до наши дни той се е запазил непокътнат на площ от около 600 кв. м), имайки предвид общия брой на откритите гробове — 106, и останки от няколко напълно унищожени, с основание можем да го причислим към големите средновековни некрополи в Югоизточна България и от други райони в страната[5].

Ще се спрем накратко, доколкото ни позволява обемът на настоящото съобщение, на накитите в некропола и тяхното разпространение на територията на България с цел да бъде определено мястото на този новооткрит паметник в цялостното проучване на материалната и духовната култура в българските земи през средновековието[6].

Некрополът е бил разположен на полегат склон, обърнат към юг. Гробовете са на различно разстояние един от друг и само на места може да се установи спазване на относителен ред. Застъпването на някои от тях по всяка вероятност се дължи на липсата на трайно надземно обозначаване на същите[7]. Поради голямата изкуствена денивелация на терена гробните съоръжения са вкопани на различна дълбочина от сегашното му ниво — от 0,11 до 1,45 м. Те представляват неоформени ями, покрай стените на които само в три случая са поставени единични камъни. Следи от късове изгнило дърво са открити също в много малко гробове.

Некрополът е християнски. Погребаните индивиди са полагани на гръб, с опънати долни крайници и глава на запад, с известни отклонения спрямо точната ориентация. Ръцете обикновено са свити високо върху гърдите или в коремната област, без да се застъпват, по-рядко са опънати покрай тялото, а в някои случаи тези варианти са комбинирани. Многообразието в положението на ръцете, установено в почти всички средновековни некрополи от времето след утвърждаването на християнството като официална религия, се отдава на особености в погребалния обред, наследени от предходния период[8].

Тридесет и осем от проучените гробове са с инвентар, който се състои почти изключително от накити. На тях ще се спрем, придържайки се към възприетата в археологическата наука последователност.

Обеци. Обеците, представляващи кръгла или елипсовидна отворена халка от объл тел, често със застъпващи се краища, произхождат предимно от детските гробове — по две или само по една, от дясната страна на черепа. Някои екземпляри са доста масивни, което предполага употребата им като наушници[9]. Изработени са от мед, бронз и сребро, по-рядко от желязо (обр. 1 а). Присъствието на този вид обеци в много некрополи от IX—XIV в.[10] е признак за тяхната популярност, като евтин и достъпен накит, носен паралелно с всички по-усложнени варианти. Единствено железните халки, изглежда, са били малко използвани[11].

Всички останали обеци и наушниците са от сребро. Към т. нар. гроздовиден тип

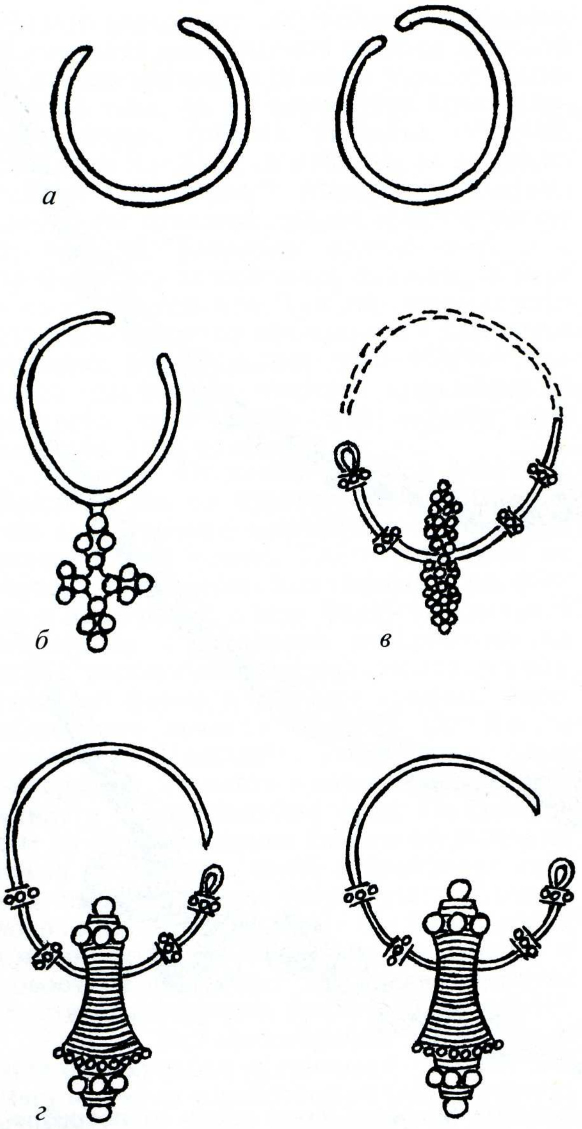

1

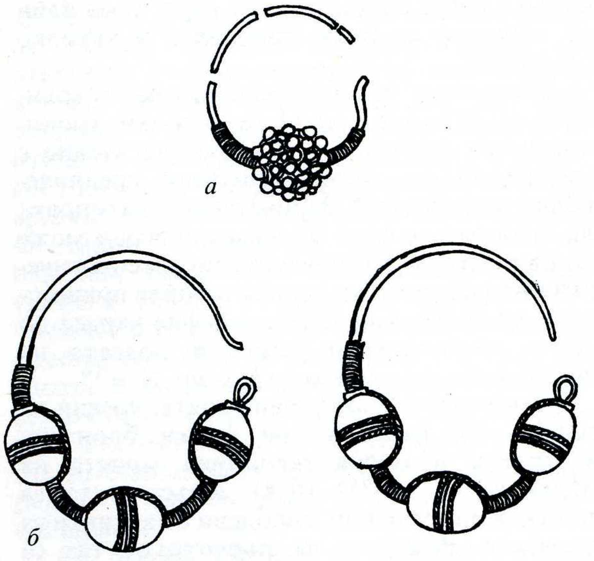

2

следва да отнесем две обеци, чиито неподвижни висулки са моделирани посредством плътно припоени една към друга малки гранули (обр. 1б, в). Докато първата от тях има необичайна кръстовидна форма, втората е подобна на някои обеци с гроздовидна украса, при които обаче същата техника е била имитирана чрез отливане[12]. На същия тип принадлежат няколко чифта обеци с куха двойноконусовидна висулка, изработена от филигранна нишка и гранули. Симетрично разположени пръстенчета, също от гранули, украсяват и халката (обр. 1г). Такива обеци са намерени в некрополите при с. Любеново, Хасковски окръг[13], и с. Мирково, Софийски окръг[14]. Отнасят се към X—XI в. Не е изключено те да са работени във византийски ателиета и по търговски път да са попаднали у нас.

Към друга група причисляваме обеците и значително по-масивните наушници с нанизани на халката по една или три кухи сфери. Между тях кръжилото е обхванато с пояси от тънък тел или филигранна нишка и пръстенчета от припоени гранули. В някои случаи подобна нишка опасва и самите зърна (обр. 2б). Повърхността на сферата само при един екземпляр е покрита плътно с гранули, всяка от които има в основата си халкичка (обр. 2а). Докато обеците със сферична украса са известни от много некрополи, датирани между X и XIV в.[15], появата и разпространението на подобните им наушници, както и на тези с гранулирана сфера, се отнася най-рано към края на XI—XII в.[16]

Накрая ще се спрем на още един чифт сребърни обеци, намерени в един от гробовете с най-многочислен и разнообразен инвентар. Основата им е с форма на куха подкововидна касета, богато украсена с филигран и редове от полусфери, покрити с гранулки. Към краищата ѝ са прикрепени две сферични тела, свързани с ажурна ивица — волути от тънка филигранна нишка и миниатюрни гранули. В средната отворена част на обеците са вложени по две полукръгли стъкълца, прозрачни със зеленикав оттенък. Този луксозен накит се отличава съществено от всички останали метални украшения, произхождащи от некропола и едва ли е дело на местен майстор. Подобни обеци-наушници са известни засега само от три обекта в Южна България, от периода на византийското владичество (XI—XII в.)[17].

Огърлици. Мъниста от огърлици са намерени в четиринадесет гроба. Те са твърде разнообразни по форма — сферични, цилиндрични, призматични, многоставни прищипнати, по-рядко плоски елипсовидни и многостенни (обр. 3). Изработени са от безцветно, синьо, зелено, жълто, тъмночервено и кафяво стъкло или от карнеол. Единични екземпляри са украсени допъл-

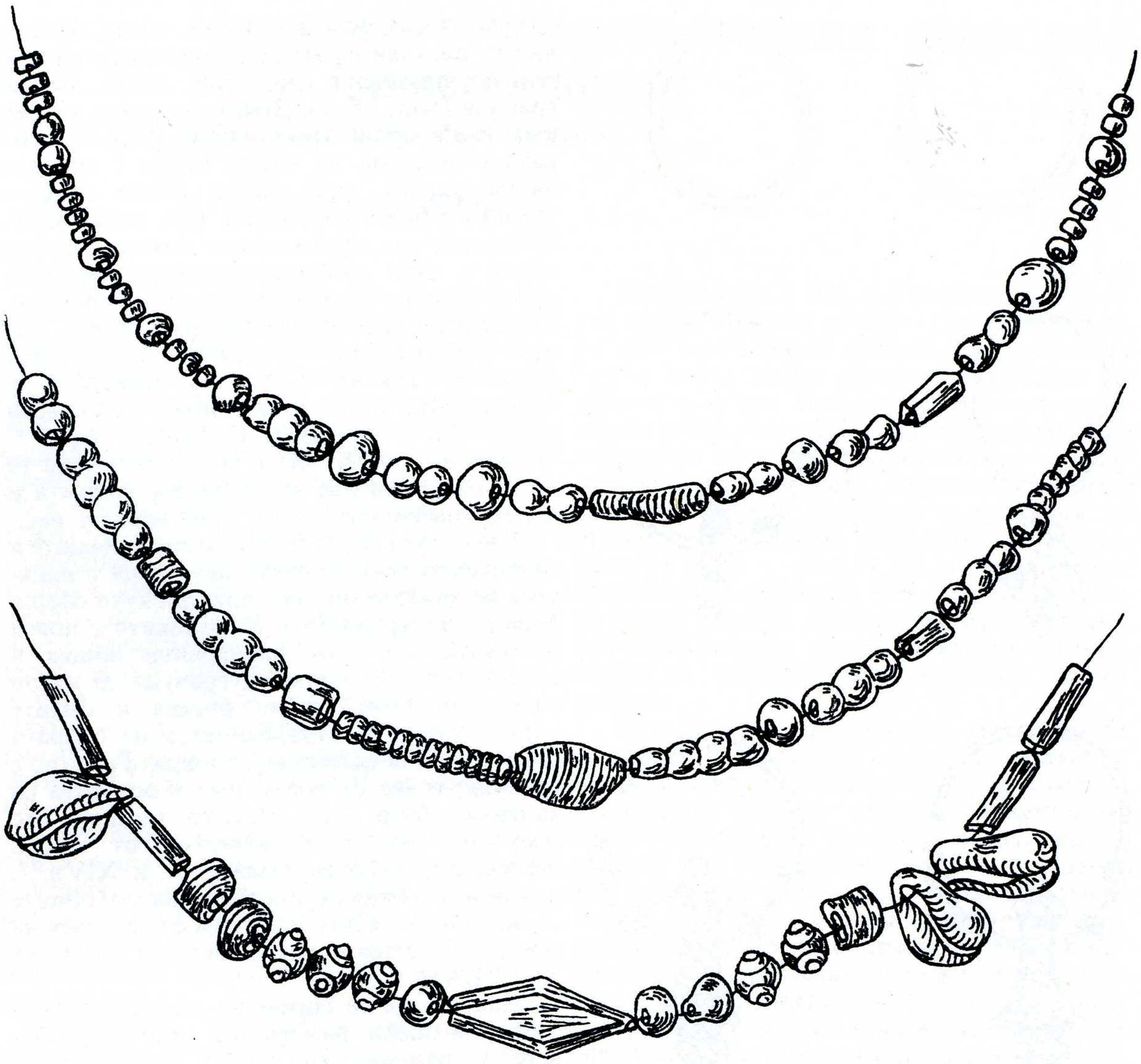

3

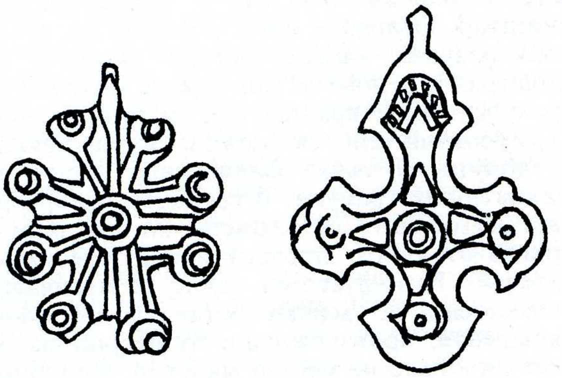

4

● *Обр. 1. Бронзови и сребърни обеци. Fig. 1. Boucles d'oreilles de bronze et d'argent*

● *Обр 2. Сребърни обеци-наушници с украса от гранули и филигранна нишка. Fig. 2. Boucles d'oreilles — oreillons avec ornement de granules et de fil filigrané*

● *Обр. 3. Стъклени мъниста от огърлици. Fig. 3. Petites perles de verroterie de colliers*

● *Обр. 4. Бронзови кръстечета. Fig. 4. Petites croix de bronze*

нително с релефна спираловидна нишка и с „очички" от стъклена паста, също в няколко цвята. Върху част от сферичните и многоставните мъниста личат следи от посребряване и позлатяване. Преобладават мънистата с много малки размери, т. нар. синци, в някои случаи съчетани с по-едри. Към един от нанизите са били прибавени и няколко раковини.

Широкото разпространение на огърлиците от стъклени мъниста в голям хронологически диапазон е засвидетелствувано с материали от много проучени средновековни некрополи[18]. За по-точната датировка на този вид накити от Симеоновград може да ни послужи установената по археологически път употреба на многоставните прищипнати мъниста и на тези с релефна украса до XI в. включително, както и появата на синците не по-рано от края на X в.[19]

Кръстчета. Към украшенията, носени на шията, ще отнесем три малки бронзови кръстчета и медна позлатена монета на Михаил VII (1071—1078). Кръстчетата са почти равнораменни, снабдени с халкички за окачване. Раменете на първото от тях са със слабо изразена трапецовидна форма, на второто са кръгообразно раздвоени, а при третото завършват със заоблени уширения. Последните две кръстчета имат на лицевата си страна врязана и релефна украса, разположена така, че да подчертава кръстовидната форма (обр. 4). Подобни образци, датирани X—XI в., са известни от различни райони в България[20]. Монетата, намерена заедно със стъклени гривни сред останките от напълно разрушен детски гроб, е с пробит отвор за нанизване на конец, за да се носи като пандантив. Тя е циркулирала като разменно средство най-късно до паричната реформа във Византия през 1092 г.[21], от което следва да отнесем вторичната ѝ употреба като накит или амулет най-вероятно след тази дата.

Амулети. От същия гроб, в който са намерени две от кръстчетата, произхожда още един предмет, пригоден за нанизване и окачване при носене. Той е изработен от червено-кафяв яспис, има пирамидална форма и дръжчица с отвор. Върху квадратната му основа е гравирано изображение на птица, наподобяваща жерав. Напълно идентичен по форма и размери предмет, определен като печат и датиран IX—X в., е намерен в Преслав[22]. Различни са само материалът, от който е направен, и изображението — на едноглав орел. По-склонни сме да се присъединим към становището на някои изследвачи, които причисляват този вид паметници към амулетите[23]. Сходството на двата екземпляра — от Преслав и от Симеоновград, ни позволява да отнесем и новооткрития амулет към произведенията на старобългарското приложно изкуство[24].

Гривни. Най-многобройни сред находките от некропола са гривните — около 130. Част от тях са изработени от мед или бронз и само една, силно повредена, от желязо. Намерени са (както вероятно са били носени и приживе) обикновено по няколко и на двете ръце, в някои случаи съчетани с гривни от стъкло. Всички метални гривни са отворени, с обло, полукръгло или четириъгълно сечение. Краищата им са леко стеснени — заоблени или скосени, или пък са изтънени и заострени. По външната повърхност на много от гривните е нанесена богата врязана украса от напречни, коси и надлъжни линии — единични или групирани по няколко, оформящи правоъгълни полета, както и точици и орнамент „птиче око“. Страничните ръбове на повечето от тях са фасетирани. При по-масивните образци украсата е по-силно изразена и им придава пластичност (обр. 5). През X—XIV в. гривните от този вид, считани за чисто българска принадлежност[25], са широко разпространени у нас на север и на юг от Стара планина[26].

От особен интерес са гривните, които освен декоративни са имали (според тогавашните представи) и магически функции[27]. Краищата им завършват със стилизирани животински глави — на морско конче (обр. 6) и на змия. Докато някои от тях са детайлно моделирани, други са предадени съвсем схематично. За разлика от останалите гривните с много добре изразена глава на морско конче до проучването на некропола при Симеоновград бяха известни единствено от с. Любеново и ранносредновековното селище в Хасково, датирани X в.[28]

В друга група обединяваме няколко гривни, изработени от сравнително тънка пластина, с лопатовидно разширени краища. Украсата им се състои от плитко врязани линии и малки кръгчета, вдълбани с поансон (обр. 7 а). Подобни гривни, в някои случаи по-масивни или с полуобло сечение и с не толкова подчертано разграничаване на по-широките краища от кръжилото, са открити в некрополите край Ловеч[29], с. Любеново[30], в Родопите[31] и на други места, където се датират между X и XIII в. Към плоските тънки гривни отнасяме и два екземпляра, пригодени за шарнирно закопчаване. Тяхната украса — вълнообразни линии и „рибена кост“, е изпълнена както при предходните посредством поансон (обр. 7 б). Сред известните ни на територията на България образци от този вид срещаме няколко със съвсем същите орнаментални мотиви[32].

Завършваме прегледа на металните гривни от некропола край Симеоновград с тези от тройно и четворно усукан обл тел, с краища, оформени като петлици (обр. 8). Тук те са много малко, въпреки че са едни от най-често срещаните накити след IX в. Разновидност на този тип е гривната, в единия край на която телените нишки са оставени свободно и, промушвайки се през петлика в другия край, осигуряват елементарно затваряне на кръжилото.

Многобройните стъклени гривни, намирани до тринадесет в един гроб, са твърде еднообразни — с кръгло, елипсовидно или почти триъгълно напречно сечение, с преобладаващ син цвят. Само две от тях са усукани от разноцветни стъклени нишки — сребристобели върху синя и черна основа. Гривните от последния вид, чиято поява се отнася към края на X в., са известни предимно от Южна България[33].

По-голямо внимание отделяме на рисуваните гривни, произхождащи от гробове с изключително богат инвентар. Украсата е нанесена много прецизно с бяла и светлосиня стъклена паста. Състои се от прави и вълнообразни линии, капковиден орнамент, волути, изображения на птица и бягащи четириноги животни (обр. 9). С изключение на по-семплата украса върху една от гривните сложното съчетаване на мотивите при останалите три екземпляра е постигнато

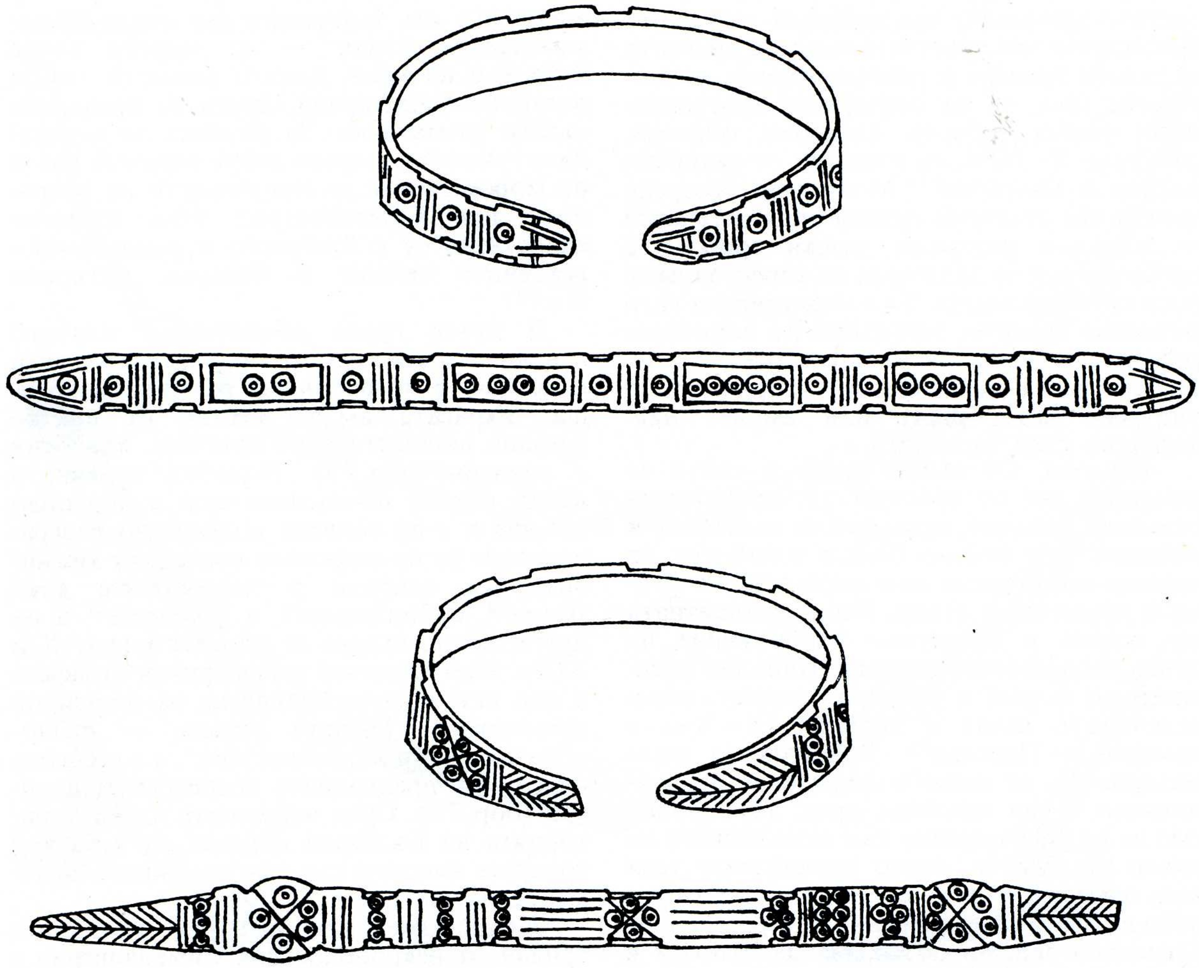

5

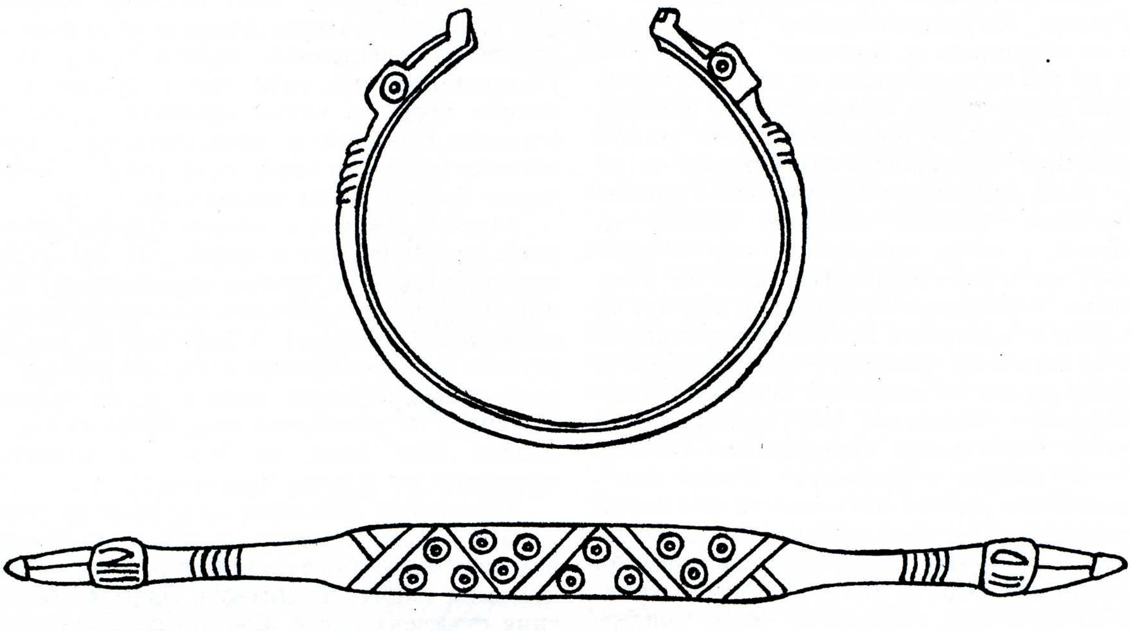

6

● *Обр. 5. Масивни бронзови гривни с врязана и релефна украса. Fig. 5. Bracelets en bronze massifis avec ornement incisé et en relief*

● *Обр. 6. Бронзова гривна със стилизирани глави на морско конче в краищата. Fig. 6. Bracelet en bronze avec des têtes de hippocampe aux extrémités*

с висок художествен усет. По отношение на орнаменталния репертоар искаме да добавим още, че повтарящото се животинско изображение върху едната от гривните — на бягащ заек (?), доколкото ни е известно, е

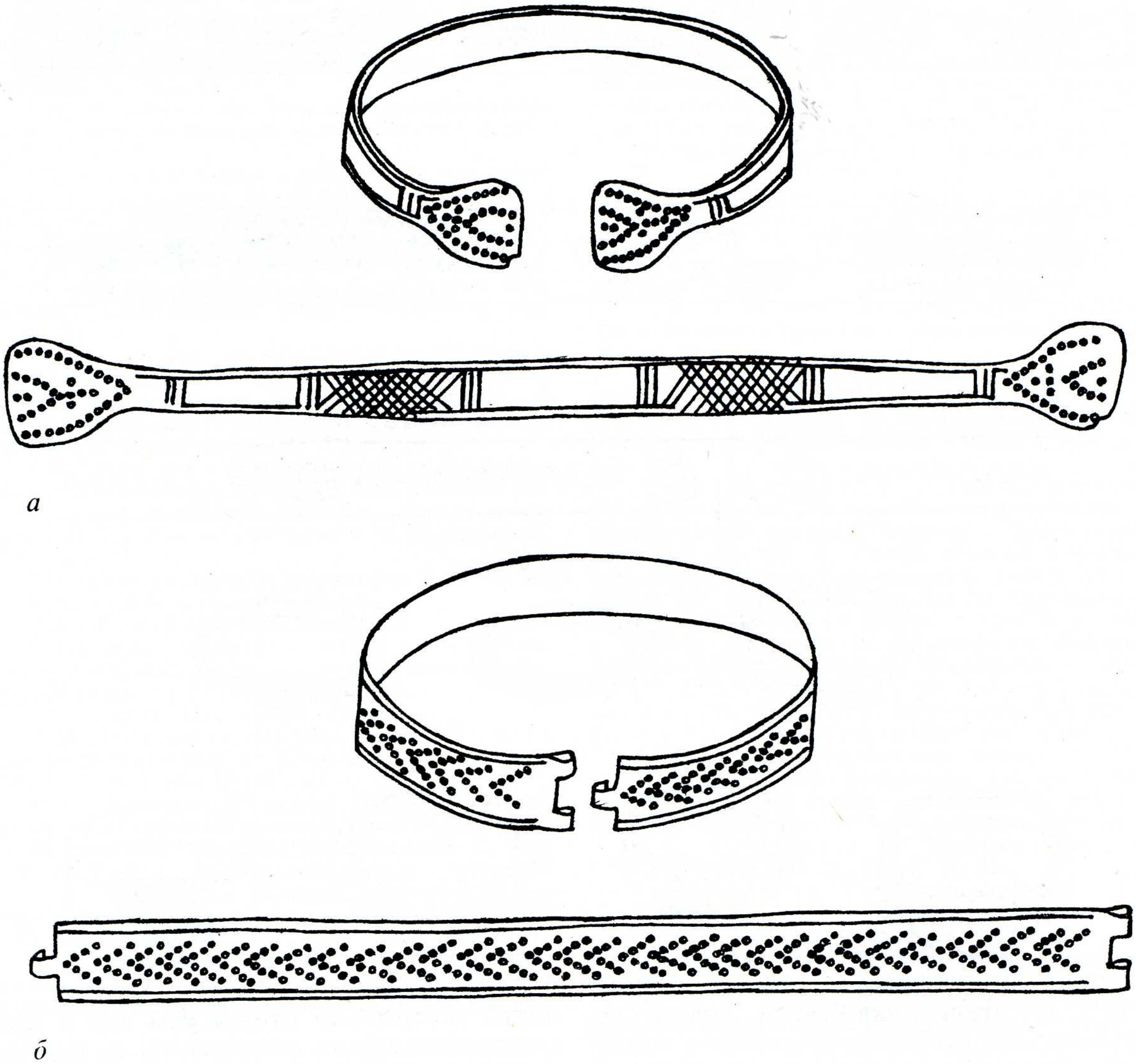

7

единственото сред досега познатите у нас рисунки на птици и геометрични фигури[34].

Рисуваните стъклени гривни се срещат сравнително често в некрополите от X—XI в. Но подобно на витите многоцветни гривни и те, изглежда, са били разпространени най-вече в земите на днешна Южна България и особено по долината на р. Марица — райони, които са били в непосредствен допир с византийската култура. За произхода на рисуваните гривни се счита, че те не са дело на местни майстори, а са внасяни у нас от Византия[35].

Пръстени. Пръстените от некропола при Симеоновград не са така многобройни, както гривните. Намерени са обикновено по един или по-рядко по два и само в един гроб те са осем — три пръстена на лявата и пет на дясната ръка на погребаната жена. Изработени от бронз и мед, те представляват халка от тънък объл тел със застъпващи се краища или затворена халка, в някои случаи с удебелена профилирана горна част или с правоъгълен щит (обр. 10). Украсата им се състои от точици и врязани резки. Числено преобладават пръстените, чиято

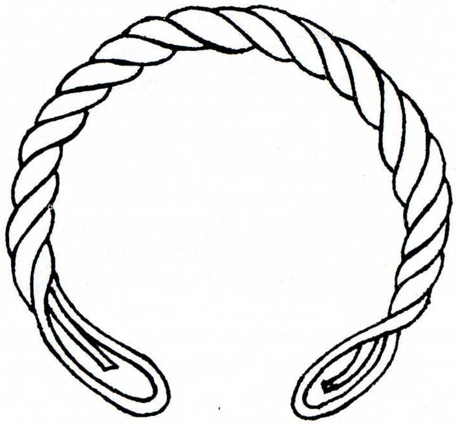

8

- ● *Обр. 7. Бронзови гривни с врязана украса. Fig. 7. Bracelets en bronze avec ornement incisé*
- ● *Обр. 8. Вита бронзова гривна. Fig. 8. Bracelet en bronze torsadé*
- ● *Обр. 9. Рисувана украса върху стъклени гривни. Fig. 9. Ornement dessiné sur des boucliers en verre*
- ● *Обр. 10. Бронзови и сребърни пръстени. Fig. 10. Bagues en bronze et en argent*

масивна халка преминава стъпаловидно във висока квадратна или правоъгълна плочка с диагонално пресичащи се линии (обр.

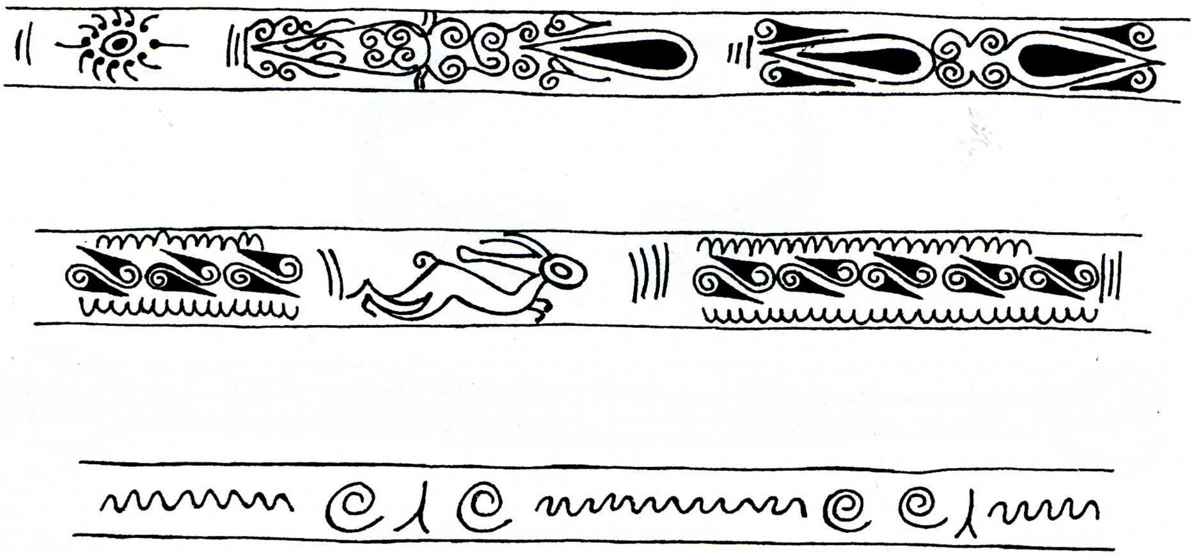

9

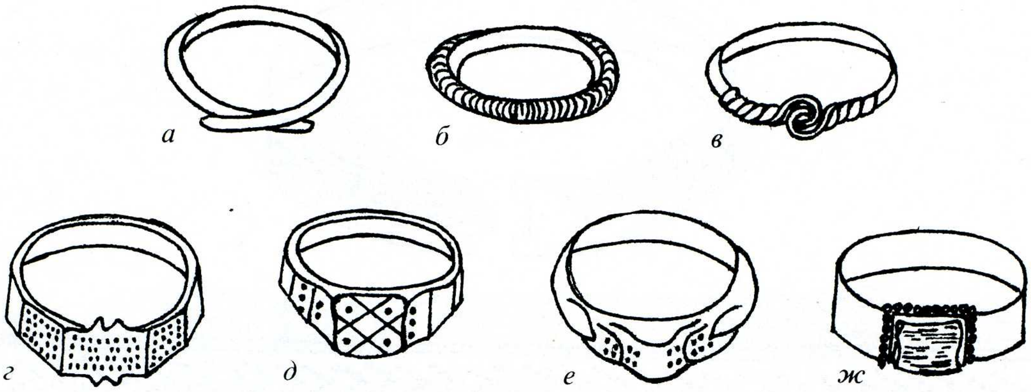

10

10 д)[36]. От тези универсални видове се отличават два сребърни пръстена — тънки халки, краищата на които са завити в плоска двойна спирала (обр. 10 в). У нас подобни образци са ни известни само от антични обекти[37], а от СССР — точно датирани в средата на XI в.[38] Напълно различен от останалите е и още един сребърен пръстен с припоена към широката халка правоъгълна касета, опасана с един ред гранули, в която е вложен фрагмент от синя стъклена гривна (обр. 10 ж). Придружаващият го гробен инвентар ни позволява да го отнесем също към XI в.

Без да се спираме отново на онези видове накити, които имат твърде продължителен период на битуване и не могат да ни послужат като датиращ материал, за най-ранни в конкретния случай можем да приемем амулета, както и гривните с ясно изразена глава на морско конче, характерни за периода до края на X в. При определяне на крайната хронологическа граница на некропола в значителна степен сме улеснени от преобладаващото присъствие на стъклените гривни със син цвят и на тези с рисувана украса, които след XI в. се срещат много рядко. От друга страна, накитите, чиято употреба се отнася към XII и през следващите векове, са застъпени с единични екземпляри, както например обецата с гранулирана сфера. В подкрепа на същата датировка се явява и монетата, използувана като накит, както вече предположихме, около 1092 г. при това произхождаща от гроб в периферната част на некропола.

Въз основа на направения преглед на откритите накити и установените аналогии с материали от други средновековни обекти предимно в Южна България смятаме, че некрополът край Симеоновград е възникнал още през X в. и е бил използуван вероятно до началото на XII в. Близостта му до останките от средновековното селище при Градището ни позволява да приемем, че е принадлежал на неговите обитатели, които по неизвестни причини са го изоставили през по-късния период от съществуването на селището.

От засвидетелствуваните особености в погребалния обред и от характера на откритите в некропола материали следва заключението за българската етническа принадлежност на местното население, подложено до известна степен на византийското културно влияние през този период.

[1] Д. Аладжов. Марица. Материали за археологическа карта на Хасковски окръг. № 4. Хасково, 1964, 7—8, 26—28; Д. Аладжов, С. Васева. Сондажни разкопки в Симеоновград през 1980 г. — ИМЮИБ, V, 1982, 43—57.

[2] Д. Аладжов. Цит. съч., с. 28; Археологически вести. — Вести на народния музей в Хасково, I, 1965, с. 254.

[3] За основните насоки в работата на тази експедиция по проучването на едноименната крепост и прилежащата ѝ територия вж. Д. Аладжов. Археологически проучвания на Констанция (1967—1977 г.); Д. Аладжов, П. Георгиев, Д. Балабанян, С. Васева, И. Петров, К. Капелкова. Констанция'77 (предварителен отчет). — ИНИМ, 3, 1981, с. 259, 265, 284.

[4] Предоставената ми възможност за проучването на този некропол, както и предварителните сведения за неговото местонамиране дължа на Д. Аладжов, на когото изказвам своята благодарност. В разкопките взе участие и С. Васева от НИМ.

[5] Д. Аладжов. Средновековни погребения в Югоизточна България. — ИБМ, I, 1969, с. 135; Ж. Въжарова. Славяни и прабългари (по данни на некрополите от VI—XI в. на територията на България). С., 1976, табл. 14.

[6] Пълните резултати от проучването на некропола ще бъдат публикувани допълнително.

[7] Ж. Въжарова. Цит. съч., с. 267.

[8] Пак там, с. 413; П. Гатев. Средновековно селище и некропол от XII в. край с. Ковачево, Пазарджишки окръг. — РП, XII, 1985, с. 128.

[9] П. Гатев. Цит. съч., с. 138.

[10] Ж. Въжарова. Цит. съч., табл. 18; П. Гатев. Накити от погребения от XI—XII в. — Археология, XIX, 1977, № 1, обр. 3, табл. 21.

[11] Л. Дончева-Петкова. Некропол при южния сектор на западната крепостна стена на Плиска. — В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. С., 1984, с. 182; П. Гатев. Средновековно селище..., с. 109, 120.

[12] S. Mašov. La nécropole médievale près du village Gradešnica, dép. de Vraca.— ИАИ, XXXV, 1979, p. 37, fig. 4_7.

[13] Д. Аладжов. Материална култура на Югоизточна България през IX—XI в. — В: Славяните и средиземноморския свят VI—XI в. С., 1973, с. 152, обр. 18 в.

[14] Ж. Въжарова. Цит. съч., с. 327, обр. $204_{1,2}$.

[15] Пак там, с. 314, 316, обр. 196_5, 198_9; П. Гатев. Накити от погребения..., обр. 3, табл. 2 II—3 а.

[16] С. Георгиева и Р. Пешева. Средновековен български некропол край гр. Ловеч и накитите, намерени в него. — ИАИ, XX, 1955, с. 541, обр. 39_3; С. Станчев, Й. Чангова и Х. Петков. Некрополът в местността „Кайлъка“ при Плевен. — Археология, III, 1961, № 1, с. 39; Й. Чангова и А. Шопова. Археологически проучвания във Велинградски район. — Родопски сборник, 2, 1969, с. 206, обр. 32_8, 33; И. Щерева. Колективна находка от средновековни накити от София. — Археология, XV, 1973, № 1, с. 39, обр. 2; М. Ваклинова. Археологически материали от град Девин. — Родопски сборник, 4, 1976, с. 123, обр. 6_2; Х. Буюклиев. Средновековен български некропол в района на Чаталка, Старозагорско. — ИМЮИБ, V, 1982, с. 84, обр. 14, 19; И. Балкански. Средновековно селище и некропол при с. Татул, Кърджалийско. — ИМЮБ, 9, 1983, 94—95, фиг. 5_{4-8}; П. Гатев. Средновековно селище..., с. 115, 122, табл. $8_{3в,\ 3г}$.

[17] П. Детев. Разкопки на могилния некропол при с. Чернозем. — ГНМП, VII, 1971, 40—41, обр. 7; М. Кънчев, Б. Борисов. Средновековен некропол при с. Караново, Сливенско. — ИМЮИБ, IV, 1981, с. 57, обр. 15; П. Гатев. Средновековно селище..., с. 115 — гроб № 70, табл. $8_{4б}$.

[18] Ж. Въжарова. Цит. съч., с. 369; П. Гатев. Накити от погребения..., с. 37, обр. 4, табл. 3 I—IV.

[19] Ж. Въжарова. Цит. съч., с. 421.

[20] А. Милчев. Ранносредновековни български накити и кръстове-енколпиони от Северозападна България. — Археология, V, 1963, № 3, с. 30, обр. 7, 8; Т. Тотев. Старобългарски некропол в чашата на язовир „Виница“. — ИНМ—Ш, IV, 1967, с. 41, 50, обр. 7_6; Ж. Въжарова и В. Чачева. Средновековен некропол при с. Абланица, Благоевградски окръг. — Археология, X, 1968, № 2, с. 29, обр. 9 а; Ж. Въжарова. Цит. съч., с. 324, обр. 202_1; S. Mašov. Op. cit., 45—46, fig. 16_1; Л. Дончева-Петкова. Цит. съч., с. 190 — гроб № 10, обр. 6 г.

[21] Определянето на монетата е извършено от В. Пенчев, на когото дължа и посоченото сведение.

[22] Т. Тотев. Метални печатчета с образи на животни от Преслав. — В: Преслав, I, 1968, с. 177, № 2, обр. 1 д, 7.

[23] В. Залеская. Български амулет преславски тип в Държавния Ермитаж. — Археология, XXII, 1980, № 1, с. 49.

[24] Н. Мавродинов. Старобългарското изкуство. С., 1959, с. 227.

[25] М. Станчева. За произхода на един вид български средновековни гривни. — МПК, 4, 1964, № 1, с. 6, 9.

[26] С. Георгиева, Р. Пешева. Цит. съч., 534—535, обр. 28, 29; Д. Аладжов. Накити от могилно погребение при с. Овчарово. — Археология, I, 1959, № 3—4, с. 69; Л. Гетов. Могилни погребения при с. Долно Сахране, Старозагорско. — ИАИ, XXVIII, 1965, с. 222, обр. 27_3; Х. Джамбов. Средновековна църква и некропол при с. Хвойна. — ГНМП, VI, 1968, с. 88, обр. 8; Накити от средновековен български некропол край с. Три водици, Пловдивско. — ИАИ, XXXIII, 1972, с. 294, обр. 4, 5 а; М. Ваклинова. Цит. съч., 118—121, обр. 3, 8; Х. Буюклиев. Цит. съч., с. 81, обр. 26; И. Балкански. Цит. съч., с. 94.

[27] П. Гатев. Средновековно селище..., с. 147.

[28] Д. Аладжов. Материална култура... 154—155; Средновековни накити — Хасково. С., 1974, ил.с бронзови гривни от с. Любеново и Хасково (X—XI в.).

[29] С. Георгиева, Р. Пешева. Цит. съч., с. 534, 536—537, обр. 26, 27, 30, 31, 32_1.

[30] Д. Аладжов. Материална култура..., с. 155.

[31] С. Георгиева. Средновековни некрополи в Родопите. — Родопски сборник, 1, 1965, с. 131.

[32] С. Георгиева. Археологически проучвания в Родопите през 1960 г. — Археология, III, 1961, № 4, с. 13, обр. 2_2; В. Антонова. Средновековни накити в Окръжния народен музей в Коларовград. — Археология, VI, 1964, № 2, с. 51, № 6, обр. 8; Е. Генова. Средновековният некропол в местността Стражата край град Плевен. — ИНИМ, 3, 1981, обр. 13.

[33] Е. Манова. Разкопки на средновековна църква в Кърджали. — Археология, V, 1963, № 3, с. 77; Д. Аладжов. Средновековни погребения..., с. 141, обр. 4; Х. Джамбов. Накити..., с. 296, обр. 7 а, б; Ж. Въжарова. Цит. съч., с. 324, 325, обр. $201_{8,10}$, 202_8; И. Балкански. Цит. съч., 92—93; П. Гатев. Средновековно селище..., с. 147, фиг. 16; В. Писарова. Средновековни гривни от Окръжния исторически музей в Кюстендил. — Археология, XXVII, 1985, № 3, с. 48.

[34] Е. Манова. Църквата в Кърджали. — Родопски сборник, 1, 1965, с. 211; Т. Тотев. Старобългарски некропол..., с. 49; П. Детев. Цит. съч., с. 57, обр. 31; Д. Аладжов. Материална култура..., с. 154, обр. 19; И. Джамбов. Средновековни накити от Хисар (X—XI в.). — Археология, XIX, 1977, № 3, с. 56, обр. 1 к; М. Кънчев, Б. Борисов. Цит. съч., 60—61, обр. 21; Л. Дончева-Петкова. Цит. съч., с. 186, обр. 4 о.

[35] Й. Чангова. За стъклените гривни в средновековна България. — В: Изследвания в памет на К. Шкорпил. С., 1961, 185—186.

[36] Д. Аладжов, Д. Балабанян. Разкопки в село Любеново през 1968 г. — Родопски сборник, 3, 1972, обр. 40_2; Ж. Въжарова. Цит. съч., с. 309, обр. 193_9; S. Mašov. Op. cit., p. 41, fig. 10_2.

[37] В. Любенова. Античен производствен и търговски център край Радомир (предварително съобщение). — Археология, XXVII, 1985, № 3, с. 31, обр. 10.

[38] М. В. Седова. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X—XV вв.). М., 1981, с. 122, рис. 46, 15.

Parures de la nécropole médiévale près de Siméonovgrad

(Communication préalable)

K. R. KAPELKOVA

(Résumé)

Par suite de fouilles archéologiques dans le site Gradišteto, à environ 2,5 km à l'est de Simeonovgrad, a été étudiée une nécropole chrétienne qui, sur la base du rite funèbre et les matériaux découverts, est datée entre le Xe et le début du XIIe siècle.

Les 106 tombeaux conservés jusqu'à nos jours, situés selon l'ordre établi sur une surface d'environ 600 m^2, représentent des fosses non formées dont les murs dans des cas rares sont marqués avec des pierres isolées. Certaines déviations du rite chrétien officiel, comme par exemple la manière diverse de poser les mains du défunt, sont considérées comme étant héritées des rites funèbres païens des Slaves et des Protobulgares.

L'inventaire funéraire se compose presque exclusivement de parures — boucles d'oreilles, petites perles de colliers, pendatifs, bagues et bracelets de métal et de verre. Lors de leur facture étaient appliqués presque tous les procédés typologiques connus par les maîtres-orfèvres médiévaux — moulage, forage, gravure et pour les plus luxueux également filigrane, granulation, incrustation sur verre. Tandis qu'une partie des parures ont une origine slave, d'autres sont liées exclusivement aux traditions artistiques bulgares locales. Il a en aussi de telles qui sont influencées manifestement par des modèles byzantins ou bien s'étant trouvées chez nous par voie commerciale de Byzance. Ces dernières sont caractéristiques surtout de certaines régions au sud de Stara Planina.

Il s'ensuit donc des particularités établies dans le rite funèbre et des analogies désignées des parures découvertes avec des matériaux d'autres nécropoles médiévales du territoire de la Bulgarie l'appartenance ethnique bulgare de la population locale soumise dans une certaine mesure à l'influence culturelle byzantine pendant cette période.

Критика и рецензии

НИКОЛАЙ ОВЧАРОВ. РИСУНКИТЕ-ГРАФИТИ ОТ „ИМАРЕТ ДЖАМИЯ" В ПЛОВДИВ КАТО ИЗВОР ЗА ИСТОРИЯТА НА СРЕДИЗЕМНОМОРИЕТО ПРЕЗ XV ВЕК. С., 1987. 104с., XIX табл. (=Разкопки и проучвания, XVIII)

Морската археология направи своя прощъпалник в българската историография преди малко повече от четвърт век с експедицията на проф. И. Гълъбов при н. Калиакра. Едва ли някой ще отрече, че през изминалия период тя извърши доста работа по проучванията на потънали части от древните градове по нашето крайбрежие и главно на пристанищата и техните басейни.

Проучванията на кораби естествено не могат и не бива да се ограничат само с подводна археологическа дейност върху конкретен обект. Дори само защото практиката показа, че на морското дъно от потъналите дървени кораби остава само килът, няколко ребра, негниещите части от корабното оборудване (обшивка, гвоздеи, котви, керамичен амбалаж). Всичко друго се унищожава от разрушителното действие на морето. Зная, че звучи на пръв поглед неправдоподобно, но е така — за археологията въобще далеч по-стойностни от подводните археологически работи са проучванията на стари изображения на кораби (графити, стенописи, рисунки, гравюри, картини) и данните на древната писменна традиция.

Позволих си този сравнително дълъг за една рецензия увод, за да подчертая високата стойност на публикацията на рисунките от „Имарет джамия" в книгата на Н. Овчаров. Мимоходом искам да подчертая още един факт в това отношение — публикацията прави достояние кораби от късното средновековие. При ясно изразения в досегашните усилия на нашата морска археология стремеж към проучвания на антични, в най-добрия случай на ранносредновековни, обекти (стремеж, който не остана чужд на автора на тези редове, работещ иначе в епохата на късното средновековие) тя хвърля светлина върху едно наистина съвсем „бяло петно" в нашите познания.

Структурата на книгата на Н. Овчаров струва ми се е единствено възможна в случая. Предговорът (с. 5—13) вместо обичайните въведения в темата, преглед на досегашната литература и купищата мнения, „захапва" научния проблем. Всъщност той съдържа история на джамията, хранител на рисунките, и изясняването на нейния архитектурен тип. Това не е самоцел, робуване на изискванията за комплексност на проучването, а важен изходен пункт за датирането на рисунките-графити.

Първа глава (с. 14—25) съдържа описанието, спецификата и разпределението на рисунките. То е извършено с прецизност, на професионален „морски" език. Тълкуванията на редица неясни рисунки от морски характер считам за задоволително. Известни резерви имам само към рисунка № 7, определена от автора като неясна. Възможно е да се касае за изображение на далян и ако това е така, това ще бъде най-старото изображение на далян в нашите земи.

В следващата глава „Изображения на кораби" (с. 26—48) Н. Овчаров прави успешен за мен опит да класифицира корабите по типове и да определи конструкцията на отделни корабни части. Заключението, че се срещат почти всички познати типове кораби, плаващи в европейски води през XV в., несъмнено е свидетелство за отличните морски познания на изпълнителите им и определено навежда към по-точно детерминиране на произхода и професията им. Струва ми се, че е излишно презастраховане да се отдаде като една от многото споменати възможности изпълнението им на лица от едно от дипломатическите западноевропейски пратеничества до Цариград през XV в. Първо, в този век те не са чак толкова много, второ, съставени са от хора главно със сухопътни професии и, трето, едва ли е било възможно хора-християни, считани за врагове и държани под око, да драскат безпрепятствено по стените на едно мюсюлманско религиозно учреждение.

В трета глава „Исторически сцени, символи и хералдични знаци" Н. Овчаров обръща главно внимание на една действително особено интересна рисунка — обсадата на Константинопол през 1453 г. Изводите са достоверни и правдоподобни.

В последните две глави „Растителни и животински изображения" (с. 58—62) и „Човешкият бит, отразен в рисунките" (с. 63—65) несъмнено са включени в книгата, за да извлекат цялата възможна информация, пряко интересуваща историческата наука. От гледна точка на морската история по-интересна е втората — съгласявайки се с главните изводи на автора, не може да не споменем, че не само до XVIII в., както пише Н. Овчаров, а и до наши дни моряшкият състав на корабите на несоциалистическите страни се набира „главно от авантюристи, пропаднали хора, често пъти насилствено качени на борда" (с. 63).

В „Заключението си Н. Овчаров прави сполучлив опит за обобщение на историческата информация, извлечена от рисунките-графити на „Имарет джамия". Несъмнено основната част и главно тези, които най-много ни интересуват (и които са преобладаващата част — тези на кораби), са рисувани в XV в. Несъмнено е също така, че са рисувани от моряци-ветерани, свързани с дарителя, изградил със свои средства джамията, в чиято служебна кариера е вписана длъжността началник на бреговата охрана. Що се отнася до произхода им — едно е сигурно, това едва ли са били тюрки. Личният състав на флота на мюсюлманската империя не само през XV, но и през XV—XVIII в. се набира главно от средите на християнското военнозадължено население от градовете и селищата по брега на Черно, Мраморно и Егейско море. До реформите на Селим III изцяло, а и след него в значителна степен християнско военнозадължено население строи и корабите на Османския флот. И то главно по нашето крайбрежие — в Созопол, Анхиало (Поморие), Несебър, устието на Камчия, Варна. В офицерския състав освен балкански християни действително влизат и голям брой ренегати главно от италианските морски градове, но и католици, испанци и пр. Най-доброто доказателство, че рисунките са правени от моряци християни в османския флот, е и самият избор на сюжетите — всички те са забранени от догмите на мюсюлманската религия.

Книгата на Н. Овчаров е ценен принос в усилията на морската археология в изучаването на една слабопозната област на нашето минало. Нека се надяваме, че със същото усърдие и прецизност авторът ще публикува (тъй като ми е известно, че е насочил отдавна вниманието си) аналогични паметници в българските земи.

БОЖИДАР ДИМИТРОВ

Г. Е. АФАНАСЬЕВ. НАСЕЛЕНИЕ ЛЕСОСТЕПНОЙ ЗОНЫ БАССЕЙНА СРЕДНЕГО ДОНА В VIII – XВВ. – В: Археологические открытия на новостройках, вып. 2. М., Наука, 1987. 200 с.

Преди повече от двадесет години се появи сериозното изследване на С. А. Плетньова „От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура“, което наложи в България траен интерес към проблемите на тази култура. Вече е невъзможно решаването на ред специфични за ранносредновековната българска археология въпроси, без да се отчитат резултатите от проучванията на съветските археолози. Естествено бе да очакваме тези проучвания да се задълбочават както по отношение на отделни характеристики на културата, така и по отношение на нейните локални варианти. Такова изследване именно е новата книга на Г. Е. Афанасиев, ученик и сътрник на С. А. Плетньова. Тя е посветена на т. нар. алански вариант на салтово-маяцката култура, създаден в гористо-степната област на Среден Дон през VIII—X в. Изследването не само е изградено на по-широка изворова база, но и поставя на преразглеждане основни характеристики на културата, произходът ѝ, етническата принадлежност и т. н. Както справедливо отбелязва в „Предговора“ към труда В. В. Седов, проучването на Г. Е. Афанасиев е „нов етап“ в изучаването на гористо-степния район на салтово-маяцката култура.

В увода, озаглавен „Признаци и ареал на гористо-степния вариант на салтово-маяцката култура“, авторът в сбита форма запознава читателя с еволюцията на възгледите върху културата в съветската наука от началото на века до наши дни. Съществуват теоретични предпоставки за отделяне на два локални варианта в басейна на р. Дон. Авторът вижда тези предпоставки в създадената от историческата етнография концепция за стопанско-културните типове и историко-етнографските области. Той допуска, че различните екологични условия в басейна на р. Дон са обусловили различни палеоетнографски особености. Заедно с тях трябва да се разглеждат и т. нар. признаци от втори ред, които не произтичат пряко от природата, стопанството и начина на живот, а са израз на етническата култура. Факторите от социалнополитическо естество също могат да бъдат използувани при определяне признаците на културата. Според Г. Е. Афанасиев тези признаци са: 1. Гористо-степен характер на областта. 2. Територия на разпространение на металургични пещи от „ютановски“ тип. 3. Ареал на концентрация на некрополи с катакомби. 4. Ареал на съсредоточаване на салтовски градища. Очертани по този начин, границите на разпространение на гористо-степния вариант на салтово-маяцката култура са илюстрирани със 7 карти. Органично свързано с увода е Приложение 1, в което авторът дава списък на 277 укрепления, укрепени селища, села и некрополи. Вижда се, че при археологическото разузнаване през последните двадесет години е нараснало значително количеството на паметниците (срв. у С. А. Плетньова, рис. 2 и Приложение на с. 191 сл.).

Първата глава е посветена на структурата на салтовските селища. Голямата изворова база дава възможност на автора да приложи в изследването нетрадиционна методика, при която се изследват не само селищата, но и всички места, в които са установени следи от човешка дейност в дадения период. Първият параграф е озаглавен „Някои принципи на екологичния подход към функционалния анализ на салтовските селища“. По същество тук се прави типологична класификация на селищата на базата на топографско-функционалния анализ. От конкретните примери Г. Е. Афанасиев извежда три типа селища: 1. Временни станове. 2. Дълговременни крайречни селища на незаливни тераси. 3. Дълговременни централни селища на високи брегове, чиято специфика е териториалната им връзка с градищата. Според стопанската характеристика във всеки тип селища могат да се различат по два подтипа. Както вече отбелязахме, при стопанската характеристика се вземат предвид екологичните условия и всички видове дейности, установени на територията на селищата и използуваната от тях земя. Последната е определена от анализа на група селища в долината на р. Ураев.

От разгледаните от автора примери се вижда, че първият тип селища — временните станове, били те свързани с отглеждане на добитък, или с металургично производство, нямат самостойно съществуване. Те винаги са тясно свързани с дълговременни селища. В такъв случай не бива да се обособяват в отделен тип. Според самия автор те се различават принципно от т. нар. курени и аили в степната област на р. Дон, определени от С. А. Плетньова като най-прости форми на селища за усядащите номади. Задълбочени и убедителни са наблюденията на Г. Е. Афанасиев върху дълговременните селища със земеделско-скотовъден или земеделско-скотовъдно-занаятчийски характер и появата на дълговременни селища със специфични занаятчийско-обменни или военностратегически функции. Логичен е изводът от тези наблюдения, че стопанско-културният тип на носителите на салтово-маяцката култура в тази област е характерен за уседнали земеделци и скотовъди.

Във втория параграф се разглежда традиционното жилище на района. Като отчита всички досегашни опити за класификация, авторът разработва своя методика. Подробно са анализирани всички елементи на жилището, при което се изтъкват 15 признаци, съчетанието от които формира типа. При подбора на признаците са предпочетени елементи, като планиране и вътрешно устройство пред степен на вкопаване и др., които доминират в по-ранните класификации. Установяват се десет типа жилища, чиито модели са дадени на рис. 43. Седем от тях са квадратни в план, а останалите са правоъгълни, кръгли и двупространствени. Картирането на типовете вкопани жилища на територията на съпоставими паметници показва според автора, че за всяко жилище са характерни определени типове жилища. Когато те са разположени в сходни екологични условия, както в Маяцкото градище, Маяцкото селище и Ютановското градище, различията в жилищата им могат да се обяснят с влиянието на фактори от социално, етническо или друго естество. Г. Е. Афанасиев прави опит за сравнение на типовете жилища от гористо-степната и степната зона и установява ред различия във формите, вътрешното устройство и конструктивните особености. При изследване генезиса на къщите от гористо-степната зона достига до изводи, които се различават съществено от тези на С. А. Плетньова: 1. Квадратните полуземлянки са известни в аланските селища на Кавказ още в IV—V в., много преди придвижването на алански групи в басейна на Среден Дон. 2. Няма основание кръглите в план салтовски жилища да бъдат извеждани от наземната номадска юрта. Еволюционният ред юрта — наземна постройка с кръгла форма — кръгла полуземлянка не може да бъде доказан въз основа на известния досега материал. Авторът смята незадоволителна досегашната интерпретация на т. нар. модел на юрта от Девня в България. При реконструкцията на този модел са възможни и други решения, като например при куманското жилище с цилиндрични изплетени стени и кожен покрив от пръти, възстановено по миниатюрите на Радзивиловската летопис. 3. Всички типове салтовски жилища от гористо-степната зона се отнасят към категорията на постоянните стабилни къщи и отразяват традиционния уседнал начин на живот на населението.

В параграф 3 се прави типологична класификация на салтовските производствени съоръжения. По-важните резултати са следните: Железарските пещи, изтъкнати в началото като един от диагностичните признаци на гористо-степния вариант, имат общи белези — глинена колба-тигел, поместена в пясъчно легло, отвори за вкарване на въздух в най-широката част на тигела, отвори за изтичане на крица и канал за изпускане на шлака. Железарските пещи от степния вариант на културата се различават по отсъствието на колба-тигел и по размери. Те са със значително по-голям обем. Преки аналогии на пещите от „ютановски“ тип авторът намира единствено в кръга на пенковските паметници в гористо-степната зона в басейна на р. Оскол. Неяснотата произтича от липсата на данни за хронологическото съотношение между пенковските и салтовските паметници.

Грънчарските пещи са двуетажни, кръгли в план и без подпорен стълб. Те се срещат и в степната зона. Там е проучен и втори тип, представен от група пещи до крепостната степа на Саркел, с централен подпорен стълб. Пещите без подпорен стълб са разпространени през ранното средновековие на Северен Кавказ, което потвърждава предположението за генетична връзка на салтовското със севернокавказкото грънчарство. В заключение авторът пише, че населението на гористо-степния вариант на салтово-маяцката култура води уседнал начин на живот, чиито форми на селскостопанско и занаятчийско производство са най-тясно свързани с географската среда. „Напълно отсъствуват каквито и да било данни, позволяващи да се разглежда в хронологическия диапазон VIII—X в. населението на гористо-степната област като бивши номади и полуномади."

Втората глава се занимава с организацията на отбраната и търсенето на нови методи за типологично изследване на градищата. Авторът използува двадесет паметника, повече или по-малко изучени по археологически път. В основата на класификацията е заложено групирането на обектите по два признака — плановата структура на отбранителните съоръжения и строителни техники и конструкции. Групирани са в четири типа: 1. По-ранни укрепления на високи носове на речните брегове, невъзстановявани от салтовците. 2. Градища на високи тесни носове на речните брегове, защитени с валове и ровове само от външната страна. 3. Градища, разположени на високи крайбрежни носове и укрепени по целия периметър на заеманата площ. Наблюдаваната тук система на отбрана е създадена в две епохи — в ранножелязната и през VIII—X в. 4. Градища с геометрична планировка и стени от камък и тухли.

Вторият и третият тип градища повтарят една универсална за Източна Европа схема на отбрана, следователно не е възможно да се видят в тях укрепления, специфични за салтово-маяцката култура. Напълно еднакви градища се срещат и в славянските роменски и боршевски паметници и в Древна Русия, и във Волжко-Камска България. По план и конструктивни особености четвъртият тип градища се различават принципно от всички останали. В областта на Среден Дон те се явяват в напълно завършен вид. Въз основа на удачно подбрани аналогии авторът доказва, че източниците на това строителство трябва да се търсят във Византия. Допуска се и пряко участие на византийски майстори в строителството на градищата.

Последната глава на книгата е озаглавена „Етническият състав на носителите на гористо-степния вариант на салтово-маяцката култура". За етнически заключения се използуват два признака на гробовете — формата на гробното съоръжение и антропологичната характеристика на погребаните. Първият тип гробове, засвидетелствуван във Верхне-салтовския, Дмитриевския, Ютановския, Нижне-Лубянския и Маяцкия некропол, се характеризира с гробни съоръжения във вид на катакомби и долихокранен тип на погребаните. Той принадлежи на аланите. Вторият тип — ямни гробове с разнороден в морфологично отношение скелетен материал, може да се свърже с алани и българи или оногури и хазари. Пример за алански некропол с долихокранна серия е Нетайловският, а за български — Волоконовският с брахикранна серия от „зливкински" тип.

Внесените през последните години корекции при изследването на скелетния материал дават основание да се смята, че липсват каквито и да било контакти и брачни връзки между разнородните в антропологично отношение обитатели на гористо-степната област. Етническата нееднородност на носителите на салтово-маяцката култура в тази област се допълва от проучените единични гробове с трупоизгаряне в катакомбните некрополи или цели отделни некрополи, при които единствен обред е трупоизгарянето. Най-големият от тях е проучен до с. Сухая Гомольша. В по-ранните проучвания тези гробове са свързвани със славяни, тюрки или угри. Авторът е склонен да поддържа славянската версия. Позовава се на значителното количество пенковски паметници на територията, заета от салтово-маяцката култура. Списъкът на част от тези паметници в долината на р. Оскол, съставен от А. Г. Николаенко, е даден в края на книгата като Приложение 2. Г. Е. Афанасиев отбелязва, че инфилтрация на славяни в салтовска среда е засвидетелствувана още в Димитровския некропол, където са открити няколко трупоизгаряния в пенковски гърнета. Културният пласт на някои селища също говори за съвместен живот на салтовски и пенковски групи. За съжаление това много важно твърдение не е подкрепено с примери. В заключение се казва, че метаетническата общност, носител на салтово-маяцката култура в района, е съставена от четири етнически групи. Обединяват ги основните характеристики, които формират тази археологическа култура, както и Хазарското политическо обединение. В заключителната част на своето изследване авторът се занимава с възможностите за идентифициране на тази метаетническа общност по данните на писмените източници.

Основните постижения в труда на Г. Е. Афанасиев са плод на внимателния и задълбочен анализ на източниците, както и на отчитането на всички постигнати преди него резултати. За успеха на книгата допринася в голяма степен приложената методика, която е синтез от постигнатото в археологията и историческата етнография. В изследването са допуснати и някои пропуски, на които тук ще обърнем внимание. На първо място е въпросът за хронологията на културата, който авторът очевидно смята решен. Според нас това е така само що се отнася до горната ѝ хронологическа граница. Долната граница се нуждае от уточняване. Особено значение в този смисъл има съотношението пенковска-салтовска култура. Ако приемем твърдението на автора за културни контакти и дори за съвместен живот на салтовци и пенковци, трябва да се съобразяваме с датата на гибелта на пенковската култура. Според едно широко разпространено в съветската литература схващане тази дата се определя в края на VII или в самото начало на VIII в. Приемем ли степния (български) вариант на културата за синхронен с гористо-степния, остава неясно по какъв начин той се разпространява на Долен Дунав по-рано, отколкото в степите на Дон.

Сравнителният анализ на признаците на гористо-степния и степния вариант на културата, направен от автора, убеждава все повече, че съществуват сериозни различия в културните характеристики на паметниците в двете зони. Те могат да се обяснят с различни етнически и културни традиции. Имаме ли тогава право да извеждаме произхода на цялата култура само от по-ранната аланска култура на Северен Кавказ. Или всъщност, както писа навремето И. И. Ляпушкин, под салтово-маяцката култура се крият две различни археологически култури.

По неизвестни съображения в изследването на Г. Е. Афанасиев не е включена керамиката, а тя се смята от повечето изследователи за етнодиференциращ признак. За нас не е ясно как се достига до унифициране на керамиката в цялата култура, ако при некрополите не се наблюдава никакво смесване между отделните етноси. Или това унифициране е само привидно, тъй като обикновено се изтъкват общите характеристики вместо спецификите на всеки отделен паметник.

У автора съществуват ред колебания за етническата атрибуция на ямните гробове от гористо-степната зона. За по-резултатното изследване, струва ни се, е необходимо да бъдат разгледани също ритуалните признаци на гробовете и непременно да бъдат сравнени с тези от степния и другите български варианти.

В заключение ще кажем, че книгата на Г. Е. Афанасиев е резултат от качествения скок на съветската археологическа наука в последните години. Изтъкнатите от нас пропуски не засягат същността на изследването, а са онези въпроси, на които българската археология очаква отговор.

СТЕФКА АНГЕЛОВА

Изложба „Гробницата Франсоа“ в Рим

По случай 150-годишнината от създаването на Етруско-Грегорианския музей (1837—1987) в крилото „Брачио ди Карло Маньо“ на Ватикана в Рим през пролетта на 1987 г. бе организирана изложба, посветена на етруската култура. Тя бе малка по обем и насочена към един-единствен паметник — известната гробница Франсоа. Този погребален комплекс, както е добре известно, заема важно място в рамките на некрополите от Вулчи и на паметниците от цяла елинистическа Етрусия. Едновременно с това той бележи един основен момент в историята на откритията през XIX в., от които се ражда самият Етруско-Грегориански музей и от които води корените си съвременната етрускология.

Превъзходна бе идеята да се направи в изложбата само една реконструкция на помещенията на гробницата със стенописи, като се използват нейни репродукции от миналия век. Стремежът бе по-скоро да се даде една цялостна представа за известния хипогей. С тази цел за пръв път повече от столетие след откриването на гробницата (1857) бяха изследвани едновременно нейната структура, украса, погребален инвентар, историческа принадлежност и културна среда.

Преразгледаната археологическа документация от миналия век и новите сондажи на място позволяват на етрусколозите, от една страна, да възстановят в подробности историята на откритието и да предложат нови факти за техниката на разкопаването и колекционизма от миналия век, а, от друга, да представят на публиката графично нови важни хипотези във връзка с възможността за съществуването на три диахронни фази на погребения в гробницата, която е принадлежала на семейство Сатиес.

Една обща представа за помещенията със стенописи на гробницата (II и III), за схемите и развитието на художествените композиции, за тясната им връзка с „архитектурната“ система е дадена чрез включване в експозицията на репродукциите на А. Руспи, които са единствените такива в естествена големина, направени преди снемането на фреските. Цялата необходима информация относно техниката на фреските и съвременните възможности за тяхната реставрация е предадена изчерпателно чрез излагане на някои оригинални фрагменти.

Внимателният преглед на надписите и използуваните в тях титли позволява, от една страна, по-сигурно разчитане на последователността на художествения цикъл, чието начало се определя върху съседната стена на помещение VII от комплекса, а, от друга — гробницата да се припише на Вел Сатиес, който е погребан в централното помещение (VII) и е главният герой в художествената украса на хипогея.

Изложбата изяснява още историческите събития, показани във фриза на Вибена, както и значението на тяхното споменаване в хипогея. Те са поставени в рамките на определен исторически период, който се характеризира със силни конфликти между етруските градове и Рим, а едновременно се тълкува като спомен за едно евентуално военно участие на самия Вел Сатиес в защитата на Вулчи.

На публиката бяха предложени оригинални фрагменти от фреските, принадлежащи на фриза от дясната страна на помещение II. Дадена е и възстановка на този фриз, в която е използван и един нов фрагмент, собственост на Археологическия музей във Флоренция. Представен е храм, в който се намира хероизираният покойник, а от двете му страни има по една група, в които са изобразени Вел Сатиес и малкият Арнза. Групата вляво е относително добре запазена и в нея ясно се различава Вел Сатиес, облечен като победител с червена мантия, украсена по краищата с растителни мотиви и голи човешки фигури в движение. Той е представен в момент на гадаене — наблюдава кълвача, носител на военни предсказания, държащ Арнза. От групата вдясно, от която за съжаление е запазена само една малка част, се вижда пак Вел Сатиес, който държи клонка от нар.

Темата за хероизацията на покойника, към чийто гроб-храм се отправя Вел Сатиес, за да получи предсказания, веднага се свързва с една по-широка елинистическа културна среда, към която спадат и съвременните, и тракийските паметници. Но без съмнение най-тясна връзка все пак трябва да се потърси с ареала на Велика Гърция. Точно същите иконографски схеми се срещат много често в рисуваната керамика от Апулия през втората половина на IV в. пр. н. е. върху съдове с големи размери — кратери с волути, амфори.

За значителен успех при организирането на изложбата трябва да се смята също така и „възвръщането“ на част от погребалния инвентар от гробницата, който е бил разпилян през миналия век и все още се намира в няколко отделни европейски колекции. Той съдържа редица висококачествени художествени предмети, които по стойност отговарят на изящната стенописна украса и монументалността на гробницата и представят рода на Сатие като един от най-могъщите в град Вулчи през класическата и елинистическата епоха. Макар и частично възстановен, този погребален инвентар с известна сигурност може да се отнесе към периода от края на IV—II в. пр. н. е. като за terminus post quem може да се посочи средата на V в. пр. н. е.

От погребалния инвентар особен интерес представлява една атическа чернофигурна амфора на „Sylens painter“, художник, чиито произведения, изглежда, са завладели етруския пазар и особено този на Вулчи. Поради особената си форма — амфора с остро дъно, съдът се смята за уникален сред произведенията на този стилистичен кръг. Сложна е и рисуваната украса на вазата. Направени са два отделни фриза, на които са представени гигантомахията, борбата на Тезей с бика и кентавромахията.

Към погребалния инвентар спадат и редица накити от добре познати типове, които са ни известни от други находки от Велика Гърция и от целия елинистически свят. Това са огърлици, обеци с висулки (птица, грозд, пирамидка, амфорка), пръстени, скарабеи, по-голямата част от които са тарантско производство. Както и в други етруски погребения от IV в. пр. н. е., сред накитите има и венец. Този от гробницата Франсоа, който сега е притежание на Лувъра в Париж, е особено интересен от гледна точка на техниката на изработка. Той е съставен от гъсто разположени стрелковидни листа, а в средата има една розетка. За получаването на полихромен ефект са използувани различни метали — розетката е златна, а листата са от позлатена мед. Листата са изработени от тънка метална пластинка и вероятно са били залепени върху лента от нетраен материал, която сега не е запазена.

В изложбата бяха представени също така и други материали, намерени в областта на гр. Вулчи. С това се цели, от една страна, да се даде представа за предметите, споменати в инвентарната книга от разкопките на гробницата Франсоа, които още не са открити, а, от друга, да се свърже гробничният комплекс с модата и културните традиции на града или, казано по-общо, да се дадат ясни примери за влиянието на Гърция и Велика Гърция върху този важен етруски град от стилистическа и тематична гледна точка.

Накитите от некропола в Кампоскала дават интересни данни за използуването на венеца и огърлицата, които са били разпространени както във Вулчи, така и в цяла Етрусия и са били носени и от мъжете, и от жените. Една женска глава от нефрит предлага нагледен пример за употребата на венец и обеци от типа, засвидетелстван в гробницата Франсоа. Чернофигурни етруски съдове с иконографска схема, която е еднаква с тази на фризовете от гробницата, сочат, че художниците — стенописци и керамици, са използували при работата си общи картони с модели. Изложеният атически чернофигурен кантарос подчертава тесните иконографски аналогии между атическия Нестор и изображението на същия персонаж в гробницата. Апулийската чернофигурна амфора от „Perrone painter“, по рамената на която минава фриз от растителен орнамент и женска глава, е пример за многобройните апулийски елементи, възприети от етруския художник, който е работил за семейство Сатиес. Интересно е и включването в изложбата на двете конски протомита от нефрит, намерени при входа на гробницата (от втората половина на IV в. пр. н. е.) от некропола в Кампоскала (Вулчи). Те неминуемо напомнят тракийски погребални контексти от IV в. пр. н. е. и както наискосът при гробницата Франсоа подсказват извършването на някои обновления в представите на етрусколозите още по времето, когато са правени стенописите.

След създаването на редица сборни изложби, организирани от т. нар. „Проект Етруски“ през изминалите години в много италиански градове, изложбата „Гробницата Франсоа“ успя да даде нови важни приноси за историята на етруската култура. Заедно с нейната подготовка се започна една търпелива работа по сглобяването на „disiecta membra“ на археологическото наследство на важния етруски град Вулчи. За музейните дейци изложбата е ценен пример за това, как може да бъде представен един паметник, пример, който би могъл да се има предвид и в България за някои известни археологически комплекси, чиято съдба ги сближава по някакъв начин с „гробницата Франсоа“.

МАРИЯ РЕХО

Международен симпозиум на тема „Ролята на Черно море в праисторията на Европа“

От 20 до 26 май 1988 г. в Толбухин се състоя международен симпозиум по проблемите на синхронизациите на неолитните и енеолитните култури в Средна и Югоизточна Европа. Конкретната тема на мероприятието бе „Ролята на Черно море в праисторията на Европа“. Симпозиумът се провеждаше по плана за международното сътрудничество на БАН, като негови организатори бяха АИМ — БАН, и Историческият музей в Толбухин.

В работата на симпозиума взеха участие 64 учени, от тях 39 от чужбина (Гърция, ГДР, Италия, Полша, Румъния, СССР, Унгария, ФРГ, Холандия, Чехословакия и Югославия) и 25 от България.

Докладите бяха посветени на неолита, енеолита, преходния период и ранната бронзова епоха в Югоизточна и Средна Европа. Те отразяваха съвременното състояние на изследванията, нерешените проблеми във връзка със синхронизациите на съответните култури, въпросите за абсолютното им датиране и отношението им към основната транспортна артерия в тази част на света — Дунавско-Черноморския път. Разгледани бяха също така и редица основни методологически и методически проблеми. Бяха докладвани резултатите от проучванията през последните години, така че симпозиумът всъщност бе форум за размяна на информация по най-новите открития в праисторията на Югоизточна и Средна Европа.

Постиженията на българската праистория бяха онагледени с постерни табла, показани в рамките на праисторическата изложба, организирана специално в чест на мероприятието от Историческия музей в Толбухин. Изложбата бе наситена с нови, показвани за първи път експонати от културите Хаманджия, Варна и Кослоджени в Южна Добруджа. Особено признание получиха богатите материали от всички фази на културата Варна, съхранявани във фондовете на музея.

Сред изнесените на симпозиума научни доклади и съобщения на първо място изпъкваше теоретическият доклад на В. М. Массон (Москва) върху проблемите на диалектиката на регресивното и прогресивното в историческия процес, където бяха съобщени редица нови постановки, отчитащи сложността на археологическите явления. Подчертана бе необходимостта от тяхната задълбочена научна интерпретация, за да се разкрият не само праволинейните възходящи тенденции на историческия процес, но и регресивните явления, тъй като без комплексното отчитане и на двете явления не може да се постигне реална историческа картина.

Първата група доклади бе посветена на общите природо-географски, екологически и хронологически проблеми на Западното Черноморие. А. Орачев (София) уточни и датира редица явления от новата геологическа история на Черно море, в частност — трансгресиите, регресиите и формирането на крайбрежните тераси. В. Н. Станко (Одеса) допълни тази картина с данни за екологическата обстановка в този район през мезолита.

Я. Бояджиев (София) и Б. Венингер (Тюбинген, ФРГ) изнесоха доклади, осветляващи съвременното състояние на изследванията, касаещи абсолютната хронология на културите от предходния период и ранната бронзова епоха. З. Калмар (Румъния) докладва разработения от нея метод за кодиране на археологически материали с оглед на компютърната им обработка.

С проблемите на развитието на

северопонтийските степи се занимаха в докладите си Д. Я. Телегин (Киев) и С. И. Круц (Киев). Последната представи своите обобщителни изследвания върху антропологическите типове на тамошното население, което представлява една солидна база за сравнение с тези от нашето Черноморско крайбрежие.

Голяма група доклади бе посветена на проблемите на ранния неолит в Югоизточна и Средна Европа. А. Бакъмска (Перник) докладва за монохромния неолитен пласт от Крайници (Кюстендилско). В. Николов, И. Панайотов, И. Гацов и Цв. Попова (София), М. Кулова, И. Кулов (Благоевград), И. Ангелова (Търговище) и Г. Лазарович (Клуж, Румъния) съобщиха за най-новите раннонеолитни открития в Силистренско, Софийско, Благоевградско и от Трансилвания. В дискусиите по тази проблематика бяха направени ценни синхронизационни уточнения от страна на Г. Лазарович, който отнася обекта „Помпена станция“ при М. Преславец, Силистренско, на фазата Криш III А, а Овчарово—гората, Търговищко, вижда синхронно на Криш III В и IV А. Към същия хронологически етап отнася т. нар. протолинеарна керамика в Източна Словакия С. Шишка (Нитра, ЧССР). Очевидно става дума за един синхронен момент на експанзия в рамките на ранния неолит (т. нар. втори етап на неолитизацията на Европа), който момент сега може да бъде относително точно датиран. Разпространението на неолита по нашето Черноморие (култура Цонево) се отнася към същото време.

В друга група доклади бяха разгледани някои проблеми на късния неолит.

Двата доклада на П. Хашоти (Констанца, Румъния) и Т. Димов (Толбухин) отразяваха съвременното състояние на изследванията на културата Хаманджия. Б. Брукнер (Нови Сад, Югославия) разгледа връзките на културата Винча с цивилизационните процеси по нашето Черноморие. И. Вайсов (София) — практиките на поставяне на идоли в погребенията, наблюдавани благодарение на комплексното проучване на некропола в Дуранкулак. П. Рацки (Будапеща) изнесе доклад за културата Тиса — едно явление, синхронно на културата Хаманджия.

В дискусията по тази група доклади бе изтъкнат фактът на формирането на един голям долнодунавски къснонеолитен комплекс, но също така и обстоятелството, че не са ни изобщо познати движещите сили и механизми, довели до неговото формиране, както не познаваме изобщо причините за смяната на големи културни блокове. Досегашните локални обяснения загубиха своя смисъл, след като бе установено, че културите се зараждат, развиват и отмират в блокове, обхващащи огромни територии.

Много доклади бяха посветени на проблемите на енеолита. Л. Перничева (София), А. Динкова (Сливен), В. Мацанова (Пазарджик), Е. Комша (Букурещ), Й. Асланис (Атина), Н. Тасич (Белград) и Д. Геник (Италия) докладваха многобройни нови материали, открития и сравнителни изследвания. От особен интерес беше обособяването на епохата на енеолита в гръцката праистория като необходимо звено в периодизацията, отразяващо определено обществено-икономическо и културно ниво. Към този период Й. Асланис отнася късната фаза на културата Димини в Тесалия и други явления. Б. Йованович (Белград) и П. Калчев (Ст. Загора) съобщиха за нови открития в областта на ранната металургия на Балканския полуостров, в т. ч. и за новооткрита мина.

Много нова информация съдържаха докладите, касаещи културите от предходния период.

М. Аврамова (София), А. Дузугли (Гърция), В. Гергов (Плевен), Б. Говедарица (Сараево) и др. съобщиха за редица нови находки и дори цели нови култури, запълващи празнината, която до неотдавна зееше за този период на Балканския полуостров. Към същата тема съществен принос бяха двата обобщителни доклада на Н. Калиц (Будапеща) и П. Георгиева (София), които показаха нови възможности за периодизация и синхронизация на културите от този хоризонт. Обърнато бе и внимание върху възможността степната инвазия на етапа Черна вода I да е единственото и решаващо проникване на степни елементи на Балканския полуостров до Железните врата, а всичко по-късно да е резултат от синхронно етнокултурно развитие на Балканите и Северопонтийските степи (което не изключва придвижвания на племена, но те трябва да бъдат доказани не само по един показател — могилите).

Последната голяма група доклади бе посветена на проблемите на ранната бронзова епоха. Поради възникналите напоследък разногласия между специалистите тези доклади бяха следени с особен интерес. В. Павукова (Нитра, ЧССР) разгледа съвременното състояние на проучванията върху синхронизационните възможности между културите Баден — Езеро — Троя и посочи редица неизяснени въпроси, свързани главно с диахронните стойности на различните находки.

М. Новотна и Б. Новотни (Братислава) разгледаха икономическата структура на този период, а Я. Махник (Краков) — разпространението на племената — носители на културата на звънцевидните чаши, в срещуположно на степните инвазии направление и границата между двете посоки. Ал. Хойзлер (Берлин, ГДР) представи едно надрегионално диахронно изследване на особеностите на трупополагането през енеолита и преходния период и показа, че в Европа се очертават големи териториални общности с единен погребален обред. А. Салкин (Каварна) направи интересно съобщение за археологическите данни за ранното корабоплаване по Черно море, което той отнася към края на бронзовата епоха.

Интерес предизвикаха и докладите на Ал. Аспес и Л. Фазани (Верона, Италия) върху проучванията на наколните селища в Северна Италия. Те разгледаха методиката на изследване и интерпретациите на това широко разпространено и по нашето Черноморие явление.

В заключителната дискусия на симпозиума бе обърнато внимание върху плодотворността на дискусиите и размяната на мнения. Очевидно симпозиуми от този род — срещи на тесен кръг специалисти с конкретна проблематика, са най-ефективната форма на международно сътрудничество, която в близко бъдеще вероятно ще измести многолюдните конгреси.

Х. ТОДОРОВА

Защитени дисертации

Владимир Маринов Пенчев, „Типологическа и хронологическа класификация на българските средновековни монетосечения“ (кандидатска дисертация). Рецензенти: ст. н. с. I ст. д-р Йорданка Юрукова, проф. д-р Петър Петров.

Кандидатската дисертация включва 405 с. и е съставена от увод, шест глави, каталог на 7 проучени колективни находки и 90 таблици с илюстрации на монети.

Резултатите, постигнати в проучванията на българската нумизматика през изтеклите шест десетилетия след издаване труда на Никола Мушмов „Монетите и печатите на българските царе“ (София, 1924 г.), налагат изграждането на една нова типологическа и хронологическа класификация на българските средновековни монетосечения. Успешен опит за изпълнение на тази задача представлява дисертацията на Владимир Пенчев. Целта е да се направи цялостна класификация на всички известни понастоящем български средновековни монети, базираща се на стриктното им разграничаване по монетни видове, типове, както и по варианти към отделните типове. Типологическият принцип при съставянето на тази класификация е съчетан с хронологическия, т. е. отделните монетни видове, типове и варианти са подредени в хронологическа последователност. Авторът дава възможно най-пълната характеристика на отделните монетни типове както по отношение на надписите и изображенията, така и на техните метрологически белези.

Чрез предварително проучване и публикации на едни от най-големите и важни съкровища, като тези от с. Дъбене (Карловско), с. Тишевица (Врачанско), с. Троица (Преславско), с. Айдемир (Силистренско), Дунавци (Видинско), от Русе и Видин, Вл. Пенчев разработва серия от проблеми, свързани със средновековното българско монетосечене. Резултатите от тези изследвания са въведени в отделните раздели на дисертационния труд.

Авторът е трябвало да се справи с редица погрешни определения, да анализира много нови факти, преди да представи своите констатации. Едни от най-характерните в това отношение случаи са монетните издания на Иван Асен II. Сребърните монети, които Н. Мушмов свързва с него, се оказват имитационни издания от XIV в., а вторият тип медни монети, обнародван от Т. Герасимов, бе отнесен към управлението на Йоан III Дука Ватацес. По този начин монетосеченето на Иван Асен II е представено сега само чрез два типа — златни и медни скифати. Свързани по иконография и стил със Солунската монетарница, те, както изглежда, са били отсечени и предназначени за новоприсъединените след 1230 г. към България територии.

В разработването на сребърното монетосечене на Георги I Тертер авторът умело съпоставя нумизматичните данни с всички достъпни писмени извори. Характеристиката на драматичната политическа обстановка му позволява да постави отсичането на редките сребърни монети, възпроизвеждащи типа на популярните венециански матапани, в сравнително точни хронологически граници — ок. 1284—1285 г. Основното в случая е установяването на една промяна в характера на средновековното българско монетно производство — въвеждането на първия сребърен номинал.

Прецизното проучване и систематизация на многобройни сребърни монети на Тодор Светослав — от съкровището в Дъбене и от нумизматичните фондове в страната, показват интензивността и продължителността на това еднотипно монетосечене. Въз основа на различия в стила, в качеството на разработката и в метрологичните данни в него се разграничават три хронологически групи. Те отразяват постепенното снижаване на тегловния стандарт.

Съставът на съкровището от с. Тишевица, укрито ок. 1325 — 1330 г., показва, че представената в него компактна група от четири типа отлично запазени сребърни монети с името на цар Михаил Асен, приписвани в продължение на десетилетия от всички авторитетни наши и чужди нумизмати на едноименния син на Иван Асен II, е отсечена всъщност по времето на Михаил Шишман. Тази интерпретация е в хармония с тегловните стандарти на монетите и преди всичко с характера на средновековното българско монетосечене. В него масовото производство на сребърни монети се проявява едва в началото на XIV в.

Друг важен проблем, разработен в дисертационния труд, е този за имитационните монетосечения. Изследването на богат нумизматичен материал довежда до изразяването на интересни и важни наблюдения върху функциите, типовете и разпространението на сребърните и медните имитационни монетосечения. Организирани в големите градски центрове Силистра, Червен, те са задоволявали конкретните нужди на циркулационния поток. Разглеждането на имитационните серии като изява на средновековното българско монетосечене през XIV в. е важен принос в очертаването на неговите специфични особености и функции.

Трудът на Вл. Пенчев надхвърля границите на една кандидатска дисертация, защото той изважда средновековното българско монетосечене от тесните „домашни“ рамки и очертава мястото му като самостоятелен, равностоен дял на средновековната нумизматика. Вл. Пенчев пръв поставя в нова светлина мястото и произхода на златните монети на Иван Асен II, достига до исторически изводи чрез правилната, задълбочена интерпретация на нумизматичния материал и разработва особено важния въпрос за бройния и тегловен стандарт, като доказва, че в средновековното българско монетосечене е имало само един номинал по отношение на среброто. Дава точна класификация на извъредно трудното медно монетосечене от XIV в. Разрешава въпроса с имитативното монетосечене. Доказва наличието на няколко монетарници в средновековна България.

С поставените и успешно разрешени задачи, с обема на изследвания материал и с приложената методология кандидатската дисертация на Вл. Пенчев е едно от върховите постижения на българската нумизматична наука.

ЗДР. ХРИСТОВА

Книгопис

Общи съчинения

Ангелов, Димитър, Стефан Кашев и Борис Чолпанов. Българска военна история от античността до втората четвърт на XX в. С., БАН, 1983. 340 с. с ил., 74 к.

Рец.: Miroslav Plaček. — Archaeologia Historica (Brno), 12, 1987, p. 437.

Бербенлиев, Пейо. Архитектурното наследство по българските земи. [Изследване]. Науч. ред. Никола Мушанов. С., Септември, 1987. 320 с. с ил.

От античността до съвременната епоха.

Гашек, Владимир и Зденек Мержински. Применение геофизических методов в археологических исследованиях в Моравии. — Интердисц. изсл., XIV a, 1986, 207—225.

Ике-Швалбе, Лидия. Грънчарството в Хота Нагпур (Индия). — Интердисц. изсл., XIV a, 1986, 227—236.

Превод от сп. Das Altertum, 1982, № 1, 40—48.

Ковачева, Мери и Илия Катевски. Интердисциплинарните изследвания в светлината на Първата южноевропейска конференция по археометрия. — Интердисц. изсл., XIV a, 1986, 281—286.

Състояла се в Делфи (Гърция) от 9—11 ноември 1984 г.

Ковачева, Мери, Христо Георгиев, Александър Ануфриев и Веселина Калчева. Преглед на археомагнитните резултати от обекти в Търговищки окръг. Подобрения в методиката и обработката на експерименталните данни. — Интердисц. изсл., XIV a, 1986, 117—129.

Лихачова, Вера. Изкуството на Византия 4—15 в. С., Бълг. художник, 1987. 239 с. с ил. (Епохи. Майстори. Шедьоври).

Късна античност и средновековие.

Нинов, Лазар. Цели и основни задачи при изучаване на животинските кости от археологическите обекти. — Интердисц. изсл., XIV a, 1986, 259—266.

Петков, Августин и Михаил Георгиев. XI конгрес на Европейската геофизична асоциация. — Интердисц. изсл., XIV a, 1986, 293— 295.

Петков, Августин и Михаил Георгиев. Състояние на археоложката геофизика, отразено на XXV международен симпозиум по археометрия. — Интердисц. изсл., XIV a, 1986, 286—293.

Станчева, Магдалина. За някои древни градоустройствени традиции на София. — Техн. мисъл, 1987, № 5, 99—108.

Тодорова, Хенриета. Компютризация на археологията. — Интердисц. изсл., XIV a, 1986, 7—10.

Юхас, Петер. Рефлексният лък. — Изв. Нац. военноистор. музей, 5, 1983, 172—189.

По археологически данни от праисторическата до средновековната епоха.

Lexikon früher Kulturen. T. 1—2. Hrsg. Joachim Herrmann. Leipzig, Bibliogr. Inst., 1987. 536 p. ill. + 448 p. ill., 124 Taf.

Сведения за находки и обекти от българските земи от праисторическата и античната епоха на много места в двата тома.

Праистория

Ангелова, Илка. Енеолитна селищна могила Търговище. — Интердисц. изсл., XIV a, 1986, 33—43.

Ангелова, Илка. Праисторически некропол при гр. Търговище. — Интердисц. изсл., XIV a, 1986, 49—66.

От енеолита.

Ангелова, Илка, Петър Вълев и Евлоги Георгиев. Стереофотодокументация на неолитното селище Подгорица. — Интердисц. изсл., XIV a, 1986, 99—116.

Вълев, Петър. Интердисциплинарни изследвания на праисторически обекти в Търговищки окръг. — Интердисц. изсл., XIV a, 1986, 11—24.

Каменаров, Атанас. Геодезически проучвания на селищна могила Търговище. — Интердисц. изсл. XIV a, 1986, 25—32.

Колева, Веселина. Данни за календар в култовата сцена от Овчарово. — Интердисц. изсл., XIV a, 1986, 131—152.

Нобис, Гюнтер. Остеологически материали от селищната могила Търговище (предварително съобщение). — Интердисц. изсл., XIV a, 1986, 45—48.

Панайотов, Иван и Илка Ангелова. Некропол от късната бронзова епоха в село Васил Левски, Търговищки окръг. — Интердисц. изсл., XIV a, 1986, 87—98.

Чолаков, Славчо и Петър Боев. Антропологично и палеопатологично проучване на енеолитен некропол в град Търговище. — Интердисц. изсл., XIV a, 1986, 67—86.

Arribas, A. Paralelismo entre los origines de la metalurgia en los Balcanes y en Iberia. — In: Actes du IIIe Symp. internat. de thracologie, Palma de Mallorca 1981. Roma, 1982, 127—135.

Bouzek, Jan. Der Vardar- und Moravia Bereich in seinem Verhältnis zu Griechenland zwischen 1200 und 900 v. u. Z. — In: Griechenland, Ägäis und die Levante während der „Dark Ages". Symposion Zwettl 1980. Wien, 1983, 271—283 (= Sitzungsberichte ÖAW. Philos.-histor. Klasse, 418).

Аналогии в керамика и метални предмети от българските земи.

Breunig, Peter. 14 C-Chronologie des vorderasiatischen, südost- und mitteleuropäischen Neolithikums. Köln—Wien, Böhlau, 1987. 315 p., 50 Abb. u. Tab. (Fundamenta, Reihe A, Bd. 13).

Прави хронология по C-14 и на неолита в българските земи.

Delev, P. Les monuments mégalithiques en Bulgarie. — In. Actes du IIe Symp. internat. de thracologie, Rome 1979. Milan, 1980, 76—82.

Датира ги в ранножелязната епоха.

Georgiev, Georgi Iliev. Das Anfangsstadium der Früheisenzeit (12.—9. Jh. v. u. Z.) in Südost- und Nordostbulgarien. — In: Griechenland, Ägäis und die Levante während der „Dark Ages". Symposion Zwettl 1980. Wien, 1983, 259—270. (Sitzungsberichte ÖAW, Philos., histor. Klasse, 418).

Georgiev, V. I. Thraces, Pelasges, Achéens, Ioniens, Eoliens et Doriens. — In: Actes du IIe Symp. internat. de thracologie, Rome 1979. Milan, 1980, 56—68.

Greenfield, H. J. Paleoeconomy of the Central Balkans. A Zooarchaeological Perspective on the Late Neolithic and Bronze Age. (Dissertation). — In: Dissertation Abstracts International. Section A. The Humanities and Social Sciences USA, 46, 1986, No 1, p. 3389.

Резюме на англ. език на дисертация, защитена в Градски университет на Ню Йорк през 1985 г.

Ivanova, S. Le paléolithique supérieur de Tchoutchoura dans les Monts Rhodopes (Bulgarie). — Anthropologie (Paris), 91, 1987, No 1, 241—254.

Kaiser, T. et *B. Voytek.* Sedentism and Economic Change in the Balkan Neolithic. — Journal of Anthropol. Archaeology USA, 2, 1983, No 4, 323—353.

Дейността по използуване на суровините за производство на каменни оръдия и керамика през неолита и в българските земи.

Kozlowski, J. K. The Gravettian in Central and Eastern Europe. — In: Advances in world archaeology. Vol. 5. Orlando etc., 1986, 131—200.

Разглежда и българските земи през палеолита.

Kunchev, K. Rocks Used for the Production of Neolithic Adzez in Bulgaria. — In: The Neolithic of Europe. Vol. 1: World Archaeol. Congress, Southampon — London, Sept. 1986. London, Allen and Unwin, 1986. 9 p., 3 tabl., 1 fig.

Nicolov, V. Beiträge zu den Beziehungen zwischen Vorderasien und Südosteuropa aufgrund der früh-neolithischen bemalten Keramik aus dem Zentralbalkan. — Acta praehistor. et archaeol., 19, 1987, 7—18.

Petrescu-Dămbovitą, M. La métallurgie chez les Thraces et l'espace carpato-ponto-danubien. — In: Actes du IIe Symp. internat. de thracologie, Rome 1979. Milan, 1980, 29—42.

Petrescu-Dămbovitą, M. Peuples et civilisations dans l'espace carpato-ponto-danubien á l'âge des métaux. —

In: Actes du IIIe Symp. internat. de thracologie, Palma de Mallorca 1981. Roma, 1982, 197—221.

И през бронзовата епоха.

Poulianos, N. A. Lower Palaeolithic of Eastern Mediterranean and Balkans. — In: The Pleistocene Perspective. Vol. 1: World Archaeol. Congress, Southampton—London, Sept. 1986. London, Allen and Unwin, 1986. 1 p.

Sakelariou, M. B. Les Thraces par rapport aux Pélasges et à certains ethnè grecs. — In: Actes du IIe Symp. internat. de thracologie, Rome 1979. Milan, 1980, 69—75.

По лингвистични и топонимни данни.

Venedikov, Ivan. The Vulchitrun Treasure. [Изследване]. Transl. [от бълг. на англ. ез.] Nedyalka Chakalova. S., Svyat, 1988. 104 p. ill., 20 ill.

Voytek, B. A. The Exploitation of Lithic Resources in Neolithic Southeast Europe. (Dissertation). — In: Dissertation Abstracts International. Section. A. The Humanities and Social Sciences USA, 46, 1986, No 9, p. 2731.

Резюме на дисертация, защитена в Унив. на Калифорния, Беркли, САЩ през 1985 г.

АНТИЧНОСТ

Вълев, Петър. Алгоритъм на слънчевия часовник от Дуросторум. — Интердисц. изсл., XIV a, 1986, 153—171.

Гочева, Златозара. Завещано от траките. С., Отечество, 1987. 112 с. с ил., к., 8 л. ил., цв. ил.

Димитрова-Милчева, Александра. Златен пръстен с изображение на Othryades от Августа Траяна. — Нумизматика, 1987, № 4, 25—27.

Иванов, Теофил. Тракийските земи през IV—VI век в картата „Източен Илирик“ на Николас Сансон. — Военноистор. сб., 1987, № 5, 43—62.

Карабашев, Недялко. Символиката на тризъбеца и представите за структурата на древния свят. — Пробл. културата, 1987, № 6, 87—106.

По археологически данни.

Китов, Георги. Новопостъпила апликация за конска амуниция от Луковитското съкровище. — Изкуство, 1987, № 8, 27—31.

Кошеленко, Генадий. Родината на партите. С., Бълг. художник, 1987. 136 с. с ил., 75 л. ил.

Митова-Джонова, Димитрина. Раннохристиянската базилика при с. Овчарово, Търговищки окръг, в нова светлина. — В: Проучвания и консервация на паметн. на културата в България. 2. С., 1983, 42—50.

Огненова-Маринова, Люба, Виолета Божилова и *Георги Александров.* Разкопки при светилището на Диана и Аполон (1968—1978). — В: Монтана. 1. С., 1987, 14—19, 20 с. л. ил.

Попова-Мороз, Ваня. 24 древни мозайки от България. С., Бълг. художник, 1987. 48 с., 12 цв. ил.

Попова, Цветана. Палеоэтноботанические находки в некрополе у с. Ветрен, Силистренского округа. — Интердисц. изсл., XIV a, 1986, 237—258.

Русева, Малвина. Проблеми на тракийската гробнична архитектура в българските земи през V—III в. пр. н. е. — В: Опазване на паметн. на културата в България. С., 1984, 11—22. (Год. НИПК, 3).

Соловьянов, Н. И. О культах римской армии в Нижней Мезии и Фракии в I—III вв. н. э. — В: Проблемы идеологии и культуры в раннеклассовых формациях. М., 1986, 45—62.

Станчева, Магдалина. За методиката на изследване на къснотракийската култура по археологически извори. — В: Seminarium Thracicum. 1. S., 1985, 12—18.

Теоклиева, Евтелпа. Водоснабдительная система города Несебра в V—VI веке. — In: Bulgaria Pontica Medii Aevi. 2: IIe symp. internat., Nessèbre 1982. S., 1988, 585—592, 2, p. ill.

Топтанов, Димитър. Проучване на скален некропол при село Камен бряг, Толбухински окръг. Откриване на гробници по растителни белези. — Интердисц. изсл., XIV a, 1986, 199—206.

Датирани в III—V в.

Чимбулева, Жана. Ранневизантийские термы в Несебре. — In: Bulgaria Pontica Medii Aevi. 2: IIe symp. internat., Nessèbre 1982. S., 1988, 577—584, 2 p. ill.

Bianchi, Luca. Le stele funerarie della Dacia. Un espressione di arte romana periferica. Roma, Bretschneider, 1985. VIII, 315 p. (= Archeologica, 45).

Намира аналогии в погребални стели от Долна Мизия — Нове, Ескус, Рациария, Сердика и др.

Blazquez, J. M. Arte tracio u arte ibérico. — In: Actes du IIIe Symp. internat. de thracologie, Palma de Mallorca 1981. Roma, 1982, 85—94.

Danow, Christo. Trakowie. Warszawa, PWN, 1987. 300 p.

Рец.: Неделчо П. Неделчев. — ИПр, 1988, № 4, 99—103.

Dremsizova-Nelčinova, Cvetana. Steinteppiche aus dem Altertum in der VR Bulgarien. — Das Altertum, 1988, No 3, 157—159.

Антични мозайки от Ивайловград и Улпия Ескус.

Dworakowska, Angelina. Quarries in Roman provinces. Wroclaw etc., Ossolineum, 1983. 205 p. (Bibliotheca antiqua, 16).

Разглежда и кариерите в Мизия и Тракия.

Gorbanov, Peter et *Dimiter Nikolov.* Monumentale Steinskulpturen auf einem Tumulus beim Dorfe Arnautito, Bez. Stara Zagora. Interpretationsversuch einer Ahnenverehrungsitte in der römischen Provinz Thrakien. — Wissenschaftl. Zeitschrift d. Humboldt-Universität zu Berlin. Gesellschafts- und Sprachwiss. Reihe, 31, 1982, 201—203.

Kabakčieva, Gergana. Ostroemische Rotfirniskeramik und ihre hellenistischen Traditionen (nach Materialien aus Bulgarien). — In: Rei Cretariae romanae fautorum. Acta 25/26. Agro Ravracense, 1987, 481—495.

Novae — Sektor Zachodni 1983. Sprawozdanie tymczasowe z wykopalisk Ekspedycji Archeologicznej Uniw. Warszawskiego. Opracowali: P. Dyczek, T. Sarnowski, W. Schubert, J. Ziomecki, oraz autorzy aneksow: Ryszard Massalski i Jerzy Kolendo. Red. Ludwika Press. — Archeologia (Warszawa), 1985, No 36, 89—118.

Oppermann, Manfred. Bildnisaspekte bei Denkmälern des Thrakischen Reiters. — Wissenschaftl. Zeitschrift d. Humboldt-Universität zu Berlin. Gesellschafts- und Sprachwiss. Reihe, 31, 1982, 253—254.

Perommer, Michael. Studien zu alexandrinischer und grossgriechischer Toreutik frühhellenistischer Zeit. Berlin, Mann, 1987. XV, 312 p. + 62 Taf. (Archäol. Forschungen, 16).

Торевтиката в ранноелинистическата епоха и в българските земи.

Pippidi, Dionys. Les fouilles dans les colonies grecques de la Mer Noire. Etat présent et perspectives d'avenir. — In: 150 Jahre Deutsches Archäologisches Institut 1829—1979. Mainz, 1981, 193—202.

Sarnowski, Tadeusz. Les effigies impériales dans les forteresses militaires romaines. A propos d'une découverte recente de Novae. — Wissenschaftl. Zeitschrift d. Humboldt-Universität zu Berlin. Gesellschafts- und Sprachwiss. Reihe, 31, 1982, 273—275.

Мраморна глава на Каракала и фрагменти от бронзова статуя.

Sarnowski, Tadeusz. Zur Geschichte der moesischen Provincialflotte im 1. Jh. n. Chr. — In: Ratiariensia. 3—4: Atti del Convegno internaz. sul Limes danubiano, Vidin 1985. Bologna, 1987, 261—266.

Stančeva, Magdalina. Die Nekropole von Serdica. — Das Altertum, 1988, No 3, 188—189.

Stančeva, Magdalina. Serdica au Ier—IVe s. de n. ère à la lumière des dernières recherches archéologiques. — In: Recherches sur la culture en Mésie et en Thrace (Bulgarie) Ie—IVe siècle. S., 1987, 61—74. (ИАИ, 37).

Vademecum historyka starozytnej Grecji i Rzymu. T. 2: Oprac. Jerny Kolendo etc. Warszawa, PWN, 1986. 430 p.

Публикувани са вотивни плочи и от България (Златна Панега, Ласкарево, Илинденци, Глава Панега, надгробна плоча от Одесос).

Velkov, Velizar. Die Donaulimes in Bulgarien und das Vordringen der Slawen. — In: Die Völker Südosteuropas in 6. bis 8. Jahrhundert. Berlin, 1987, 141—169. (Südosteuropa Jahrbuch, 17).

Velkov, Velizar. Zur Entstehung des städtischen Lebens in Thrakien. Die thrakische Stadt Kabyle. — In: 150 Jahre Deutsches Archäologisches Institut 1829—1979. Mainz, 1981, 188—192.

Zazoff, Peter et *L. Schneider.* Thrakien im Frühhellenismus. Eigenständigkeit und Abhängigkeit einer antiker Kultur im Spiegel ihrer Kunst. — Antike Welt, 1986, No 4, 3—21.

Архитектура, стенопис и скулптура на гробниците в Свещари и Казанлък, тракийска торевтика.

Средновековие

Ангелов, Д. и *Г. Литаврин.* Славяне и Византия. — В: Изучение культур славянских народов. М., 1987, 36—42.

Апостолов, Шанко. Средновековно оръжие и снаряжение в Парка — музей на бойната дружба 1444 г. във Варна. — Изв. Нац. военноистор. музей, 5, 1983, 100—109.

Аспарухов, Милко. Средновековни графити от Северозападна България. С., 1984.

Рец.: Олег В. Панфилов. — Интердисц. изсл., XIV а, 1986, 279—280.

Бабик, Бошко. Материјалната култура на македонските словени во светлината на археолошките истражувања во Прилеп. Прилог за историјата на културата на македонскиот народ. Прилеп, 1986. 364 с. с ил., цв. ил. (Посебни изданьа. Инст. за истражување на старослов. култура — Прилеп. 1).

Материали и от епохата на средновековната българска държава.

Боев, Петър, Лучия Кавгазова и *Дора Пиперкова.* Антропологични данни от раннобългарски некропол край гр. Девня. — Интердисц. изсл., XIV а, 1986, 193—198.

Грозданов, Цветан. За графичките претстави на Климент Охридски во XVIII век и неговиот култ во Бер (Верна). — В: Зборник посветен на Бошко Бабик. 1924—1984. Прилеп, 1986, 71—74. (=Посебна изданьа. Инст. за истражување на старослов. култура — Прилеп. 3).

Димитров, Д. Прабългарите по Северното и Западното Черноморие. Към въпроса за тяхното присъствие и история в днешните руски земи и ролята им при образуването на българската държава. Варна, Г. Бакалов, 1987. 303 с. с ил. 32 с. л. ил.

Рец.: Райко Сефтерски. Нов значителен принос в развитието на прабългаристиката. — Пробл. културата, 1987, № 6, 111—116.

Дончева-Петкова, Людмила. Селище от времето на Първото българско царство при с. Одърци, Толбухински окръг. — В: Зборник, посветен на Бошко Бабик 1924—1984. Прилеп, 1986, 165—168. (=Посебна издања. Инст. за истраживање на старослов. култура — Прилеп. 3).

Дочева, Валентина. Реконструкция на жилища от средновековното селище при с. Хума, Разградски окръг. — Интердисц. изсл., XIV а, 1986, 173—192.

Жаворонков, Петр. Прибрежные малоазийские города Никейской империи и их архитектурные памятники. — In: Bulgaria Pontica Medii Aevi. 2: IIe symp. internat. Nessèbre 1982. S., 1988, 523—534.

Кораћ, Војислав. Две градительске фазе цркви св. Николе у Прилепу. — В: Зборник, посветен на Бошко Бабик. 1924—1984. Прилеп, 1986, 123—126. (=Посебна изданьа. Инст. за истражување на старослов. култура — Прилеп. 3).

Културата на средновековния Търнов. Науч. сесия, посв. на 800 год. от възстановяване на бълг. държава. В. Търново 1985. Ред. Ат. Попов и В. Велков. С., 1985. 216 с.

Рец.: Josef Unger. — Archaeologia Historica (Brno), 12, 1987, 438—439.

Мандик, Милоје. Прилог кон проучваньето на некрополите од средниот век и раниот турски период во Македонија. — В: Зборник, посветен на Бошко Бабик. 1924—1984. Прилеп, 1986, 147—150. (=Посебна изданьа. Инст. за истражување на старослов. култура — Прилеп. 3).

Марди-Бабикова, Велда. Стенописите и иконостасът в църквата „Св. Богородица“ на остров „Болшевик“. — В: Проучвания и консервация на паметн. на културата в България. 2. С., 1983, 95—103.

От края на XVI — началото на XVII в.

Овчаров, Димитър. Континуитет и приемственост в българската ранносредновековна култура. — In: Seminarium Thracicum. 1. S., 1985, 19—27.

Попов, Геннадий. Византийские фрески второй половины XIV в. в Керчи (Крым). — In: Bulgaria Pontica Medii Aevi. 2: IIe symp. internat. Nessèbre 1982. S., 1988, 547—569.

Прашков, Любен. Стенописите в параклиса „Св. Иван Рилски“ от 1757 г. в Хилендарския манастир. — Кирило-Методиевски студии, кн. 3, 1986, 180—190, 19 л. ил.

Солева, Галина. Бойната техника, използувана от българската войска през Средновековието. — Изв. Нац. военноистор. музей, 4, 1980, 19—26.

Солева, Галина. Въоръжението на българите през ранното средновековие VII—XI век. — Изв. Нац. военноистор. музей, 5, 1983, 89—99.

Станилов, Станислав. „Второ основно преработено и допълнено...“ — Векове, 1987, № 5, 53—60.

Критични бележки върху книгата на Н. Хайтов „Гробът на Васил Левски“, Пловдив, изд. Хр. Г. Данов, 1987 (второ изд. на книгата от същия автор „Последните мигове от живота и гробът на Васил Левски“) относно археологическите разкопки на църквата „Св. Петка Самарджийска“ в София през 1956 г.

Стойнев, Анани. Светогледът на прабългарите. С., БАН, 1985. 170 с.

Рец.: Живко Аладжов. — Бълг. етнография, 1987, № 3, 64—65.

Талеска, Емилија. Прилог на проучванье на средновековни беледзици од стакловина на територијата на СР Србија, СР Македонија и НР Бугарија. — В: Зборник посветен на Бошко Бабик. 1924—1984. Прилеп, 1986, 215—221. (=Посебна издања. Инст. за истражување на старослав. култура — Прилеп. 3).

Хараланов, Божко. Укрепителните съоръжения на старобългарските столици Плиска и Велики Преслав. — Изв. Нац. военноистор. музей, 4, 1980, 27—40.

Чаусидис, Никос. Средновековни наоди од Просек. — Год. зборник Филоз. фак. Унив. Скопије, 14, 1987, 161—170.

Накити, метални принадлежности за облекло, оръжия и сечива. Намира аналогии в материали от средновековни некрополи и селища в днешните български земи.

Beševliev, Bojan. Die italienische und osmanische Seekartographie der Westküste des Schwarzen Meeres bis 18 Jr. — In: Bulgaria Pontica Medii Aevi. 2: IIe symp. internat. Nessèbre 1982. S., 1988, 666—689, 6 k.

Božkov, Atanas. Bulgarian icons. [Моногр.]. Transl. [от бълг. на англ. ез.] Marguerite Alexieva. S., Boulg. houdožnik, 1987. 204 с. с цв. ил.

Dimitrov, Božidar. La città medievale di Sozopol (VII—XVII secoli). — In: Bulgaria Pontica Medii Aevi. 2: IIe symp. internat. Nessèbre 1982. S., 1988, 497—522.

Iossifova, Maria. Sur certains aspects de la fortification de Kaliakra au Bas Moyen Age. — In: Bulgaria Pontica Medii Aevi. 2: IIe symp. internat. Nessèbre 1982. S., 1988, 655—665, 3 p. ill.

Jordanov, Jordan. Caractéristique de la population de la nécropole médiévale près du village Durankulak, département de Tolbuhin (IXe—Xe s. de n. è.) selon les donnèes anthropologiques. — In: Dobrudža. Etudes ethno-cilturelles. S., 1987, 220—238.

Moutsopoulos, N. C. Résultats des fouilles à la basilique de Saint-Achilée à Prespa. — Monumentet, 2, 1987, 84—93.

Ognenova, Liubka. La datation des édifices médiévales à Nessèbre d'après les données des fouilles. — In: Bulgaria Pontica Medii Aevi. 2: IIe symp. internat. Nessèbre 1982. S., 1988, 570—576.

Ovčarov, Nikolaj. Die Menschengestalt in der bulgarischen mittelalterlichen Malerei (Ende des 9. bis Anfang des 10. Jahrhunderts). — Zft. für Archaeologie des Mittelalters, 13, 1985, 39—51.

Ovčarov, Nikolaj et *Dimităr.* Les sujets chrétiens dans les dessins graphites en Bulgarie. — Miscellanea Balcanica (Wien), 5, 1987, 321—332.

Săsselov, Dimiter. Architektonische Angehärigkeit des Kirchen von dem X—XIV Jh. in Nessebar. — In: Bulgaria Pontica Medii Aevi. 2: IIe symp. internat. Nessèbre 1982. S., 1988, 599—620, 13 p. ill.

Stančeva, Magdalina. Quelques considérations sur la décoration des façades des églises de Nessebar. — In: Bulgaria Pontica Medii Aevi. 2: IIe symp. internat. Nessèbre 1982. S., 1988, 593—598, 3 p. ill.

Tăpkova-Zaimova, Vasilka. Le voyage de Justinien II en 705. — In: Bulgaria Pontica Medii Aevi. 2: IIe

symp. internat. Nessèbre 1982. S., 1988, 468—481, 1 k.

Археологически следи от прабългарите в Северен Кавказ.

Zneku, Koço. Glavinica dhe problemi i lokalizimit të saj. — Monumentet, 2, 1987, 95—102.

Относно локализирането на Главиница.

Нумизматика

Боричева, Д. Национална конференция „Добруджа — монетосечене и монетна циркулация“. — Нумизматика, 1987, № 4, 45—46.

Състояла се на 5 юни в Силистра.

Бъчваров, Иван. Средновековни български монети и печати с изображение на конник. — В: Нумизматична информация, 11, 1986, 17—19.

Данов, Христо М. Старите гърци и Черно море. — В: Нумизматична информация, 11, 1986, 31—35.

По нумизматични данни.

Дерменджиев, Христо П. Наградните значки и кокардата на Вътрешната македонска революционна организация (1923—1924). — В: Нумизматична информация, 11, 1986, 21—22, 27—29.

Димитров, Димитър Й. Новооткрити тракийски подражания на бронзови автономни македонски монети в Югозападна България. — В: Нумизматична информация, 11, 1986, 15—17.

Йорданов, Иван Й. Страници от историята. Печатите в средновековна България. С., Нар. младеж, 1987. 208 с. с ил.

Карайотов, Иван. Сребърното и златното монетосечене на Месамбрия през елинистическата епоха. — В: Нумизматична информация, 11, 1986, 6—14.

Ковачева, Т. Колективни монетни находки от периода на османското владичество в Плевенско. — Изв. музеите Северозап. България, 11, 1986, 43—67.

Рец.: Митко Лачев. По повод на една публикация. — Векове, 1987, № 5, 85—88.

Лазаров, Камен Янков. Библиографска справка 1979 година [за новоизлязла нумизматична литература]. — В: Нумизматична информация, 11, 1986, 23—26.

Найденов, Чавдар. За служебните знаци върху българските монети. — В: Нумизматична информация, 11, 1986, 19—20.

Плакидов, Боян. В чест на Кирил и Методий. — В: Нумизматична информация, 11, 1986, с. 35.

Медал, отсечен през 1885 г. във Варшава.

Стоянов, Стоян. Българските никелови монети от 1906 г. Из архивите на Нар. събрание. — Филат. преглед, 1987, № 12, 25—26.

Стоянова, Христина. Държавни отличия с образа и името на Георги Димитров. — Изв. Нац. военноистор. музей, 5, 1983, 132—143.

Baltov, Joan et *Josef Kounovsky.* Třináct stoleti Bulharska na mincich. — Numism. listy, 1988, No 3, 66—74.

Barnea, Ion. Sceaux byzantins de Dobroudja. — In: Studies in byzantine sigillography. Washington, 1987, 77—88.

От Пакуил луи Соаре и др.

Breckenridge, James. The numismatic consequences of the exile of Justinisn II to the Black Sea. — In: Bulgaria Pontica Medii Aevi. 2: IIe symp. internat. Nessèbre 1982. S., 1988, 482—496.

Catalogue of the Celtic coins in the British Museum. Vol. 1: Silver coins of the East Celts and Balkan Peoples. Ed. by J. Kent and M. Mays,. London. 80 p., XXXI pl.

Рец.: Й. Юрукова. — Нумизматика, 1987, № 4, 40—42.

Charitonov, Christo. Konstantin Jireček a bulharská numismatika. — Numism. Listy, 1988, No 3, 75—80.

Griechisches Münzwerk. Die Münzprägung von Maroneia. Bearb. v. Edith Schönert--Geiss. Text- und Tafelband. Berlin, Akademie-Verlag, 1987. 253 p. + 94 Taf.

Публикува гръцки монети от колекции на български музеи.

Hásková, J. Ke středovekym bulharskym mincim. — Numism. listy, 1988, No 3, 87— 88.

Jordanov, Ivan. La stratégie de Preslav aux Xe—XIe siècles selon les données de la sigillographie. — In: Studies in byzantine sigillography. Washington, 1987, 89—96.

Kunisz, Andrzej. La circulation des Antoniniens sur les territoires de la Péninsule Balkanique au déclin du IIIe siècle (270—294). — In: Polish numismatic news. IV. 1986. Warszawa, 1985, 15—31. (Wiadomoscy numizm., 29, 1985, No 1—2).

Oikonomides, Nicolas. A collection of dated byzantine lead seals. Washington, Dumbarton OAKS, 1986. 175 p. ill.

Публикува печати с имената на средновековни български владетели — Тервел, Телериг.

Епиграфика

Божилова, Виолета. Епиграфски паметници от светилището на Диана и Аполон. — В: Монтана. 1. С., 1987, 20—36, 16 с. л. ил.

Данов, Христо. Нови страници от историята на Филипопол и древна Тракия през късната античност. — Год. Обществ. култ.-просв. на евреите в НРБ. Центр. ръков., 21, 1986, 39—43.

Съдържа историческо тълкуване на два гръцки надписа.

Михайлов, Георги. Епиграфиката като интердисциплинарна наука. — In: Seminarium Thracicum. 1. S., 1985, 5—11.

Duridanov, I. La religion dace à la lumière linguistique. — In: Actes du IIIe symp. internat. de thracologie, Palma de Mallorca 1981. Roma, 1982, 137—143.

По лингвистични и епиграфски данни.

Georgiev, V. I. La religion thrace. — In: Actes du IIIe symp. internat. de thracologie, Palma de Mallorca 1981. Roma, 1982, 107—125.

По ономастични и епиграфски данни.

Lazarov, Michail. Les timbres amphoriques grecs et les problèmes commerciaux en Thrace Pontique. — In: Actes du Colloque internat. Athènes 1984. Paris, 1986, 401—405. (Bull. de Corr. Hell. Suppl. 13).

Velkov, Velizar. Ancient Epigraphy in Bulgaria (1974—1984). — Epigraphica, 49, 1987, 9—27.

Vianu, Maria Alexandrescu. L'iconographie des réliefs aux stratèges de Mesambria. — Studii clasice, 24, 1986, 101—107.

Определя хронологията на 3 вотивни релефа с надписи, публикувани в сп. „Векове“, 1972, № 6, с. 62—71 и в Nessèbre. T. 2. С., 1980, с. 81 и сл.

Музейно дело и консервация

Василев, Васил П. Проблемът за оригинала при археологическите материали. — В: Оригиналът в паметника на културата. Докл. от III науч. конф. 1977. С., 1982, 250—254.

Джонова, Димитрина. Оригиналът при регистрацията на археологическите паметници. — В: Оригиналът в паметника на културата. Докл. от III науч. конф. 1977 г. С., 1982, 143—147.

Димов, Хр. Национално наследство и съвременна жилищна среда. — Науч. тр. ВЛТИ — София. Сер. Озеленяване и опазване на прир. среда, 30, 1986, 31—35.

Дремсизова-Нелчинова, Цветана. Задачата на археолога за установяване и запазване оригиналния вид на паметника. — В: Оригиналът в паметника на културата. Докл. от III науч. конф. 1977 г. С., 1982, 138—142.

Захариева, Лила. Градоустройствени решения на старинните селища, обявени за музейни резервати. — Архит., теор., ист., 1987, № 2, 17—22.

Иванов, Страхил. История на Националния военноисторически музей от създаването му до 9. IX. 1944 г. — Изв. Нац. военноистор. музей, 4, 1980, 179—182.

Кадийски, Цвятко. Някои въпроси на микроклимата в средновековните църкви. — В: Оригиналът в паметника на културата. Докл. от III науч. конф. 1977 г. С., 1982, 233—238.

Кадийски Цвятко. Проблеми по поддържането на температурно-влажностния режим в църковни сгради — паметници на културата. — В: Оригиналът в паметника на културата. Докл. от III науч. конф. 1977 г. С., 1982, 227—232.

Калоянов, Димо. Някои проблеми при консервацията и реставрацията на тракийския шлем от Смолян и бронзови съдове от Враца. — В: Оригиналът в паметника на културата. Докл. от III науч. конф. 1977 г. С., 1982, 255—257.

Керелова, Дафина. Реставрация на паметници на културата във Велико Търново и Арбанаси. — В: Оригиналът в паметника на културата. Докл. от III науч. конф. 1977 г. С., 1982, 157—160.

Кирова, Златка и *Никола Мушанов.* Нови данни за интерпретацията на архитектурно-строителната история на Болярската къща в Мелник. — В: Опазване на паметниците на културата в България. С., 1984, 52—75. (Год. НИПК, 3).

Койнова-Арнаудова, Лозинка. Мълчаливото сътрудничество на реставраторите. — МПК, 1987, №3, 34—39.

Тридесет години от създаването на Националния институт за паметниците на културата.

Койчев, Атанас, Васил Мутафов и *Бончо Азманов.* Съвременни методи, за изследване на металния състав на нумизматичния материал. — Нумизматична информация, 11, 1986, 36—37.

Красовска-Райнова, Люба. Руини и църкви по течението на р. Струма, Кюстендилски окръг, в аварийно състояние. — В: Оригиналът в паметника на културата. Докл. от III науч. конф. 1977 г. С., 1982, 239—243.

Мавров, Георги. Влияние на условията за полимеризация върху физико-механичните свойства на силиконови полимери, използвани в консервацията на камък. — Интердисц. изсл., XIVa, 1986, 266—277.

Петрова, Лидия. Огнища на родолюбие (музейните сбирки). — МПК, 1987, №3, 10—11.

Попов, Петър. Проблематиката при консервационно-реставрационната намеса в средновековната църква „Свети Теодор" в с. Добърско. — В: Оригиналът в паметника на културата. Докл. от III науч. конф. 1977 г. С., 1982, 244—249.

Сотиров, Емил. Приемната сграда и музей към Боянската черква. (Архит. анализ). — Архитектура, 1987, №5—6, 17—18.

Станчева, Магдалина. По някои проблеми на археологическия паметник в градска среда. — В: Оригиналът в паметника на културата. Докл. от III науч. конф. 1977 г. С., 1982, 148—152.

Стоянов, Костадин. 100 години музейно дело във варненски окръг. Проблеми и перспективи. — МПК, 1987, №3, 2—5.

Съселов, Димитър. Остров Болшевик — остров музей. — В: Проучвания и консервация на паметн. на културата в България. 2. С., 1983, 83—94.

Манастирски ансамбъл от XVII в.

Теофилов, Теофил. Третирането на оригинала при консервацията и експонирането на средновековните църкви от XII—XIV в. — В: Оригиналът в паметника на културата. Докл. от III науч. конф. 1977 г. С., 1982, 153—156.

Харбова, Маргарита. Структурният анализ при изследване на архитектурното наследство. — Архит., теор., ист., 1987, №1, 42—51.

СТОЯНКА ПЕТРОВА

BIBLIOTEKA UNIWERSYTECKA Poznań

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Акад. ДИМИТЪР АНГЕЛОВ (главен редактор), проф. ВЕЛИЗАР ВЕЛКОВ (зам. гл. редактор), ст.н.с. АЛЕКСАНДРА МИЛЧЕВА (секретар), доц. ЛЮДМИЛ ГЕТОВ, ст.н.с. РУМЕН КАТИНЧАРОВ, ст.н.с. Iст. ИВАН МАРАЗОВ, ст.н.с. ДИМИТЪР ОВЧАРОВ, проф. ПЕТЪР ПЕТРОВ, ст.н.с. Iст. ХЕНРИЕТА ТОДОРОВА, ст.н.с МАРИЯ ЧИЧИКОВА, ст.н.с. Iст. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА

Адрес на редакцията
Археологически институт и музей при БАН, 1000 София, бул. Стамболийски 2. Тел. 88-24-05 и 88-24-06

Адрес на администрацията
Издателство на БАН, 1113 София, ул. Акад. Г. Бончев бл. 6. Тел. 71-31

© Археологически институт и музей при БАН
1989
c/o Jusautor, Sofia

Технически редактор Донка Костова — Коректор Искра Коева

Дадена за набор на 09. 12. 1988 г. Подписана за печат на 07. 06. 1989 г. Печатни коли 8,50 Издателски коли 7,93
Формат 60 × 84/8 Издателски индекс 12045 Тираж 1700 Поръчка №4226 Отделна книжка 1,80 лв. Годишен абонамент 7,20 лв.

Фотонабор – Издателство БАН
Печатница на Издателство на Българска академия на науките

СЪДЪРЖАНИЕ

Лам Тхи Ми Зунг – Проблеми на късноbронзовата култура Разкопаница-Асеновец в Южна България 1
Калин Порожанов – Датировка на каменни котви с отвори от Българското Черноморие – постижения и проблеми 6

МАТЕРИАЛИ И СЪОБЩЕНИЯ

Велизар Велков, Димитър Николов – Култово сдружение (σπεῖρη) в Августа Траяна (Тракия) . . 16
Елена Кесякова – Антична синагога във Филипопол 20
Сергей Б. Торбатов – Латинска посветителен надпис от Долна Мизия 34
Стамен Михайлов – Ново четене и тълкуване на новонамерения надпис от Вънния град на Плиска 37
Борис Симеонов – Още един прабългарски надпис 39
Павел П. Георгиев – Византийски търговски знак-печат от Х в. в Преслав 41
Кристина Капелкова – Накити от средновековния некропол край Симеоновград (предварително съобщение) 48

КРИТИКА И РЕЦЕНЗИИ

Божидар Димитров – Николай Овчаров. Рисунките графити от „Имарет джамия“ в Пловдив като извор за историята на Средиземноморието през XV век. С., 1987. 104 с., XIX табл. (=Разкопки и проучвания, XVIII) 57
Стефка Ангелова – Г. Е. Афанасьев. Население лесостепной зоны бассейна Среднего Дона в VIII – X вв. – В: Археологические открытия на новостройках, вып. 2. М., Наука, 1987. 200 с. 58

ПРЕГЛЕД

М. Рехо – Изложба „Гробницата Франсоа“ в Рим 60
Х. Тодорова – Международен сипозиум на тема „Ролята на Черно море в праисторията на Европа“ 61
Защитени дисертации 63
Книгопис 64

TABLE DES MATIERES

Lam Thi Mi Zung – Problèmes de la Culture de l'âge du Bronze tardif Razkopanica-Asenovec dans la Bulgarie du Sud 5
Kalin Porožanov – Datation des ancres en pierre avec trous du rivage bulgare de la Mer Noire – réalisations et problèmes 15

MATERIAUX ET COMMUNICATIONS

Velizar Velkov, Dimităr Nikolov – Association cultuelle (σπεῖρη) à Augusta Trajana (Thrace) 20
Elena Kesjakova – Synagogue antique de Philippopolis 33
Sergei B. Torbatov – Inscription dédicatoire latine de la Mésie Inférieure 37
Stamen Mihajlov – Nouvelle lecture et interprétation de l'inscription récemmement trouvée de la ville extérieure de Pliska 39
Boris Simeonov – Encore une inscription protobulgare 41
Pavel P. Georgiev – Singne-sceau commercial byzantin du Xe s. à Preslav 47
Kristina Kapelkova – Parures de la nécropole médiévale près de Siméonovgrad (communication préalable) 56

CRITIQUE ET OUVRAGES RECENSES

Božidar Dimitrov – Николай Овчаров. Рисунките графити от „Имарет джамия“ в Пловдив като извор за историята на Средиземноморието през XV век. С., 1987. 104 с., XIX табл. (=Разкопки и проучвания, XVIII) 57
Stefka Angelova – Г. Е. Афанасьев. Население лесостепной зоны бассейна Среднего Дона в VIII – X вв. – В: Археологические открытия на новостройках, вып. 2. М., Наука, 1987. 200 с. 58

REVUE

M. Reho – Exposition "Le sépulcre François“ à Rome 60
H. Todorova – Symposium international sur le thème "Le rôle de la Mer Noire dans la préhistoire de l'Europe“ 61
Dissertations soutenues 63
Bibliographie 64

520

BIBLIOTEKA Poznań UNIWERSYTECKA

ISSN 0324-1203

20203

ЦЕНА 1,80 лв.